

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

HISTORY. PHILOSOPHY

Series

№ 1(101)/2021

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)
Индексі 74621
Индекс 74621

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 1(101)/2021

Қаңтар–ақпан–наурыз
30 наурыз 2021 ж.

Январь–февраль–март
30 марта 2021 г.

January–February–March
March 30th, 2021

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2021
Караганда, 2021
Karaganda, 2021

Бас редакторы
тарих ғыл. д-ры
З.Г. Сактаганова

Жауапты хатшы
PhD
С.Б. Стамбулов

Редакция алқасы

Пол Верт,	PhD, Невада штаты университеті, Лас-Вегас (АҚШ);
Томассо Тревисани,	PhD, Неаполь ориенталистика университеті (Италия);
Хоуман Садри,	Ақпарат пен саясатты талдау орталығының директоры, Тайтусвилл, Флорида (АҚШ);
С.В. Любичанковский,	тарих ғыл. д-ры, Омбы мемлекеттік педагогикалық институты (Ресей);
Даниэль Анорве,	Саяси және мемлекеттік зерттеулер кафедрасының профессоры, Гуанахуато университеті (Мексика);
Д.А. Аманжолова,	тарих ғыл. д-ры, РҒА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Москва (Ресей);
Н.Н. Аблажей,	тарих ғыл. д-ры, Новосибирск мемлекеттік университеті (Ресей);
Ж.С. Сыздыкова,	тарих ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Москва (Ресей);
Б.И. Карипбаев,	филол. ғыл. д-ры, Акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Э.Р. Усманова,	Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері, Акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
В.Г. Ломан,	тарих ғыл. канд., Акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
В.В. Варфоломеев,	тарих ғыл. канд., Акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.К. Камалов,	тарих ғыл. д-ры, «Тұран» университеті, Алматы (Қазақстан);
И.А. Кукушкин,	тарих ғыл. канд., Акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.Р. Масалимова,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан);
А.К. Жолдубаева,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан);
В.И. Разумов,	филол. ғыл. д-ры, Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университеті (Ресей);
Г.Т. Телебаев,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан);
Д.К. Кусбеков,	филол. ғыл. канд., Акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Д.Г. Шорманбаева,	PhD, Қарағанды техникалық университеті, (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Редакторлары

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, Т.А. Кохановер

Компьютерде беттеген

Г.Қ. Жанбосова

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ70VPY00027384 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.03.2021 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 13,62 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 2.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ-ның баспасының баспаханасында басылып шықты. 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главный редактор

д-р ист. наук

З.Г. Сактаганова

Ответственный секретарь

PhD

С.Б. Стамбулов

Редакционная коллегия

Пол Верт,	PhD, Университет штата Невада, Лас-Вегас (США);
Томассо Тревисани,	PhD, Неапольский университет ориенталистики (Италия);
Хоуман Садри,	директор, Центр анализа информации и политики, Тайтусвилл, Флорида (США);
С.В. Любичанковский,	д-р ист. наук, Омский государственный педагогический институт (Россия);
Даниэль Анорве,	профессор кафедры политических и государственных исследований, Университет Гуанахуато (Мексика);
Д.А. Аманжолова,	д-р ист. наук в.н.с., Институт российской истории РАН, Москва (Россия);
Н.Н. Аблажей,	д-р ист. наук, Новосибирский государственный университет (Россия);
Ж.С. Сыздыкова,	д-р ист. наук, ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва (Россия);
Б.И. Карипбаев,	д-р филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Э.Р. Усманова,	н. с., Сарыаркинский археологический институт, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.Г. Ломан,	канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.В. Варфоломеев,	канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.К. Камалов,	д-р ист. наук, Университет «Туран», Алматы (Казахстан);
И.А. Кукушкин,	канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.Р. Масалимова,	д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фраби (Казахстан);
А.К. Жолдубаева,	д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фраби (Казахстан);
В.И. Разумов,	д-р филос. наук, Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского (Россия);
Г.Т. Телебаев,	д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фраби (Казахстан);
Д.К. Кусбеков,	канд. филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Д.Г. Шорманбаева,	PhD, Карагандинский технический университет (Казахстан)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, Т.А. Кохановер

Компьютерная верстка

Г.К. Жанбосова

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия».

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет № KZ70VPY00027384 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.03.2021 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 13,62 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 2.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2021

Main Editor

Doctor of Historical sciences

Z.G. Saktaganova

Responsible secretary

PhD

S.B. Stambulov

Editorial board

- Paul Werth.** PhD, University of Nevada, Las Vegas (USA);
Tommaso Trevisani, University of Naples «L'Orientale» (Italy);
Houman Sadri, IPAC Director Information and Policy Analysis Center, Titusville (USA);
S.V. Lubichankovsky, Doctor of history sciences, Omsk State Pedagogical University (Russia);
Daniel Añorve, Professor, Department of Political and Government Studies Universidad de Guanajuato, (Mexico);
D.A. Amangolova, Doctor of history sciences, Russian Academy of Sciences Moscow (Russia);
N.N. Ablazhey, Doctor of history sciences, Novosibirsk State University, (Russia);
Zh.S. Syzdykova, Doctor of history sciences, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow (Russia);
B.I. Karipbaev, Doctor of philosophical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
E.R. Usmanova, Researcher of Saryarkin Archaeological Institute, Buketov University (Kazakhstan);
V.G. Loman, Candidate of historical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.V. Varfolomeev, Candidate of historical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.K. Kamalov, Doctor of history sciences, Turan University, Almaty (Kazakhstan);
I.A. Kukushkin, Candidate of historical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.R. Masalimova, Doctor of philosophical sciences, Al-Frabi Kazakh National University (Kazakhstan);
A.K. Zholdubayeva, Doctor of philosophical sciences, Al-Frabi Kazakh National University (Kazakhstan);
V.I. Razumov, Doctor of philosophical sciences, Omsk State University named after F.M. Dostoevsky (Russia);
G.T. Telebaev, Doctor of philosophical sciences, Al-Frabi Kazakh National University (Kazakhstan);
D.K. Kusbekov, Candidate of philosophical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
D.G. Shormanbaeva, PhD, speciality «Philosophy», Karaganda Technical University (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-04-38 (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, T.A. Kokhanover

Computer layout

G.K. Zhanbossova

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ70VPY00027384 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.03.2021. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 13,62 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 2.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov». 28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2021

МАЗМУНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Beisembayeva A.R.</i> The reasons for the weakening of the institution of the Khan's power in the Kazakh Steppe in the context of the regional policy of the Russian Empire at the end of the 18th century and the beginning of the 19th century.....	6
<i>Zhangabulova Zh.M., Orazaeva Zh.Zh.</i> The research of Henry Lansdell “Russian Central Asia” of 1885 as one of the primary source materials	15
<i>Li Yang.</i> Policy on Religious Regulation (The historical aspect)	22
<i>Satanov A.B.</i> On the formation of historical memory of the Great Patriotic War among students of secondary schools of Kazakhstan	29
<i>Қалыш А.Б., Қылынчқая М.Д., Советхан Р.А.</i> Отандық зерттеушілердің еңбектеріндегі Батыс Қазақстанның ғұрыптық ескерткіштері	36
<i>Смагулова Г.М., Белгибаев Т.У.</i> Азия елдеріндегі модернизациялық процестердің тарихына шолу	48
<i>Тлегенова Л.Т.</i> Қазақстандағы зиярат ету дәстүрі: тарихнамалық шолу	57
<i>Tuleuova B.T., Donentaev D.D., Tuleuova K.T.</i> Mechanisms of forming the "national brand" of the French Republic.....	64
<i>Uskembayeva A., Orazaeva Zh.Zh.</i> The role of Central Asia in world civilization.....	71
<i>Sultangalieva G.S.</i> Transformation of social life in Kazakh steppe: case of dynasty Bekimbaevs (XIX c.)	76

ФИЛОСОФИЯ PHILOSOPHY

<i>Abbasova K.Ya.</i> The mutual influence of cultures on the Great Silk Road as a model for the formation of a modern code of national identity.....	82
<i>Байбосұнов Д.Б., Жумақанова У.С., Жуматова Г.М.</i> Мұсылман отбасы құқығының ерекшеліктері	89
<i>Ziazetdinov R.M.</i> Worldview guidelines for the historical modernization of public consciousness in the post-Soviet space	97

МЕРЕЙТОЙ ИЕСІ НАШИ ЮБИЛЯРЫ FOR ANNIVERSARY

Р.М. Жумашев – ученый, создатель, патриот	104
---	-----

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION ABOUT AUTHORS	109
--	-----

A.R. Beisembayeva *

*L.N. Gumilyov Eurasian national university, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: read_and_read@mail.ru)*

The reasons for the weakening of the institution of the Khan's power in the Kazakh Steppe in the context of the regional policy of the Russian Empire at the end of the 18th century and the beginning of the 19th century

In this article, the authors investigate the reasons, process and consequences of the liquidation of the traditional institution of Khan power by the Russian Empire. At the beginning of the 19th century, the tsarist government began a unilateral elimination of the Khan's power in Kazakhstan, for which sufficient data, military resources and funds appeared in the Russian Empire. The Genghisids represented by the Khans and sultans, who personified the independence of the Kazakh Khanate, were discredited in the eyes of the nomads. The work was written on the basis of written and archival sources; the article contains documents from the Complete Collection of Laws of the Russian Empire. In the 18th century, border settlements and trade were the main Russian interests in the Steppe, and to this end, Russian officials were ready to support Kazakh leaders who were loyal to the power of the Russian Empire in Kazakh lands. By the early 19th century, the growing influence of the Central Asian Khanates, as well as the Qing Empire, prompted the Russian authorities to actively establish a more direct form of government over the Kazakhs. Based on the available data, it can be argued that in the case of the display of the personality of Uali Khan in previous historical studies, stereotypes of public perception of the last ruler of the Middle Zhuz emerged, which were formed through the results of the liquidation of the Khan's power by the Russian Empire. In the course of an objective study of historical sources, scholarly historians still find out how much the existing work is fair in relation to a politician of the 18th and early 19th centuries.

Keywords: Uali Khan, history of Kazakhstan, World history, 18th century, 19th century, sultans, Russian Empire, Qing dynasty.

Introduction

The Kazakh-Dzhungar wars turned into a serious problem over time and for the first time forced Kazakh leaders to formally seek military alliance and protection from the Russian Empire, an event that marks a fundamental shift in power relations in the Kazakh steppes. The Russian Empire needed a suitable convenient reason and legal basis for the subsequent liquidation of the statehood of its neighbors. These ideas will shape the policy of the Russian Empire in the region for many decades.

Materials and methods

A significant part of factual and analytical materials was obtained from archival sources, including those declassified in 2018–2019. Most of the historical sources are archival documents presented in the form of reports, decrees, reports, essays, letters and other documents. For example, the funds of the Historical Archive of the Omsk Region store a large array of information related to the topic of our research. Researchers

*Corresponding author's e-mail: read_and_read@mail.ru (A.R. Beisembayeva)

are also studying materials from the Complete Collection of Laws of the Russian Empire; the article contains some documents from the first collection compiled under the leadership of M.M.Speransky. Based on these materials, the authors tried to reconstruct the era of the Kazakh Khanates during the reign of Uali and study the regional policy of the Russian Empire, using methods such as: logical and comparative research methods. The fundamental principles are scientific objectivity and historicism, which imply the need for a deep analysis of events and facts, their objective assessment in order to form the most adequate picture of the past reality. The dialectical method of cognition of natural and social phenomena is used as a methodological basis for the study.

Results

Abulhair Khan of the Younger Zhuz took citizenship of the Russian Empire in 1731 [1, p. 21]. Anticipating this event, in 1726 he asked for permission to enter the territory of the Russian Empire. In 1730, Empress Anna Ioannovna offered him Russian citizenship on similar conditions that were granted to the Bashkirs and Kalmyks. As you know, most of the Kazakh nobility opposed the negotiations. Abulhair Khan in 1731, at the suggestion of the Russian government, made unsuccessful attempts to bring the Khiva Khanate under the authority of the empress. With the mediation of Abulhair, the Khan of the Middle Zhuz Abulmambet and Sultan Ablai received citizenship of the Russian Empire. In 1742, another attempt was made, now against the Karakalpaks who had taken Russian citizenship in Orenburg.

Russian negotiations with the Kazakh nomadic elite were extremely important, it was during these negotiations that the idea of building a fort on the Or River first arose, where Kazakhs could trade with Russian merchants who did not have direct access to the Central Asian caravan trade. Kazakhs were also interested in barter trade at the borders. Becoming Russian subjects promised them temporary permits for winter crossings to the inner parts of the empire's border. In the first decades of the 18th century, the Russian Empire did not interfere in the internal or external affairs of the new and, to a greater extent, formal subjects. There were no attempts to penetrate the empire deep into the territories of the Kazakh Khanates. The steppe was a kind of buffer zone between the Russian empire and Qing Dynasty [2, p. 16] (Fig. 1).

Figure 1. Omsk State Museum of Local Lore — A fragment of a map with the inscription «It is necessary (proper) for the city to be» at the place of Om's possession in the Irtysh from the «Drawing book of Siberia» compiled by S.U. Remezov and his sons 1701 (Photographer A.R. Beisembaeva)

During the 18th century, the Kazakh Zhuzes had already adopted nominal Russian citizenship. But it would take a long time to more fully integrate them into the Russian Empire. However, the question arises: what content did the Kazakhs of the 18th century put into this process of «joining» and obtaining Russian «citizenship»? To answer this question, it should be mentioned that no state entity will voluntarily renounce independence and its territories; for the Kazakhs, these agreements were formal. It should be noted that Rus-

If in 1730 and 1740 the Russian Empire had formal citizenship of the Kazakh Khans, then during the 18th century the Russian authorities in Orenburg and Tobolsk, and then in Omsk, gained greater control over the Khans and the population of the Younger and Middle Zhuzes. In the 18th century, border settlements and trade were the main Russian interests in the steppe, and to this end, Russian officials were ready to support Kazakh leaders with a penchant for the Russian side. By the early 19th century, the growing influence of the Central Asian Khanates, as well as the Qing Empire, prompted the Russian authorities to actively establish a more direct form of government over the Kazakhs.

It will be nearly a century before the Russian Empire can claim relatively secure control of the Kazakh steppes. But early concessions in accepting citizenship had already undermined the power of the Kazakh Khans to some extent.

In 1801, the Russian authorities, after continuous annexations, issued permission for most of the Younger Zhuz to roam on the «inner lands» and occupy pastures in the interfluvium of the Volga and the Urals. This is how the Inner Horde (Bukey Horde) was formed. During the first half of the 19th century, a significant number of Kazakhs living within the Russian fortified lines came under the direct control of the Russian colonial administration. As a rule, the local population found itself in frequent conflicts with peasants, Cossacks and Bashkirs due to the lack of vital grazing lands. The largest group of Kazakhs within which fortified lines were erected in the annexed «inner» territories were the Kazakhs of the Inner Horde. The tsarist policy in relation to relations with the Bukey Khanate was of a patronizing nature, demonstratively demonstrating some of the positive aspects of interaction with the Russian authorities. Further, the tsarist government issued a personal decree to the Orenburg governor G.S. Volkonsky «On the transition of the steppe Kyrgyz to the inner side of the Urals and on the subordination of the Kirghiz-Kaisak minor Horde of Bukey Sultan with the people of his Orenburg Border Commission» [4, p. 435]. In 1808, during a severe famine caused by the lack of pasture for livestock, about 20 thousand Kazakhs were resettled to the territory of the Bashkir cantons. The Emperor issued a decree granting them land plots, payment of cash benefits for farming and exemption from taxes for 10 years. Liaising between such divided groups was prohibited. Tsarism planned to acquire loyal people among the local population to carry out its own policy.

The Russian Empire prepared the ground for the elimination of the Khan's power by the twenties of the 19th century. The Russian government already had good reasons and some prerequisites were created by a whole series of projects. Measures were taken to increase the discrediting of the Kazakh Khans in the eyes of the majority of the steppe population. Frequently, the legal rights of the current rulers were violated by their oppositionists or competitors to the Khan's power. They were contenders for the Khan's title, who had not previously been elected to the Khanate for a number of reasons. They lacked influence and respect among the Kazakh nobility and the common population, or, presumably, nobility of origin and authority with great ambitions. According to tradition, the rulers were elected at the kurultais in the Kazakh Khanates — and the most authoritative candidates among the Chingizids were elected who had enormous political influence and respect, which at the same time meant a significant stability of his future rule. The intervention of the government of the Russian Empire in this important traditional rite introduced a huge destabilizing factor in the internal political processes of the Kazakh Khanates. Taking into account the colonial interests of the empire in this region of Central Asia, they were promoted to the positions of co-rulers of the legitimate Kazakh Khans — individuals who had significant political ambitions, and what is important, great loyalty to the royal power. This step further exacerbated the fragmentation in the Kazakh steppe.

The appointment of incapable and respected personalities by the tsarism as Khans to a large extent violated the traditional institution of power, lowered the respectful and benevolent attitude of the Kazakh population towards such co-rulers who sought only personal gain. They were often perceived as puppets of the Russian Empire, ranked among the tsarist officials. In addition, many influential and influential political leaders among the nomads were already in old age, and therefore did not pose a long-term and serious danger to the Russian Empire. Considering this factor, the tsarist administration only undermined the power of the aging noble Chingizids — who represented the elite of the Kazakh society, speculating with denunciations and complaints in the border territories. These conclusions are perfectly traced in considering the situation of the ruler of the Kazakhs of the Middle and Senior zhuzes, Uali Khan. The formation of his political views took place under the authoritative influence of his father — Ablai. State activity under the leadership of Ablai, and then independent government after the official popular election, showed a desire to follow in the footsteps of his father, maintaining good-neighborly relations with the great powers. Dual citizenship allowed for beneficial relationships with great powers and personal influence. Uali Khan clearly adhered to the set course, but the Russian Empire did not benefit from the calmness and increased cohesion in the Steppe.

According to historical sources, since 1795, openly and already quite officially, the border administration has incited a certain contingent of the nearby territories to issue denunciations and complaints in order to obtain direct citizenship of the empire. At the same time, this artificially caused wave of open unrest of the Kazakhs by Uali Khan was practically an isolated case of dissatisfaction with his rule. This requires a historical revisionism of the prevailing idea of the personality and time of the rule of the last Kazakh Khan, who was recognized by the two great powers. In this decision of the government, one can see directly political intrigues — in fact, it was a desire to deprive the legitimate ruler of the right to make decisions on such issues, in particular on citizenship, and to level the role of the ruling Chingizids in the interactions of the empire with the Kazakhs. That is, the acceptance of direct citizenship of the Russian Empire, bypassing the appeal to his Khan.

Tsarism pursued a far-reaching policy, putting forward the weak and removing strong rulers. For example, in opposition to the ruling Kazakh Khans, and bypassing the steppe traditions of electing Khans, tsarism arbitrarily appointed its Khans: in the Younger Zhuz on the right bank of the *Yaik* (Ural), Khan Bokey was appointed in 1812 [5, p. 29]; in the Middle Zhuz in 1815, the second Khan Bokey was appointed under the current legitimate ruler, Uali Khan. The choice by the tsarism of the Khans who had no authority among the population formed their negative image and, as a result, caused a negative attitude towards them. Taken together, everything led to a gradual weakening of the Khan's power. Also, such a policy contributed to the division itself within the Middle and Younger zhuzes, which was in favor of the empire.

Now let's consider some of the external factors that allowed the Russian Empire to focus on the Central Asian region. By this time, the international position of the Russian Empire had changed as a result of the Napoleonic wars in 1805–1815. In the subsequent long period of relative peace, the tsarism allowed more attention to international relations in the Central Asian region. And the answer to this, in addition to a convenient geopolitical position, was to obtain the rights to exploit the rich natural and land resources of Kazakh lands. The Middle Zhuz was also part of a strategically important region, through which the routes of trade caravans traditionally passed. After the Napoleonic Wars, many state entities introduced new methods of government [6, p. 11–12]. The high degree of independence of the steppe territories, significant remoteness, as well as an important military factor in the Central Asian policy of the Russian Empire created the need for special state bodies.

In 1819, a structural subdivision of the Ministry of Foreign Affairs was formed — the Asian Department, and an interdepartmental body — the Asian Committee for doing business with Kazakhs, Khivans and Bukharians [7, p. 17–18]. In St. Petersburg, requests were repeatedly sent from Orenburg to send military units to the Kazakh steppes. However, permission was not issued for fear of undermining the security of trade of Russian merchants and arousing distrust of the Central Asian rulers in the policies of the Russian Empire. New management methods were required to create a modern bureaucracy. Relations with the Kazakh zhuzes, Bukhara, Khiva, China and Persia fell into the sphere of the committee's affairs. Among the activities was the establishment of new trade rules. The most large-scale and significant event for the Russian Empire prepared by the committee was the reforms to eliminate the Khan's power in the Younger and Middle Zhuzes.

In the Middle Zhuz, they could begin to liquidate the Khan's power only after the death of the legitimate ruler Uali Khan. In fact, after the increasing fragmentation of the Kazakhs after the death of Ablai Khan, and against the background of the gradual abolition of the Khan's power in the Younger Zhuz, Uali was able to delay the colonization of the Russian Empire for another 40 years during his reign. According to archival materials, Uali Khan took the same steps as his father to preserve the continuity of power. He received the title and mandate for his heir from the Qing emperor. However, after the death of Uali Khan, the Russian Empire did not allow delegations from the Kazakhs and the Qing Empire to meet, actively hindering the election of a new Khan. It is known from an extract on August 17, 1819 from the magazines of the main administration of Western Siberia about the intention to prevent the election of the next Khan: «We listened. According to the report of the commander of the Separate Siberian Corps in the list, informed me from your Excellency, about the death of the Middle Kyrgyz Horde of Khan Valiy (*Uali*), I have the honor to notify that in the project of a new formation of Siberian lines, at one time presented by me, the title of Khan, clearly useless, should be abolished. Although this draft has not yet received a decisive approval, in order not to complicate its implementation in the event that it is approved, I would consider it necessary to prescribe to the border authorities: the circumstances of his family, not only here, but also on the spot, as it can be seen from the report itself, is still dissatisfied with the authorities known, secondly, because in no case should the sultans and foremen on their own, without permission and without our leadership, proceed to the choice of

the Khan. The example of 1781, which is contrary to this, means only the weakening of the then line authorities. Such an allowance may have the important inconvenience that if the choice falls on the unworthy, then the authorities will be put in a certain state with the party of sultans that will participate in the choice; third, finally, because it cannot be assumed that the choice made at the commemoration of the deceased Khan among ordinary steppe feasts could be thorough, and that all the sultans and foremen of the Middle Horde, of which many are in the department, on the eastern side nomadic steppes, and Vali (*Uali*) Khan himself was hardly known by name. 2. To instruct the commander of the Siberian corps to reject any choice. Meanwhile, and learn with certainty about the members of the family of Vali Khan, and those sultans, who, by right of kinship, by their families and by their influence in the horde, can earn the trust of our superiors...» [8, p. 151–152].

The Russian colonial administration included the Middle Zhuz in the Omsk region. As a result, on the territory of the Middle Zhuz, the provisions of the «Charter on foreigners» («*Ustav ob inorodtsakh*» it's meaning of different descent or nation) approved on July 22, 1822 were implemented [9, p. 394]. The charter for the governance of the Siberian peoples was prepared by the former Siberian Governor-General M.M. Speransky, who was included in the Asian Committee by the Russian Emperor Alexander I in July 1821.

According to the following «Charter on Siberian Kirgizes» published on July 22, 1822 by Emperor Alexander I [9, p. 417], the administrative-territorial division of Northern Kazakhstan consisted of auls, volosts and districts. The district itself consisted of 15–20 volosts, the volost formed 10–12 auls, the auls (Kazakh village) united the smallest unit of the new administrative-territorial division — *kibitki*, numbering from 50 to 70. The new management system introduced excluded the presence of the supreme Khan power, now from among the nomadic elite; the descendants of Genghis Khan were elected only the senior sultan [10, p. 413]. According to the charter, senior sultans ruled districts, sultans ruled volosts, foremen ruled auls.

Until the mid-19th century, Russian expansion was largely pragmatic, not ideological, and driven mainly by commercial, military, and strategic concerns.

The empire needed new lands and resources. The multiple increases in the population in the Russian Empire naturally entailed the problems of increasing living space, the task of providing the population with food, energy and other resources. Obviously, the world's resources are limited: the states that created colonial empires took a more stable and advantageous position. The metropolises significantly increased their profits through the supply of raw materials, cheap labor from the colonies. The increased demand increased the level of exploitation to provide the necessary resources. And the most important problem in the work of the demographic engine was the need to expand territories.

The Russian bureaucratic administration focused primarily on ethnic and cultural differences in administrative or financial problems. Loyalty and religious affiliation seemed to be more important than ethnicity. In the 19th century, the ideological tone of Russian colonial expansion changed as the government developed new and sharper imperialist goals.

Empire building by European rivals of the Russian Empire and new forms of nationalism provided an ideological foundation for Russian expansion, and from the time of Nicholas I Pavlovich Romanov, imperial leadership and officials became pickier about national and ethnic differences.

In the 1822 «Charter on Siberian Kirghiz» Mikhail Speransky initiated the practice of describing the indigenous population of Central Asia in the register of subjects of the empire under the general name «foreigners». The tsarist government actively pursued a policy of «Russification» of non-Russian regions, in particular, mainly in Poland, Belarus, Ukraine and the Baltic States, where language differences were the smallest, but, perhaps, for this reason, most were a threat to imperial cohesion.

In regions such as Central Asia, where the many differences were much more significant, the representatives of the tsarist government used colonial intervention. The territories of Central Asia were presented to them as captured colonies with foreign traditions. These shifts in imperial relations will affect many aspects of historical processes. Borders were constantly changing; tsarism was aimed at switching the vast Kazakh steppes into the frontier of the Russian Empire, which dragged on for centuries.

Conclusion

In conclusion, in combination, numerous factors weakened the power of previously influential and respected Kazakh rulers. The existence of a powerful institution of the Khan's power did not allow the Russian Empire to conduct political and economic expansion as rapidly as it had hoped for. In connection with the above, after the death of Khan Bokey, and soon after the death of Khan Uali, the tsarist government moved

to an active phase of liquidating the Khan's power, Alexander I approved the «Charter on Siberian Kirghiz». The last legitimate ruler of the Middle Zhuz was Uali Khan. His eldest son Gubaidulla Sultan, according to the new charter, was elected senior sultan of the Kokchetav external district. Gubaydolla has repeatedly sought «Khan's dignity, which he was, however, resolutely denied» [11, p. 75]. To strengthen his position, Gubaidulla Sultan negotiated with the Qing Empire in order to recognize the Khan's dignity. The tsarist administration feared the influence and popularity of the heir to Uali Khan. Preventing a meeting with the Qing envoys and confirming his title, the tsarist administration sent Gubaidulla into political exile in the city of Berezov, Tobolsk province. Despite the fact that Uali Khan did everything possible to preserve and maintain good-neighborly relations with the empires, all the necessary measures to consolidate and transfer the Khan's power to the successor, including the title of gong from the Qing Empire, with his death, there were no restraining factors for the abolition of the institution of the Khan authorities in the Middle Zhuz. Thus, the «Charter on Siberian Kirghiz» demonstrated the expansionary nature of politics in this strategically important region. The main reason was the desire to create a colonial empire, which followed in the next historical period — world wars. All events are interconnected, tsarism planned to gain access to the rich resources of the Kazakh lands. The Russian Empire carried out the elimination of the Khan's power by violent methods and ignored the resistance offered. Nevertheless, the tsarist government was not able to fully control the processes of change in the environment of the local population necessary for the empire, which they themselves had previously encouraged, and could never unconditionally dictate the conditions of assimilation and submission.

References

- 1 Алдажуманов К.С. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней): [В 5-ти т.] / К.С. Алдажуманов, М.Х. Асылбеков, Ж.К. Касымбаев, М.К. Козыбаев. — Т. 3. — Алматы: Атамұра, 2000. — 768 с.
- 2 Свонберг И. История Казахстана в западных источниках XII–XX вв. / И. Свонберг. — Т. III. — Алматы: Санат, 2005. — 456 с.
- 3 Thomas O. Løvold. The Qing and Russia in Central Asia. A Comparative Study of Motives for Political Expansion / Thomas O. Løvold. — M.D. Oslo, 2009. Universitetet i Oslo. — 2009. — P. 81.
- 4 Сперанский М.М. Полное собрание законов Российской империи / М.М. Сперанский. — Собр. перв. — Т. XXX. — 1808–1809 гг. — СПб.: Типогр. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — 1408 с.
- 5 Зиманов С.З. Россия и Букеевское ханство / С.З. Зиманов. — Алма-Ата: Наука, 1982. — 171 с.
- 6 Charles J. Esdaile. Napoleon's wars: An international history, 1803–1815. — L.; N.Y.: Allen Lane, 2007. — 621 p.
- 7 Раскин Д.И. Высшие и центральные государственные учреждения России / Д.И. Раскин. — 1801–1917. — Т. 4. — СПб.: СПб. изд.-книготорг. фирма «Наука», 2004. — 313 с.
- 8 Исторический архив Омской области. — Ф. 2. — Оп. 1. — Д. 430. — Л. 151–153.
- 9 Сперанский М.М. Полное собрание законов Российской империи. Собр. перв. / М.М. Сперанский. — Т. XXXVIII. — 1822–1823 гг. — СПб.: Типогр. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — 1354 с.
- 10 Броневский С.Б. Записки генерал-майора Броневского. О киргиз-кайсаках Средней Орды. О границах киргизцев. Происхождение киргиз. Народные предания. Нечто из Сибирской истории о киргизцах. Переселение киргизцев на степь зюнгорцами занимаемую. О ханах киргизских. Порядок возведения ханов / С.Б. Броневский // Отечественные записки. — СПб.: Типогр. департ. внеш. торг., 1830. — Ч. XLI. — Кн. CXVII. — С. 413.
- 11 Броневский С.Б. Записки генерал-майора Броневского. О киргиз-кайсаках Средней Орды. О пришествии китайцев к горам Баян-Аул; О значении ханов в Орде; О солтанах; О ходжах в Киргизской степи пребывающих; О муллах; О теленгутах, или невольниках / С.Б. Броневский // Отечественные записки. — Август, 1830. — СПб.: Типогр. департ. внеш. торг., 1830. — Ч. XLII. — Кн. CXX. — С. 75–98.

А.Р. Бейсембаева

XVIII-ші және XIX-шы ғасырлардың басындағы Ресей империясының аймақтық саясаты жағдайында қазақ даласында хан билігі институтының әлсіреуінің себептері

Мақалада автор Ресей империясының дәстүрлі хан билігі институтын жою себептерін, процесі мен салдарын зерттеген. XIX ғасырдың басында патша үкіметі Қазақстандағы хан билігін біржақты жоюды бастады, ол үшін Ресей империясында жеткілікті мәліметтер, әскери ресурстар мен қаражат пайда болды. Қазақ хандығының тәуелсіздігін паш еткен хандар мен сұлтандар ұсынған шынғысидтер көшпенділердің алдында беделін түсірді. Мақала жазбаша және архивтік дереккөздер негізінде жа-

зылды; Ресей империясының Толық заңдар жинағындағы құжаттар келтірілген. Қолда бар деректер негізінде Уәли ханның тұлғасын бейнеленген жағдайда бұрынғы тарихи зерттеулерде Орта жүздің соңғы билеушісінің Ресей империясының хан билігін жою қорытындылары арқылы қалыптасқан қоғамдық қабылдауының стереотипті (таптаурындары) көрініс тапты деп айтуға болады. Олардың XVIII-ші және XIX-шы ғасырлардағы саясаткерге қатысты қаншалықты әділ екендігі тарихи дереккөздерді одан әрі объективті зерттеу барысында айқын болады. XVIII ғасырда шекарадағы елді мекендер мен сауда-саттық орыстардың Даладағы басты мүдделері болды және осы мақсатта ресей шенеуніктері қазақ жерінде Ресей империясының күшіне адал болған қазақ басшыларын қолдауға дайын болды. XIX ғасырдың басына қарай Орта Азия хандықтарының, сондай-ақ Цин империясының ықпалының күшеюі Ресейдің аймақтық билігін қазақтардың үстінен тікелей басқару формасын белсенді түрде құруға итермеледі.

Кілт сөздер: Уәли хан, Қазақстан тарихы, дүниежүзілік тарих, XVIII–XIX ғасыр, сұлтандар, Ресей империясы, Цин империясы.

А.Р. Бейсембаева

Причины ослабления института ханской власти в казахской степи в контексте региональной политики Российской империи в XVIII – начале XIX веков

В статье исследованы причины, процесс и последствия ликвидации традиционного института ханской власти Российской империей. В начале XIX в. царское правительство начало одностороннюю ликвидацию ханской власти в Казахстане, для которой в Российской империи появились достаточные данные, военные ресурсы и средства. Чингизиды в лице ханов и султанов, олицетворявшие собой независимость Казахского ханства, были дискредитированы в глазах кочевников. Работа написана на основании письменных и архивных источников, приведены документы из Полного собрания законов Российской империи. На основе имеющихся данных можно утверждать, что в случае отображения личности Уали хана в прежних исторических исследованиях проявились стереотипы общественного восприятия последнего правителя Среднего жуза, сложившиеся посредством итогов ликвидации ханской власти Российской империей. Насколько они справедливы в отношении политического деятеля XVIII – начала XIX веков, выяснится в ходе дальнейшего объективного изучения исторических источников. В XVIII веке пограничные поселения и торговля были основными русскими интересами в Степи, и с этой целью российские чиновники были готовы поддерживать казахских лидеров, придерживающихся лояльного отношения к власти Российской империи в казахских землях. К началу XIX века растущее влияние среднеазиатских ханств, а также Цинской империи побудили российские региональные власти к активному установлению более прямой формы правления над казахами.

Ключевые слова: Уали хан, история Казахстана, всемирная история, XVIII–XIX вв., султаны, Российская империя, Цинская империя.

References

- 1 Aldazhumanov, K.S., Asylbekov, M.Kh., Kasymbaev, Zh.K., & Kozybaev, M.K. (2000). *Istoriia Kazakhstana (s drevneishikh vremen do nashikh dnei) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]*. K.S. Aldazhumanov, M.Kh. Asylbekov, Zh.K. Kasymbaev, M.K. Kozybaev (Ed.). (Vols. 1–5). Almaty: Atamura [in Russian].
- 2 Swanberg, I. (2005). *Istoriia Kazakhstana v zapadnykh istochnikakh XII–XX vv. Kazakhi Kitaia. Ocherki po etnicheskomu menshinstvu (sbornik statei) [History of Kazakhstan in Western sources of the XII–XX centuries. Kazakhs of China. Essays on the ethnic minority (collection of articles)]*. L. Benson & I. Swanberg. (Ed.). (Vols. 1–10). Almaty: Sanat [in Russian].
- 3 Løvold, Thomas O. (2009). *The Qing and Russia in Central Asia. A Comparative Study of Motives for Political Expansion*. M.D. Oslo: Universitetet i Oslo.
- 4 Speranskiy, M.M. (1830). *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Sobranie pervoe [Complete collection of laws of the Russian Empire. Collecting One]*. M.M. Speranskiy (Ed.). (Vols. 1–50; Vol. 30). Saint-Petersburg: II Otdelenie Sobstvennoi Eho Imperatorskoho Velichestva Kantseliarii [in Russian].
- 5 Zimanov, S.Z. (1982). *Rossiia i Bukeievskoie khanstvo [Russia and Bukey Khanate]*. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 6 Esdaile, Charles J. (2007). *Napoleon's wars: An international history, 1803–1815*. L.; N.Y.: Allen Lane.
- 7 Raskin, D.I. (Eds.). (2004). *Vysshie i tsentralnye gosudarstvennye uchrezhdeniia Rossii, 1801–1917 [Higher and central state institutions of Russia, 1801–1917]*. (Vols. 1–4. Vol. 4). Saint-Petersburg: Sankt-Peterburhskaia izdatelsko-knihotorhovaia firma «Nauka» [in Russian].
- 8 *Istoricheskii arkhiv Omskoi oblasti [Historical archive of the Omsk region]*. IAOO, fond 2, opis 1, delo 430, l. 151–153 [in Russian].

9 Speranskiy, M.M. (1830). *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Sobranie pervoe [Complete collection of laws of the Russian Empire. Collecting One]*. M.M. Speranskiy (Ed.). (Vols. 1–50; Vol. 38). Saint-Petersburg: II otdelenie Sobstvennoi Eho Imperatorskoho Velichestva Kantseliarii [in Russian].

10 Bronevsky, S.B. (1830). Zapiski heneral-maiora Bronevskaho. O kirhiz-kaisakakh Srednei Ordy. O hranitsakh kirhitztsev. Proiskhozhdenie kirhiz. Narodnye predaniia. Nechto iz Sibirskoi istorii o kirhiztsakh. Pereselenie kirhitztsov na step zyunhotsami zanimaiemuiu. O khanakh kirhizskikh. Poriadok vozvedeniia khanov [Notes of Major General Bronevsky. About the Kirghiz-Kaisaks of the middle Horde. About the borders of the Kyrgyz. The origin of the Kyrgyz. Folk legends. Something from the Siberian History of the Kirghiz. Resettlement of the Kyrgyz to the steppe occupied by the Zyungors. About the Kirghiz Khans. The order of the construction of the khans]. *Otechestvennye zapiski [Notes of the Fatherland]*. S.B. Bronevsky (Ed.). (Vol. 117; P. 41). Saint-Petersburg: Tipografiia Departamenta Vneshnoi Torhovli [in Russian].

11 Bronevsky, S.B. (1830). Zapiski heneral-maiora Bronevskoho. O kirhiz-kaisakakh Srednei Ordy. O prishestvii kitaitsev k horam Baian-Aul; O znachenii khanov v Orde; O soltanakh; O khodzhakh v kirhizskoi stepi prebivaiushchikh; O mullakh; O telenhutakh ili nevolnikakh [Notes of Major General Bronevsky. About the Kirghiz-Kaisaks of the middle Horde. About the coming of the Chinese to the Bayan-Alul mountains; About the significance of the Khans in the Horde; About Soltans; About Khojahs staying in the Kyrgyz steppe; About Mullahs; About Telenguts or slaves]. *Otechestvennye zapiski [Notes of the Fatherland]*. S.B. Bronevsky (Ed.). (Vol. 120; P. 42). Saint-Petersburg: Tipografiia Departamenta Vneshnoi Torhovli [in Russian].

Zh.M. Zhangabulova^{1,*}, Zh.Zh. Orazaeva²

¹*Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan;*

²*Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan
(E-mail: zhansaya-777@list.ru, zh.orazaeva@mail.ru)*

The research of Henry Lansdell «Russian Central Asia» of 1885 as one of the primary source materials

The article analyses the scientific researches, which are related to the study of the role of Central Asia in the formation of the Tsarist Empire. The XIX century entered world history as a period and stage when the views of European political figures, scientific researchers, entrepreneurs and the military were riveted to previously unknown and inaccessible corners of Asia. Furthermore, the general worldviews of foreign and Russian scientists of the XIX century were also analyzed. Particular attention was paid to the study of natural conditions, history, ethnography, religion and culture of the peoples of Central Asia. The authors singled out and analyzed the scientific work of 1885 by the well-known researcher Henry Lansdell «Russian Central Asia» as one of the primary sources in a broad historical and socio-cultural context.

Keywords: historical sources, travelers, researchers, Henry Lansdell, Central Asia, the «Great Game», scientific researches, Russian Empire, British Empire, confrontation in the XIX century, «Russian Central Asia».

Introduction

The «Russian and English Issue in Central Asia» is a very relevant issue and, at the same time, a study that has already established itself as an indispensable guide to the historical, political and socio-economic relations with Central Asia since the time of the Russian and British Empires. In turn, this important issue has already been repeatedly investigated and analyzed by enough notable scientific researchers, travelers, merchants, and most importantly, the military, especially during the well-known cold confrontation between the spheres of influence of Moscow and London in the XIX century, under the name the «Great Game».

Any person who has traveled at least a dozen kilometers through unfamiliar terrain can consider himself as a traveler. He experiences almost the same sensations that fell to the lot of the first discoverers. And it does not matter what the tourist holds in his hands a topographic map, or a confused small-scale drawing with question marks.

The XIX century entered world history as a period and stage when the views of European political figures, scientific researchers, and entrepreneurs were riveted to previously unknown and inaccessible corners of Asia. For relevant reasons, of course, particular attention was paid to the study of natural conditions, history, ethnography, religion and culture of the peoples of Central Asia.

And among them, we can distinguish foreign and Russian researchers of that century, such as, Alexander Humboldt, Pierre-Simon Laplace, Georges Cuvier, Joseph Louis Gay-Lussac, Claude Louis Berthollet, Joseph Fourier, Jean-Francois Champollon, Arminius Vambery, Vasily Barthold, Henry Lansdell, Henry Rawlinson, Mikhail Terentyev, Ivan Mushketov, Grigory Potanin, Vasily Petrovsky and others. Not all of them were professionally engaged in geography, but the study of new territories and the development of those territories, they all considered as one of the priority tasks for their government.

Methodology and research methods

The article uses materials of theoretical and practical studies from scientific researches and stories of Henry Lansdell, as well as Russian and foreign scientists who conducted researches in a wide range of sciences about the history and culture of the peoples of Central Asia and about the geography of these lands.

In our scientific article, we analyzed historical and geopolitical knowledge, and then also used the principle of historicism. The principle of historicism is the main methodological principle of the study of history. Also according using the dialectical method, it was possible to study the principles and patterns of formation, change and development of knowledge of scientists and researchers of that century. The studied period is associated with colonial tendencies in the development of social self-consciousness. In this regard, an empirical research method was used, which can be traced on the example of a study by Henry Lansdell.

*Corresponding author's e-mail: zhansaya-777@list.ru (Zh.M. Zhangabulova)

Discussions

Imperial contradictions in the XIX century laid the foundation for many contemporary international problems in the expanses of the central part of Eurasia. First of all, the rivalry between Russia and Great Britain in Central Asia had a decisive influence on the formation of borders in the region. The expansion of the great European powers, which was rapidly growing since the middle of the XIX century, led not only to capture, but also to redistribution of colonial possessions. As a result, several knots of international contradictions ensued — in the Balkans, in the Middle and Far East, in Central Asia, in which Russia and Great Britain played the leading role, due to their power.

«The Russian threat to India seemed real enough at the time, whatever historians may say with hindsight today. The evidence, after all, was there for anyone who chose to look at the map. For four centuries the Russian Empire had been steadily expanding at the rate of some 55 square miles a day, or around 20, 000 square miles a year. At the beginning of the nineteenth century, more than 2,000 miles separated the British and Russian Empires in Asia» — wrote British journalist and historian Peter Hopkirk in his famous book «The Great Game: on secret service in High Asia» [1; 27]. And from these words we can find out a lot, for example, how was so realistic that Russian threat to the British, at least they thought so.

In the first half of the XIX century, geographical societies were created in a number of European countries. By this time, Russia had organized expeditions to explore Siberia, the Trans-Caspian Territory, and remote the eastern and the northern suburbs.

A very important moment was precisely the beginning of such a thirst for the seizure of the still completely damp and unexplored lands of the East, the point of a repulse can be designated by a creation of the Geographical Society of London in 1830 [2] for the development of geographical science under the auspices of King William IV (now the Royal Geographical Society). From the middle of the XIX century until the First World War, expeditions sponsored by the Royal Geographical Society often hit the covers of newspapers, and the opinions of its president and board members were highly quoted. Also, in August 1845, the supreme command of Emperor Nicholas I approved a submission of the Minister of the Internal Affairs of Russia, Count Lev Alekseevich Perovsky, on the establishment of the Russian Geographical Community in St. Petersburg, later referred to the Imperial Russian Geographical Society (now the Russian Geographical Society) [3].

Therefore, researchers and scientists also needed a permanent body, which, regardless of the requests of the maritime ministries and the vagaries of private dignitaries, would determine the strategy for searching for unknown lands and reservoirs. That is why, there were created Geographical Societies all over the world, however only in superior countries, of course.

The merits of Colonel Francis Chesney in the study of the Euphrates River were particularly noted, on which he unsuccessfully tried to create a special shipping company for communication between the Mediterranean Sea and the Persian Gulf [4]. Henry Rawlinson, an expert in ancient cuneiform writing and modern ciphers was awarded for archaeological and other merits. Another military agent, Lieutenant John Wood, earned the recognition of British geographers for inspecting the upper Amu-Darya in the Pamirs. The medal was received by Lieutenant Symonds, who measured the difference between the levels of the Mediterranean and the Dead Sea.

M.A. Terentyev in his book «Russia and England in Central Asia» (1875) devoted considerable attention to the review and analysis of works by foreign authors, primarily the British orientalist Henry Rawlinson and the Hungarian scholar Arminius Vamberi. Henry Rawlinson (1810–1895) [5] wrote the book «England and Russia in the East,» published in 1875, and includes five Rawlinson's essays on issues related to Persia, Afghanistan, and Central Asia, three of which essays are articles reprinted from «Calcutta Review» and «Quarterly Review», and the other two were written specifically for the book [6]. Further, the famous book of the outstanding Hungarian scholar-orientalist, philologist and ethnographer Arminius (Herman) Vamberi (1832–1913) about his journey to Central Asia was published in almost all European languages [7]. The book by Arminius Vamberi, the first European traveler who traveled almost the whole of Central Asia, gives a vivid description of the natural conditions, the characteristics of the economic and social life of the peoples of Turkmenistan, the Khiva Khanate and the Bukhara Emirate. The most interesting are the sketches of nomads' households, and their original customs and morals.

And, as it has already mentioned, a lot of other works and studies were devoted to the research of an extraordinary land — as Central Asia, and as one of the first historical sources, I would like to pay special attention to the work of Henry Lansdell «Russian Central Asia» of 1885 [8].

But before the research «Russian Central Asia», Henry wrote the work «Through Siberia» (1883) [9].

The English missionary Henry Lansdell (1841–1919) was known in religious and scientific circles. Henry Lansdell was a nineteenth-century British priest in the Church of England. He was also a famous researcher and author. He was born in Tenterden and was the son of a school teacher and studied at home before studying at St. John's College in Highbury, in the north of London. Then he studied at the London College of Divinity and Theology until his ordination as deacon in 1868 and his assignment as a curate in Greenwich. Subsequently, he became secretary of missions of the Irish church (1869–79), as well as the founder and honorary secretary of the Homiletic Society (1874–86). Henry founded the Clergyman's Magazine in 1875, which he edited until 1883 [10].

Henry Lansdell is an English priest who developed the habit of traveling around Europe, handing out Bibles and religious tracts in prisons, hospitals, monasteries, and almost everywhere he could find recipients.

It was certain that he loved to travel, and it was a «kosher», if we can call it that way, way of combining his pleasures with his duties. Having been in the European part of Russia and realizing the possibility of spreading the Bible, he decided to expand his horizons and penetrate — «biblical», of course — into the depths of Siberia.

At the long last, but not in the first volume of his book «Through Siberia», he reached Vladivostok, moved to Japan and returned home, while traveling around the world. There are the most detailed records of his expedition to Siberia in 1879, in which he visited almost all the prisons he could able to find. He was accompanied by a pair of carts with religious literature, which he handed out freely and free of charge, as well as a «translator,» whom we will never know, unfortunately. Surprisingly, tsarist officials provided him with access to all cities and villages, to every institution that he asked to visit of course up to a certain time. Perhaps they felt that, given the extremely low literacy rate among Russian citizens, not to mention prisoners, he could not do much damage. The Russian bureaucracy wrote numerous letters of recommendation to him and gave him privileged access to the postal horses and stage taverns.

Lansdell himself did not know the Russian language, but, as it turned out, he was a keen observer and attentive spectator. The book is full of landscapes, weather reports, industry and agriculture, population and prison statistics, animal and plant life, as well as customs, clothes and houses, both Russian and indigenous people of the places through which he walked and passed. And the burning of Irkutsk in an accidental fire, for which he singled out a whole chapter in his book «Through Siberia», entitled it as «A city that is on fire» [9; 253].

Henry Lansdell can be considered as a model of nineteenth-century England — he is interested in everything scientific, with a research, inquisitive mind, devoted to God, decisive in good deeds, patriotic and very self-confident.

He was an intelligent and honest man, although he seems to have profited by his numerous trips. This can be seen from the fact that the price of meat, fish, flour or potatoes in Irkutsk or Krasnoyarsk around 1879 arouses his contemporary interest — this is another question, especially since few of us know how much these things cost in England at about the same time.

Lansdell describes his visit to the gold mine, he writes about the organization of the Russian Orthodox Church and, perhaps, much more about Siberian prisons than we need. However, one of the best features is a large number of prints made from the author's photos, as well as several real photos and a good map.

In general, this Victorian travel book is full of fixed assumptions about the nature of man and what constitutes of a «right» life, avoiding anything lascivious, but unlike many such works, not critical for many. He generously praises everything he found, often opposing England to Russia. «Through Siberia» not only takes us to a remote place, but also into another century of our own civilization.

Henry began his long and often arduous journeys to little-known parts of Asia. He distributed multilingual religious treatises and bibles provided by London missionary societies, wherever he went, most notably in prisons and hospitals in Siberia and Central Asia [9]. Such activities sometimes aroused suspicion among the Russian authorities, and in one case he was arrested during a trip along the Perm Railway after it was believed that he was distributing revolutionary brochures [11].

He traveled from Lake Balkhash through Kashgar to Little Tibet (now known as Baltistan, a region in Northern Pakistan) on horses and yaks at altitudes up to 5500 m, crossing all the mountain systems of Central Asia [12]. Lansdell was a member of the Royal Asiatic Society, the Royal Geographical Society (elected in 1876) and a lifetime member of the British Association for the Advancement of Science, and he worked in this committee [10].

Henry made two long and difficult journeys through the territory, which at that time was called Asian Russia in 1879 and 1882: one to Siberia, and the other to Russian Central Asia. His goal was to disseminate religious tracts and copies of the Bible in the places he visited, as well as to collect information of interest to both British specialists and the general reader.

Lunsdell's richly illustrated journey, one of many that appeared in Harper magazine from 1887 to 1891 [10], is a worthy expression of his intellectual curiosity and introduces us to Russia through stories and personalities that reflect the life of that time.

The book «Russian Central Asia» talks about the second journey of Lansdell, which lasted 179 days, from June to December 1882. Lansdell, in his own words, traveled a total of about 19,000 kilometers traveling by rail and water transport, riding a horse and a camel, and also on wheeled carts. He visited Semipalatsk (in the territory of modern Kazakhstan); Gulju (China); Tashkent, Kokand, Samarkand, Karshi, Bukhara and Khiva (in the territory of modern Uzbekistan); Merv (in the territory of modern Turkmenistan) and other places.

Lansdell supplemented his own observations with thorough research and expert opinions. As previously noted, the Bible was another area of interest for Lansdell: his book contains numerous references to how, in the author's opinion, the customs and traditions observed in Central Asia are reflected in the Bible and, in particular, in the Old Testament. Critics praised this two-volume book for detailed descriptions and exploration of places that were not well known in the English world at that time, but sharply condemned the author, who in a pink light presented the situation in Russian prisons in Central Asia and justified Russia's expansionary foreign policy and, in particular, the recent annexation of Merv.

The book contains a folding map and illustrations (Figure 1). At the end of the second volume, there are three long appendices presented: lists of the fauna and flora of Russian Central Asia, as well as a bibliographic index, which includes 702 authoritative works on this region, in English, French, German and Russian.

The map by Lansdell was presented to King Edward VII in 1885, but he was still to the then Prince of Wales [13].

Figure 1. Henry Lansdell's map of Russian Central Asia, including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv

Henry describes the beautiful places, culture and life of the Russian and indigenous people, shows his feelings about small details, for example, how he tried «prostokvashino». But the most important thing is how he was surprised at the scale of the territory of the Tsarist Empire, in almost every chapter he writes how many kilometers he traveled. Especially when he describes the Asian part of Russia, Lansdell counts every kilometer separately. He wrote: «By «Russian Central Asia» is meant the Tsar's dominions lying between the Oxys and the Irtish, and between Omsk and Samarkand». He further explained: «This territory measures from west to east 1, 250 miles, or a distance from London to Petersburg, and from north to south 1,100 miles, or the distance from Petersburg to Crimea» [14; 42]. He explained all these distances that this territory has are all taken together as England, France, Prussia and Spain, for example. We would like to draw attention to precisely those chapters in which Lansdell describes the territories of modern Kazakhstan. The general government of vice-royalty of the Steppe is divided into governments or provinces of Akmolinsk, Semipolatinsk, Semirechia, and Turkestan of which the surface consists mainly of mountains, deserts, and steppes. For the most part the territory is poorly wooded. He also noted that in his first work «Through Siberia», he added that Western Siberia is divided into 4 provinces — namely, Tobolsk, Tomsk, Akmolinsk, and Semipolatinsk. But he admitted that maybe it was true at that time, but now the time and territorial frameworks have changed, Siberia has been distant far to the East and these two provinces of Akmolinsk and Semipolatinsk were cut off in 1882, and together with Semirechia belonged to the governor general of the Steppe.

Despite the linguistic difficulties of the indigenous people, on weather and everyday conditions, nothing prevented Henry from traveling around almost all of Russian Central Asia. This thirst for adventures and wanderings of new and unprecedented lands, as well as the approval of his King, was so strong that to lose a few years in the golden Steppe meant nothing.

Conclusion

The British did not yet realize that the thoughts of the Tsarist Empire extended much further than military successes in Asia. As Hopkirk wrote, the Russian Empire and the British Empire in Asia were separated by only some 2,000 miles. And it was necessary to warn the British about the Russian threat as soon as possible. Thanks to this, massive «hidden» expeditions of historians, scientists, geographers, researchers began to distant, unknown corners of the Earth, as Central Asia.

The foreign historiography of the Anglo-Russian rivalry and the general life of the Asian part of Russia were considered in the writings of Henry Lansdell, as well as other Russian and foreign historians, researchers in relation to the history of Kazakhstan. Generally, conquering and colonial aspects stood out.

The novelty of this article lies in the fact that the authors first attempted a comprehensive review of the foreign historiography of Central Asia during the Russian protectorate. The material can help in studying the history of the Central Asian Khanates, historiography of the second half of the XIX century, when Russia conquered Central Asia.

Assessing the contribution of Western historical science to the study of the issue of Anglo-Russian rivalry before the establishment of a protectorate of Russia over Central Asia, it is necessary to note the eccentricity of its approaches compared to Russian historiography, a deep theoretical analysis of the processes, the formulation of clear conceptual principles in assessing the nature of relations between the imperial space and the annexed territories.

References

- 1 Hopkirk P. The Great Game: on secret service in High Asia / P. Hopkirk // John Murray: Kodansha International. — London. — 1990. — P. 27.
- 2 Mill H.R. The record of the Royal Geographical Society / H.R. Mill // Royal Geographical Society. — London, 1930. — P. 288.
- 3 Русское географическое общество. Высочайшее повеление Николая I об учреждении Русского географического общества // Русское географическое общество. [Электронный ресурс]. — 1845. — Режим доступа: <https://www.rgo.ru/ru/obshchestvo>
- 4 Francis C. Expedition to explore the Euphrates and Tigris rivers / C. Francis // Longman. — London, 1850.
- 5 Ferrier R.W. Rawlinson, Sir Henry Creswicke, first baronet (1810–1895) / R.W. Ferrier, S. Dalley // Oxford Dictionary of National Biography. Oxford University Press. U.K., 2004.
- 6 Rawlinson H. England and Russia in the East / H. Rawlinson // A series of papers on the Political and Geographical condition of Central Asia. John Murray. — London, 1885.

- 7 Вамбери А. Путешествие по Средней Азии / А. Вамбери // пер. с нем. З.Д. Голубевой, под ред. В.А. Ромодина. — М.: Вост. лит., 2003. — С. 320.
- 8 Lansdell H. Russian Central Asia: including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv / H. Lansdell // Publishing house: S. Low, Marston, Searle, and Rivington. London. — In II vol. — 1885.
- 9 Lansdell H. Through Siberia / H. Lansdell // *Cambridge University Press*. — 1882. The digitally printed version. — 2014.
- 10 *Harper's New Monthly Magazine*. Baltic Russia / *Center for Baltic Heritage* // Retrieved from <http://cfbh.org/en/lcm.php?/online/BalticRussiaJul1890/BaltRus-000-intro.wiki>
- 11 Foreign and Colonial Intelligence. *Bath Chronicle and Weekly Gazette / British Newspaper Archive*. — 1882.
- 12 Art and Letters. *Dover Express / British Newspaper Archive*. — 1893.
- 13 Lansdell H. Map of Russian Central Asia: including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv / H. Lansdell, Royal Collection Trust // Publishing house: S. Low, Marston, Searle, and Rivington. London. — I vol. — 1885. [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.rct.uk/collection/1124069/russian-central-asia-including-kuldja-bokhara-khiva-and-merv-v-1-by-henry>
- 14 Lansdell H. Russian Central Asia: including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv / H. Lansdell // Publishing house: S. Low, Marston, Searle, and Rivington. — London, 1885. — I vol. — P. 42.

Ж.М. Жангабулова, Ж.Ж. Оразаева

Генри Ланселлдің «Орыс Орталық Азиясы» атты 1885 жылғы зерттеуі ең бастапқы дереккөздердің бірі ретінде

Мақалада Патшалық империяның құрылуындағы Орта Азияның ролін қарастыруымен байланысты ғылыми зерттеулерге талдау жүргізілген. XIX ғасыр әлемдік тарихқа еуропалық саяси қайраткерлердің, ғылыми зерттеушілердің, кәсіпкерлер мен әскери қызметкерлердің көзқарастары Азияның бұрын-соңды белгісіз және қолжетімді емес бұрыштарына ауытқыған кезең ретінде кірді. Сонымен қатар, XIX ғасырдағы шетелдік және ресейлік ғалымдардың жалпы дүниетанымдық ұстанымдары талданды. Орталық Азия халықтарының табиғи жағдайларын, тарихын, этнографиясын, діні мен мәдениетін зерттеуге ерекше назар аударылған. Авторлар әйгілі зерттеуші Генри Ланселлдің 1885 жылғы «Орыс Орталық Азиясы» атты ғылыми еңбегін кең тарихи және әлеуметтік-мәдени тұрғыдан ең бастапқы дереккөздердің бірі ретінде қарастырып талдаған.

Кілт сөздер: тарихи дереккөздер, саяхатшылар, зерттеушілер, Генри Ланселл, Орталық Азия, «Үлкен ойын», ғылыми зерттеулер, Ресей империясы, Британ империясы, XIX ғасырдағы қақтығыс, Орыс Орталық Азиясы.

Ж.М. Жангабулова, Ж.Ж. Оразаева

Исследование Генри Ланселла «Русская Центральная Азия» 1885 года как один из первоисточников

В статье проведен анализ научных исследований, связанных с изучением роли Центральной Азии в формировании Царской империи. XIX век вошел в мировую историю как период, когда взгляды европейских политических деятелей, научных исследователей, предпринимателей и военных были прикованы к неведомым ранее и малодоступным уголкам Азии. Также проанализированы общие мировоззренческие позиции зарубежных и российских ученых XIX века. Особое внимание уделено изучению природных условий, истории, этнографии, религии и культуры народов Центральной Азии. Авторами выделена и проанализирована научная работа 1885 года известного исследователя Генри Ланселла «Русская Центральная Азия» как один из первоисточников в широком историческом и социокультурном контексте.

Ключевые слова: исторические источники, путешественники, исследователи, Генри Ланселл, Центральная Азия, «Большая игра», научные исследования, Российская империя, Британская империя, противостояние в XIX веке, Русская Центральная Азия.

References

- 1 Hopkirk, P. (1990). The Great Game: on secret service in High Asia. *John Murray: Kodansha International*. London.
- 2 Mill, H.R. (1830–1930). The record of the Royal Geographical Society. *Royal Geographical Society*. London.
- 3 Russkoe heohraficheskoe obshchestvo. Vysochaishee povelenie Nikolaia I ob uchrezhdenii Russkoho heohraficheskoho obshchestva (1845). Russkoe heohraficheskoe obshchestvo [Russian Geographical Society. The highest command of Nicholas I on the establishment of the Russian Geographical Society]. *rgo.ru*. Retrieved from: <https://www.rgo.ru/ru/obshchestvo> [in Russian].

- 4 Francis, C. (1850). Expedition to explore the Euphrates and Tigris rivers. *Longman*. London.
- 5 Ferrier, R.W., S. Dalley, Rawlinson, Sir Henry Creswicke, first baronet (1810–1895). (2004). Oxford Dictionary of National Biography. *Oxford University Press*. U.K.
- 6 Rawlinson, H. (1885). England and Russia in the East. *A series of papers on the Political and Geographical condition of Central Asia*. John Murray. London.
- 7 Vamberi, A. (2003). *Puteshestvie po Srednei Azii. Perevod s nemetskoho Z.D. Holubevoi pod red. V.A. Romodina [Arminius vambery. Travels in Central Asia. Translated from Dutch by Z.D. Golubeva and edited by V.A. Romodina]*. Moscow: Vostochnaia literatura [in Russian].
- 8 Lansdell, H. (1885). Russian Central Asia: including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv. *Publishing house: S. Low, Marston, Searle, and Rivington*. London. In II vol.
- 9 Lansdell, H. (1882). Through Siberia. *Cambridge University Press*. The digitally printed version of 2014.
- 10 Harper's New Monthly Magazine. Baltic Russia. Center for Baltic Heritage. *cfbh.org*. Retrieved from <http://cfbh.org/en/lcm.php?/online/BalticRussiaJul1890/BaltRus-000-intro.wiki>
- 11 Foreign and Colonial Intelligence. (1882). *Bath Chronicle and Weekly Gazette*. *British Newspaper Archive*.
- 12 Art and Letters. (1893). *Dover Express*. *British Newspaper Archive*.
- 13 Lansdell, H. (1885). Map of Russian Central Asia: including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv. *Royal Collection Trust*. Publishing house: S. Low, Marston, Searle, and Rivington. London. Vol. I. *rct.uk*. Retrieved from <https://www.rct.uk/collection/1124069/russian-central-asia-including-kuldja-bokhara-khiva-and-merv-v-1-by-henry>
- 14 Lansdell, H. (1885). *Russian Central Asia: including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv*. Publishing house: S. Low, Marston, Searle, and Rivington. London. Vol. I. 42.

Li Yang*

*Kazakh Humanitarian Juridical Innovative University, Semey, Kazakhstan
(E-mail: liyang721@inbox.ru)*

Chinese Policy on Religious Regulation (The historical aspect)

The article overviews the policy on religion regulation in China in the period from 1949 to the present day. The author researched the understanding ways of the word “religion” in China, as well as the religious relations regulatory framework. The author also defined the state institutions authorized to deal with religion, provided statistical data, and briefly described problem-solving approaches of the Chinese leaders in different periods (Jiang Zemin, Hu Jintao, and Xi Jinping).

Keywords: religion, China, Confucianism, Buddhism, religious politics, religious relations.

Introduction

Before considering the question directly mentioned in the title of the article, it should be noted that there are significant uncertainties concerning the term “religion” in the Chinese language. Historically, the main world religions as Buddhism, Islam, and Christianity penetrated China in the early periods, and then they were complemented and enriched by the religious and philosophical worldviews of Chinese culture.

The Chinese term of “religion” consists of two characters: 1) zong (宗) – ancestor, genus, honor, 2) jiao (教) – teach, teaching. That means, the first character contains the traditional Chinese cult of ancestor worship and ethical teachings, while the second determines the belonging to a scientific or philosophical-ethical scholarship. In this regard, Confucianism, which is considered one of the main traditional Chinese philosophical and moral studies, remains the subject of scientific discussions so far. In classical Russian-language sinological publications, Confucianism is classified as “the oldest philosophical system” and “ethical-religious and ethical-philosophical studying” [1] and “the fourth world religion, that contributed to the creation of an influential ideological system that has long defined the face of Chinese civilization” [2].

Despite the controversy in the scientific community, the position of Chinese believers in the legal field is determined by the Constitution, article 36 of which states: “Citizens of the People's Republic of China enjoy the freedom of religious belief. No State organ, public organization or individual may compel citizens to believe in, or not to believe in, any religion; nor may they discriminate against citizens who believe in, or do not believe in, any religion. The State protects normal religious activities. No one may make use of religion to engage in activities that disrupt public order, impair the health of citizens or interfere with the educational system of the State. Religious bodies and religious affairs are not subject to any foreign domination” [3].

Besides, the legislation of the People's Republic of China guarantees the protection of believers from illegal actions of state bodies. In particular, according to article 251 of the Criminal Law of the country, “Any functionary of a State organ who unlawfully deprives a citizen of his or her freedom of religious belief or infringes upon the customs and habits of an ethnic group, if the circumstances are serious, shall be sentenced to fixed-term imprisonment of not more than two years or criminal detention” [4].

Chinese law guarantees believers the right to be elected and to be elected, to receive education, and to be employed. [5] “Regulations on the Administration of the Religious Activities of Foreigners in the People's Republic of China” stated freedom of religious belief of foreigners in China and protection of their research activities in the religious sphere. The law prohibits atheistic propaganda in places of worship.

Methodology

The article chronologically examines the mechanism of state regulation of religion in China on the background of historical development and the country's cultural features. The research methodology is based on the principles of historicism and scientific objectivity.

To achieve the goals, the following general scientific methods were used: generalization, analogy, systematization, comparison, comparative-historical method, method of historical periodization, comparative-legal method.

*Corresponding author's e-mail: *liyang721@inbox.ru* (Li Yang)

Discussion

Religious policy in the early years of the PRC's formation. In 1949, after the formation of the People's Republic of China, the basis of the Constitution of the new China – the Common Program of the Chinese People's Political Consultative Conference (People's PCC) was adopted. In Common Program, the Communist Party proclaimed freedom of religion as the basis of its policy towards religions. That found legislative recognition in the Policy of Religious Freedom in the People's Republic of China. In China, a special system of religious governance that combining party and state control was used. It was carried out through party directives and state regulations, which are implemented by state bodies and religious associations formed with the direct participation of the state.

In 1950, the Communist Party issued the Directive to government officials in all regions and provinces, requiring them to impose a ban on religious organizations and public formations. The authorities participated in the disbanding of religious organizations, requiring their members to register. If organizations did not register on time, they were punished after the violation was detected and severe measures were taken against those who continued to conduct religious activities.

In March 1951, the CCP Central Committee issued “Instructions for the movement for the active promotion of religious renewal”, requiring all party bodies to unite religious organizations and representatives, as well as to develop and strengthen an anti-imperialist united front with religious groups [6].

Under the Agrarian Reform Law of June 1950, the withdrawal of land into state ownership was authorized. It touched upon the interests of religious organizations. Thus, Article 3 provided for the requisition of lands belonging to “ancestral shrines, temples, monasteries, churches, schools, organizations”. Many Buddhist and Taoist monasteries lost their land. However, the Law regarding the land of mosques noted that “with the consent of the local Muslim population, they can be retained in whole or partly”. The lands and property of religious organizations in the Muslim regions of the PRC were not affected by the transformations to avoid social unrest among Muslim national minorities [7].

In the 1960s, during the “cultural revolution”, religious organizations and priests were persecuted and repressed.

In 1978, the Constitution of the People's Republic of China was adopted. Article 36 states that citizens enjoy freedom of religious belief. Since the reforms that began in the 1980s, the traditional religions of Buddhism and Taoism have been officially supported as integral elements of Chinese culture.

The theory of “mutual correspondence” between religion and society. During the modernization, the theoretical models of religious presence in a socialist society began to be formed. The idea of the possibility of “mutual correspondence” between religion and socialist society (*xiangshiin*) was conceived. In April 1987, Luo Zhufeng, deputy head of the Society for the Study of Chinese Religions, published a book entitled “Religion under Socialism in China”. The book substantiates the conditions and forms of manifestation of mutual correspondence between religion and socialist society [8]. But by the end of the 1980s, the state authorities concluded to limit the spread of religiosity among the population.

To regulate the religious sphere, in 1998 the State Administration for Religious Affairs – a special state body accountable to the State Council of the PRC had been established in China. The Administration exercised control over the observance of norms in the religious sphere in China.

Later in 2008, a “Decree on the functions, internal structure, and staffing of the State Administration for Religious Affairs” was adopted [9]. According to the Decree, the functions of the structure had been divided into regulatory and main ones. The organization's staff consisted of 98 employees. The Administration included eight departments, including units specializing in each major world religion, as well as units for policy and legislative affairs, and foreign affairs. The organization's activities included studying the theory of religion and the situation in the area in the country and the world, supporting contacts with foreign partners, legislative work, and monitoring the implementation of adopted laws.

Even though the communist ideology implies atheism, and the Chinese authorities regularly appeal to their citizens to abandon the search for solace in religion [10], nevertheless, there are a large number of believers in China.

According to official Chinese statistics, there are about 100 million Buddhists, 17 million Muslims, 12 million Protestants, and 4 million Catholics, about 300 thousand priests, more than 3,000 religious organizations, and more than 70 religious educational institutions in the People's Republic of China [11].

In China, all religions are united in state-licensed associations that are subject to mandatory registration. Buddhism, Taoism, Islam, Catholicism, Orthodoxy, and Protestantism have received official recognition.

It is worth noting that in the period under review, the first important moment was Jiang Zemin's 7 November 1993 speech to a national united front work conference, where he initiated the concept of "mutual correspondence between religion and socialist society" [12].

During this period, China is trying to reach the level of its neighbors in East Asia in economic terms. In religious terms, it is planning the organization of cultural expansion in Central Asia, where among Chinese consumer goods the popular religious and philosophical literature ("Feng Shui", etc.) and related paraphernalia (figurines, images of saints, calligraphy), as well as religious meditative music, meditative exercises (qigong) had been exported [13].

A decade later, the PRC is becoming one of the world leaders in economic terms, which, coupled with the growth of globalization, creates a need for China to increase social responsibility and liberalize approaches to certain categories, including religion. In December 2001, at the National Religious Work Conference, the former chairman of the PRC Jiang Zemin noted the need to use the mass and global nature of religious activity under socialism [14]. Since that time, there has been an increase in the CCP's loyalty to the harmonious coexistence of religions in a socialist society and the strengthening of the Chinese people's tolerance to traditional religions.

Nevertheless, speaking about religion in China, one should remember that the main condition for the preservation of religious freedom in the country is the complete loyalty of believers and clergy to the state. In particular, Jiang Zemin noted that believers should be patriots, be law-abiding citizens, and supporters of socialism. According to him, "A religious organization has no right to exist if it opposes the Party leadership or the socialist system, undermines the process of reunification of the country or national unity" [15].

A continuation of Jiang Zemin's concept of "a harmonious society and religion" is the idea of a "harmonious socialist society" initiated in September 2004 by the General Secretary of the CCP Central Committee Hu Jintao. As part of its implementation, a Decree of the Chinese authorities "On building a party" is published, which, among other things, focuses on the spread of Chinese culture in the world, including religious values. [16]

In this context, it should be noted that the foundations of Confucianism, including the postulates of respect for elders, maintaining modesty in everyday life, and striving for constant self-improvement, become the main element in the dissemination of moral and ethical values in China. Thus, since the early 1990s, an active organization of international scientific and practical events began, including with the participation of Chinese emigrants, to promote Confucian values. The logical result of this activity is the creation in different countries of Chinese cultural and educational centers in the form of "Confucius Institutes", through which the Chinese authorities are actively promoting the spread of "cultural brands" [17].

As part of strengthening work in the field of religion and, in particular, preventing the activities of destructive movements in 1995, the Chinese authorities adopted a "Notice of the Ministry of Public Security on the banning of the Shouter Sect and Other Cultic Organizations and Their". According to this directive, the activities of 14 unregistered religious organizations were recognized as "cults" and ultimately banned [18].

Unconditional loyalty to the State and the Communist Party is required from registered religious organizations. The Security Service is studying "cults" that are a threat to security; informants work in the ranks of religious sects. [19]

It should be noted that the main normative document regulating activities in the sphere of religion in China is the "Regulations on Religious Affairs", which came into force in March 2005 and is still in effect.

Analysis of Hu Jintao's activities in regulating the sphere of religion shows that the main vector was aimed at creating a broad regulatory framework. For example, the content of the 2005 Regulations took about seven years to develop, and the publication of the document made an important contribution to the formation of the religious sphere in China. At the same time, researchers note that the documents adopted under Hu Jintao were predominantly a generalization of previously adopted norms and provisions. They set the direction for regulating religious activity but did not cover numerous specific issues, which gave rise to many precedents with conflicts of legal norms and contributed to the risk of double interpretation of laws.

New directions in the sphere of religious policy. Since the beginning of Xi Jinping's rule, researchers have noted the intensification of China's domestic and foreign policy initiatives. At the same time, in domestic policy, among other things, there is a particular tightening of religious policy and strengthening of control in the area.

Innovation in the work in the field of religion in the current leadership of the People's Republic of China is considered to be the strengthening of the role of the Internet as a channel for spreading radical threats of a separatist, extremist and terrorist nature, which led to increased control over the Chinese segment of the

Internet. Thus, in 2016, new Regulations on Religious Affairs in China were published, according to which attention is focused on the issues of countering foreign influence, the need to monitor information flows on the Internet, and the fight against threats of separatism, extremism, and terrorism [20].

To counteract the spread of foreign influence through religion, there is an intensification of work to strengthen the role of traditional Chinese culture, within which the concept of the “Chinese dream” is embodied. In 2014, Xi Jinping initiated a project on “The attractiveness of culture and values for creating a National image” [21].

The principles of “three great scholarships” (Buddhism, Taoism, and Confucianism) have become a priority in China and the world as part of traditional Chinese culture. According to some researchers, the Chinese authorities focus on these scholarships as a counterbalance to the influence of Islam (extremism in XUAR) and Christianity (Catholics are accused of having ties with Taiwan) [22]. This is since Islam, Tibetan Buddhism, and Christianity are associated with the threat of foreign influence by the Chinese authorities, in contrast to the “three great scholarships”, these are considered to be the traditional culture of China.

The strengthening of state control in the religion was reflected in the decision to place government representatives in places of worship. Also, the state regulates the behavior of believers associated with the wearing of religious staff, the presence of facial hair, or the performance of religious rites.

New technologies are applied to exercise control over the religious sphere. In particular, surveillance devices (video cameras, drones) are used, individual applications on mobile devices are blocked, and users are prosecuted for illegal storage and distribution of religious materials.

Dialogue has also been established between the State, religious organizations, and scholars of theology to study religious practices for their compatibility with the ideology of the Communist Party. As a result, guidelines are published for clergy and parishioners that the role of the state is above religious authorities [23].

In recent years, the practice of religious “re-education” has been spread. It was used mainly in Western China against supporters of radical Islamic movements and aimed at their rejection of the extremist principles.

The latest version of the “Regulations on Religious Affairs” was published in September 2017 and was developed taking into account the changes in China and the world, as well as the emergence of new threats. It points out such threats of our time as the use of the religious factor by foreign countries to interfere in the internal affairs of China, the spread of ideas of radical religious extremism, the need to monitor religious content on the Internet, and the commercialization of religion. The document consists of 9 chapters (general provisions, religious associations, theological educational institutions, objects of religious activity, clergy, religious activities, a property of religious buildings, regulatory responsibility, and additions) and 77 articles. Compared with the previous versions, the current Regulation has new chapters devoted to theological educational institutions and religious activities [24].

Conclusion

In the early years of the country's formation, the Chinese authorities tried to develop the theory of “mutual correspondence” and the harmonious presence of religion in the life of China, considering it the only correct religious policy implemented in accordance with the legislation of the state. The situation in China is characterized by the ineradicable religious needs of Chinese citizens. The Government was looking for ways to preserve political and social stability and therefore considered to pay more attention to strengthening the influence of traditional religious movements, which cause the least concern from the point of view of spreading oppositional ideas.

The analysis of China's policy in regulating religious relations allows to identify of three main stages of its development related to the evolution of the political course of the Chinese leadership:

- The 90s were marked by the weakening of the Communist Party's rigid propaganda of the role of atheism and the continuation of the dialogue on the mutual correspondence of religion and socialist society;
- The 2000s are characterized by the rise of the Chinese economy and the international prestige of the PRC, which led to the initiation of a policy of promoting Chinese cultural brands and the creation of Confucius Institutes as elements of “soft power”;
- The period of the current head of China's government is distinguished by measures to strengthen control in the sphere of religious relations, related to the actualization of the fight against manifestations of acts of extremism and terrorism, including in the Internet space in China and other countries.

Thus, taking into account the historical context, current political and socio-economic processes, the constant development of the legislative and institutional framework for regulating religious relations are the main factors shaping the state policy of the People's Republic of China in the religious sphere.

References

- 1 Кобзев А.И. Конфуцианство. Китайская философия: энцикл. словарь / А.И. Кобзев; под ред. М.Л. Титаренко. — М.: Мысль, 1994. — 573 с.
- 2 Васильев Л.С. Культы, религии, традиции в Китае / Л.С. Васильев. — М.: Восточная литература, 2001. — 488 с.
- 3 中华人民共和国宪法 [Конституция КНР] [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.npc.gov.cn/npc/c505/201803/e87e5cd7c1ce46ef866f4ec8e2d709ea.shtml> [на китайском языке].
- 4 Уголовный кодекс КНР [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://ru.china-embassy.org/rus/zfhz/zgflyd/t1330730.htm>
- 5 Китайская Народная Республика: Конституция и законодательные акты: «Закон КНР о национальной автономии регионов»; «Общие положения гражданского кодекса»; «Закон об образовании»; «Трудовой кодекс»; «Закон об обязательном образовании»; «Закон о выборах в Собрания Народных Представителей»; «Закон об организации сельских комитетов»; «Закон о рекламе» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: pravo.vuzlib.org/book_z1520_page_24.html
- 6 Ло Чжунфэн. Чжунго шэжуэйчжун шици дэ цзунцзяо вэньти [Религиозные вопросы на новом этапе китайского социализма] / Ло Чжунфэн. — Шанхай: Шанхай шэжуэй кэсюэ чубаньшэ, 1987. — 268 с. [на китайском языке].
- 7 Юэ Цунсинь. Туди гайгэ: чаньчу фэнцзянь гэнъци дэ шэнькэ бяньгэ [Земельная реформа: Глубокие преобразования по ликвидации феодальной основы] / Юэ Цунсинь. — Хуаньцю шиэ. — 2001. — № 1 [на кит. яз.].
- 8 Цзян Цзяньюн. Дуй «фахуэй цзунцзяоцзе жэньши хэ синьцзяо цюньчжун цзай цуцзинь цзинци шэжуэй фачжань чжун дэ цзичи цююн» дэ лилунь сыкао [Теоретические размышления о «выявлении позитивной роли религиозных деятелей и верующих в стимулировании социально-экономического развития»] / Цзян Цзяньюн. — Чжунго цзунцзяо сюэшу ван, 1987. — № 3. [на кит. яз.].
- 9 国家宗教事务局主要职责内设机构和人员编制规定 [Постановление о функциях, внутреннем устройстве и кадровом обеспечении Бюро по делам религии]. Официальный сайт Управления по делам религии КНР. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.sara.gov.cn/> [на китайском языке].
- 10 Волков К. Предписан атеизм. Коммунисты в Китае не должны верить в Бога [Электронный ресурс] / К. Волков // Российская газета. — 2017. — Столичный вып. — № 160(7326). — Режим доступа: <https://rg.ru/2017/07/20/kitajskim-kommunistam-porekomendovali-otkazatsia-ot-religii.html>
- 11 Религия Китая // Азия — путеводитель по странам Азии [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.panasia.ru/main/china/religion>
- 12 Избранные документы по религиозной работе в новом периоде / под ред. УДР при Госсовете. — Пекин: Цзунцзяо вэньхуа чубаньшэ, 1995. — 268 с.
- 13 Панкрухин А.П. Маркетинг территории — ключ к успеху региона / А.П. Панкрухин. — Маркетинг PRO. — 2007. — № 12.
- 14 Чжо Синьпин. «Глобализация» и религии в современном Китае / Чжо Синьпин // Дандай чжунго ши яньцзю. — 2009. — № 6.
- 15 Афонина Л.А. Новые тенденции в государственном регулировании вопросов религии в КНР / Л.А. Афонина // Общество и государство в Китае. — Т. XLIV. — Ч. 2 / Редколл.: А.И. Кобзев и др. — М.: Федеральное государственное бюджетное учреждение науки «Институт востоковедения Российской академии наук (ИВ РАН)». — 2014. — 900 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://bit.ly/3nkkpOX>
- 16 Хэ Хушэн. Новые знания и новые перспективы в марксистском взгляде на религию ЦК КПК после 16 съезда КПК / Хэ Хушэн, Чжоу Шоугао. — Шицзе цзунцзяо вэньхуа. — 2010. — № 1.
- 17 Дэн Синь. Исследование методов и путей участия институтов Конфуция в строительстве «Одного пояса, одного пути» / Дэн Синь. — Миньцзю цзюэюй яньцзю. — 2016. — № 4.
- 18 Рабогошвили А.А. Новые религиозные движения в современном Китае: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 – Всеобщая история / А.А. Рабогошвили. — Улан-Удэ, 2008. — 161 с.: ил. РГБ ОД, 61 09–7/16 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.dslib.net/vseobwaja-istoria/novye-religioznye-dvizhenija-v-sovremennom-kitae.html>
- 19 Политическая система КНР. — М., 1996. — 168 с.
- 20 《宗教事务条例修订草案(送审稿)》评论(一) [Комментарии к проекту поправок «Правил регулирования по делам религии»]. Институт социальных наук Pu Shi. — 2016. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.pacilution.com/Showarticle.asp?articleID=7178>. [на кит. яз.].
- 21 Bell A.S. Revisionist Religion Xi Jinping's Suppression of Christianity and elevation of traditional culture as part of a Revisionist power agenda. — 2016. — Georgetown Journal of Asian Affairs. — No. 3.
- 22 Fenggang Yang. Between Secularist ideology and Desecularizing Reality: the Birth and Growth of Religious Research in Communist China. — 2004. — Sociology of Religion. — Vol. 65.
- 23 Cook S. The Battle for China's Spirit. Religious Revival, Repression, and Resistance under Xi Jinping. — Freedom House. 2017. [Электронный ресурс] — Режим доступа: https://freedomhouse.org/sites/default/files/Fh_chinasSprit2016_Full_Final_140pages_compressed.pdf
- 24 Положение о религиозных делах // Распоряжение Госсовета КНР № 686 от 07.09. 2017 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.sara.gov.cn/flfg/316122.jhtml>

Ли Янг

Дін саласын реттеудегі Қытай саясаты (тарихи аспект)

Мақалада 1949 жылдан бастап осы кезеңге дейінгі қытай билігінің ҚХР-дағы діни қарым-қатынастарды реттеу бойынша саясаты қарастырылды. Қытайдағы «дін» ұғымының түсініктемелері мен діни қатынастарды реттеудің құқықтық базасы зерттелді. Сонымен қатар, дін мәселесіне қатысты өкілетті мемлекеттік институттар қызметі сипатталып, статистикалық мәліметтер келтірілген, түрлі кезеңдегі Қытай басшыларының (Цзян Цзэмин, Ху Цзиньтао и Си Цзиньпин) аталған мәселені шешу тәсілдері берілген.

Кілт сөздер: дін, Қытай, конфуциандық, конфуцийшілдік, буддизм, діни саясат, діни қатынастар.

Ли Янг

Политика Китая по регулированию религиозной сферы (исторический аспект)

В статье рассмотрена политика китайских властей по регулированию религиозных отношений в КНР с 1949 года по настоящее время. Раскрыты основные подходы к термину «религия» в Китае, проанализированы законодательные и институциональные основы регулирования религиозных отношений, приведены статистические данные и дана краткая характеристика особенностей политики руководителей Китая разных периодов (Цзян Цзэминя, Ху Цзиньтао и Си Цзиньпина) в решении рассматриваемой проблемы.

Ключевые слова: религия, Китай, конфуцианство, буддизм, религиозная политика, религиозные отношения.

References

- 1 Kobzev, A.I. (1994). *Konfutsianstvo. Kitaiskaia filosofia. Entsiklopedicheskii slovar [Confucianism. Chinese philosophy. Encyclopedic dictionary]*. Edited by M.L. Titarenko. Moscow: Mysl [in Russian].
- 2 Vasiliev, L.S. (2001). *Kulty, relihii, traditsii v Kitae [Cults, religions, traditions in China]*. Moscow: Vostochnaia literatura [in Russian].
- 3 中华人民共和国宪法 [Constitution of the People's Republic of China]. *npc.gov.cn*. Retrieved from <http://www.npc.gov.cn/npc/c505/201803/e87e5cd7c1ce46ef866f4ec8e2d709ea.shtml> [in Chinese].
- 4 Uholovnom kodeks KNR [Criminal Code of the People's Republic of China]. *ru.china-embassy.org*. Retrieved from <http://ru.china-embassy.org/rus/zfhz/zgflyd/t1330730.htm>, [in Russian].
- 5 Kitaiskaia Narodnaia Respublika: Konstitutsiia i zakonodatelnye akty: «Zakon KNR o natsionalnoi avtonomii rehionov»; «Obshchie polozheniia Hrazhdanskoho kodeksa»; «Zakon ob obrazovanii»; «Trudovoi kodeks»; «Zakon ob obiazatelnom obrazovanii»; «Zakon o vyborakh v Sobraniia Narodnykh Predstavitelei»; «Zakon ob orhanizatsii selskikh komitetov»; «Zakon o reklame» [Constitution and legislative acts of the People's Republic of China: Law on National Regional Autonomy, General provisions of the Civil Code, Law on Education, Labor code, Compulsory Education Law, Law on Elections to the Assembly of People's Representatives], Law on Organization of Villagers Committees, Law on Advertising]. *ru.china-embassy*. Retrieved from pravo.vuzlib.org/book_z1520_page_24.html. [in Russian].
- 6 Luo Zhufeng (1987). *Zhongguo shahaji shiqi de zsozso wenti [Religious questions in a new phase of Chinese socialism]*. Shanghai: Shanghai shehui kexue chubanshe [in Chinese].
- 7 Yue Congxin (2001). Tudi gaige: changchu fengjian genji de shenke biange [Land reform: Deep transformations to eliminate the feudal basis]. *Huanqiu shie, No. 1* [in Chinese].
- 8 Jiang Jianyong (1987). Dui "fahui zongjiaojie zhenshi he xinjiao qunzhong zai tsujin jingji shehui fazhan zhong de jiji zoyun" de lilun sykao" [Theoretical Reflections on "identifying the positive role of religious figures and believers in stimulating socio-economic development"]. *Zhongguo zongjiao xueshu wang, No. 3* [in Chinese].
- 9 国家宗教事务局主要职责内设机构和人员编制规定 [Decree on the Functions, Internal structure and Personnel Support of the Bureau of Religious Affairs]. Official website of the Office of Religious Affairs of the People's Republic of China. *sara.gov.cn*. Retrieved from <http://www.sara.gov.cn/> [in Chinese].
- 10 Volkov, K. (2001). Predpisan ateizm. Kommunisty v Kitae ne dolzhny verit v Boha [Atheism is prescribed. Communists in China should not believe in God]. *Rossiiskaia hazeta — Stolichnyi vypusk, No.160(7326)*. Retrieved from URL:<https://rg.ru/2017/07/20/kitajskim-kommunistam-porekomendovali-otkazatsia-ot-religii.html> [in Russian].
- 11 Relihiia Kitaia [Religion of China]. *Aziia – putevoditel po stranam Azii — Asia – Guide to the countries of Asia*. Retrieved from <http://www.panasia.ru/main/china/religion> [in Russian].
- 12 Selected documents on Religious work in the new period. 1995. Edited by UDR under the State Council. Beijing: Zongjiao wenhua chubanshe [in Chinese].

- 13 Pankrukhin, A.P. (2007). Marketinh territorii — kliuch k uspekhu rehiona [Territory marketing is the key to regional success]. *Marketinh PRO* [in Russian].
- 14 Zhuo Xinping (2006). Hlobalization and Religions in Modern China. *Dandai zhongguo shi yanju*, No. 6.
- 15 Afonina L.A. (2014). Novye tendentsii v hosudarstvennom rehulirovanii voprosov religii v KNR [New trends in state regulation of religious issues in the PRC]. *Society and state in China*. (Vol. XLIV, Part 2). (Eds. A.I. Kobzev et al.). Moscow: Federal State Budgetary Institution of Science Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences (IO RAS). *bit.ly*. Retrieved from <https://bit.ly/3nkkpOX> [in Russian].
- 16 He Chosen, Zhou Sogo (2010). New Knowledge and New Perspectives in the Marxist View of Religion of the CPC Central Committee after the 16th CPC Congress. *Shijie zongjiao wenhua*, No. 1.
- 17 Deng Xin (2016). Research of methods and ways of participation of Confucius Institutes in the construction of One Belt, One Road. *Minzu jiaoyu yanju*, No. 4.
- 18 Rabogoshvili, A.A. (2008). Novye religioznye dvizheniia v sovremennom Kitae [New Religious Movements in Contemporary China]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Ulan-Ude, Retrieved from <http://www.dslib.net/vseobwaja-istoria/novye-religioznye-dvizhenija-v-sovremennom-kitae.html> [in Russian].
- 19 Politicheskaiia sistema KNR [Political system of the People's Republic of China] (1996). Moscow [in Russian].
- 20 《宗教事务条例修订草案（送审稿）》评论（一） [Comments on the draft amendments to the “Rules of Regulation on Religious Affairs”]. (2016). Pu Shi Social Science Institute. *pacilution.com*. Retrieved from <http://www.pacilution.com/Showarticle.asp?articleID=7178> [in Chinese].
- 21 Bell A.S. (2016). Revisionist Religion Xi Jinping’s Suppression of Christianity and elevation of traditional culture as part of a Revisionist power agenda. *Georgetown Journal of Asian Affairs*. No 3.
- 22 Fenggang Yang (2004). Between Secularist ideology and Desecularizing Reality: the Birth and Growth of Religious Research in Communist China. *Sociology of Religion*. Vol. 65.
- 23 Cook S. (2017). The Battle for China’s Spirit. Religious Revival, Repression, and Resistance under Xi Jinping. Freedom House. *freedomhouse.org*. Retrieved from https://freedomhouse.org/sites/default/files/Fh_chinasSprit2016_Full_Final_140pages_compressed.pdf
- 24 李克强签署第686号国务院令 公布修订后的《宗教事务条例》 [Order of the State Council of the People's Republic of China No. 686 of 07.09.2017 “Regulations on Religious Affairs”]. *sara.gov.cn*. Retrieved from <http://www.sara.gov.cn/flfg/316122.jhtml> [in Chinese].

A.B. Satanov*

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
(E-mail: arstanbs@gmail.com)*

On the formation of historical memory of the Great Patriotic War among students of secondary schools of Kazakhstan

The article aims to determine the level of historical knowledge, and the depth of historical memory of students of schools of Kazakhstan about the Great Patriotic War learned from modern school textbooks. The research objectives include: to find out how much schoolchildren honor the historical memory of the Great Patriotic War; to identify whether students know statistics, geography, and terms related to the War; determine how well schoolchildren know the heroes of soldiers and rear troops who participated in the War; to analyze the impact of the educational literature of secondary education on the formation of students' knowledge about the War. We should note that transforming school knowledge into mass ideas about the past is too complicated. That is why the article pays considerable attention to school textbooks and curricula and the historical memory of students about the history of the Great Patriotic War. The author conducted an online survey among 500 students of grades 9–11 of schools of Kazakhstan through the google forms service. The study showed that students' historical memory about the War's specific events and heroes is extraordinarily ambiguous and should be replenished. It is especially true for participants in the partisan movement of the Great Patriotic War and the life history of the peoples of the Kazakh SSR during the War.

Keywords: historical memory, the Great Patriotic War, World War II, the title of «Hero of the Soviet Union,» partisans, partisan movement, rear troops, schools, Republic of Kazakhstan.

Introduction

One of the essential layers of historical memory covers the history of the Great Patriotic War. On the eve of the celebration of the Victory's 75th anniversary in the Great Patriotic War, discussions on the history of one of the largest wars in the history of humanity flared up in society. For example, someone asked the question, «Why are military actions between the USSR and Germany of 1941–1945 known in history as the Great Patriotic War?» Another object of controversy was the 28 «Panfilov heroes.» The information appeared in the society that the feat of a group of fighters from the 316th Rifle Division under the command of General Ivan Panfilov, which became a legend, was, in fact, an invention of military correspondents.

However, we must not forget that moral potential is preserved in the legendary feats that have become part of the people's culture. This is what our national identity consists of. These are simple examples that allow us to educate a new generation. Attempts to debunk national exploits can lead to the fact that this will weaken people's moral foundations.

Statement of the problem: It should be emphasized that the history of the Great Patriotic War requires further and in-depth research, and it is also necessary to touch upon the issues of transferring the historical memory of this event to the younger generation. It is crucial for young people to know and remember what the Great Patriotic War is so that such tragic events do not repeat themselves either in our country or in the whole world. This raises how the historical memory of the Great Patriotic War should be broadcast to schoolchildren. From what follows the posing of questions about the course, level, and quality of historical school education.

Hypothesis: to prove the effectiveness of educational literature of secondary education in the Republic of Kazakhstan in forming complete and objective knowledge of schoolchildren about the Second World War.

Purpose: To reveal the features of the historical consciousness of student youth, the content, nature, and volume of knowledge, selectivity, and depth of historical memory, transmitted through school educational literature; thus, to establish the originality or unity of perception and assessments of the events of seventy-five years ago by student youth, to analyze the positions and assessments of the Great Patriotic War by various groups of student youth.

*Corresponding author's e-mail: arstanbs@gmail.com (A.B. Satanov)

To find out how deeply schoolchildren know the history of the period of the Great Patriotic War and its heroes, an online survey was conducted among students in grades 9–11. About 500 respondents were interviewed; the article contains the results of the survey.

Before proceeding with the analysis of students' responses to the online survey, it is necessary to highlight some trends in the development of history education in the Republic of Kazakhstan. Historians and representatives of the school educational community argue that the following processes and factors are recognized as the most important for forming new approaches in historical teaching.

Firstly, the «cognitive revolution» in the interpretation of learning. The main impetus for the development of cognitive psychology came from outside academic psychology, particularly from advances in logic, mathematics, and computer science, which were the result of applied research in radar, message coding, and missile control conducted during Great Patriotic War. The cognitive revolution bridged the gap between the physical world and the world of ideas, concepts, meanings, and intentions. This combined the two worlds with the theory that mental life can be explained in terms of information, computation, and feedback. Thus, cognitive science has indeed offered some promising tools for history.

Secondly, history must be viewed in light of global scientific changes, including local advances in science. It is necessary to propose a structure that allows the integration of ideas from various sources, not only from many case studies, but also from various disciplines that affect not only history itself, such as anthropology, sociology, linguistics, philology, archeology, cognitive science, psychology, but and much more.

Thirdly, to find the answer to the endless questions of why and how history is taught in schools and universities. Stories from a shared past create and enhance a sense of community and reinforce supportive values and beliefs. Remembered heroes tell young people what character traits should be admired. Difficulties and crises educate citizens about potential problems and dangers that cannot be adequately addressed except through collective action.

Unfortunately, even before the current educational «reforms» pushed the study of history aside, the subject retained its place in the curriculum, more by inertia than by a sense of its importance. Student surveys almost always put history at the top of the list of tedious and difficult subjects, and most teens will have a hard time putting together a convincing case for it. In order to pass the examination, historical texts must be written scientifically, ideologically, and according to a template. Besides, few parents know the history, show interest in it, or tell their children about its importance.

Students must identify and explore patterns of collective behavior, challenge new assumptions about who we are, trace the trends of the era, and so on. Stories can thrill us, but when we try to understand better what is happening, why, and what might happen next, a more analytical, scientific approach to studying the past is needed.

The problem's crux lies in the textbook — a vast, meaningful collection of pre-assimilated, selected information that pupils and students must remember at least long enough to pass the test. The history textbooks are loaded with conclusions, and there is little left for students to do but try to keep them in mind, which goes against the fundamental nature of children. Instead of bringing the past to life, the story is presented through a large layer of «dead information.» Active learning from uninterpreted primary sources, requiring real research and deep analytical thought, is key to revitalizing interest in history.

Fourthly, as a reaction to external challenges, there was a dynamic change in the subject field of modern historiography. Historical anthropology, cultural history, the politics of memory, oral history, women's history, and other social groups' history are just a few of the more prominent examples. Of course, each time a change of subject required a fundamentally different research apparatus, but on the whole, we can say that the scientific substantiation of the method was very often the next step after the ideological substantiation of the subject.

Experimental (Research methods)

Literature review: The problems of studying the history of the Great Patriotic War in schools of the Republic of Kazakhstan were considered by the leading historians of Kazakhstan, among them it is necessary to note Zueva L.I. [1], [2], Ayagan B.G. [3], Ermukhanova Kh.K. [4].

Musabalina G.T. presented a similar theme in the article «Study of the Great Patriotic War in school history education» written for the celebration of the 70th anniversary of the Great Patriotic War. The article analyzes textbooks on «History of Kazakhstan» and «World History,» which deal with the themes of «World War II» and «Great Patriotic War» [5].

Simultaneously, one should pay attention to the fact that authors writing about the war's history unreasonably leave the history of talented Kazakhstani commanders in the shadows. For instance, the well-known commander of the 38th Kazakhstani Rifle Division, and then the commander of the Guards Rifle Corps, Hero of the Soviet Union, Lieutenant General G. Safiullin, Admiral L. Vladimirsky, Colonel A. Mukhamedzhanov, Colonel G. Adilbekov, General V. Semenchenko, the first Soviet army generals from Kazakhs Sh. Zheksenbaev and S. Rakhimov, hero-pilot B. Beysekbaev, and others have the right to become deeper research heroes.

For objective coverage of the course of the war, the basis of the manual was textbooks on the history of Kazakhstan, covering this period, and monographs, including «Honor and Duty» (Under the general editorship of B.G. Ayagan, 2015), which are a new page in determining the methodology of problem [6].

This work's relevance makes it possible to form feelings of pride and patriotism in the younger generation for their ancestors. The propaganda of the soldiers' courage and heroism of the Great Patriotic War is a tribute to the participants in the war and a school for educating the youth of an independent country in the spirit of patriotism.

An essential source on the history of the Great Patriotic War is documents of personal origin, among which a special place is occupied by letters from the front, reflecting the general mood, morale, thoughts, and feelings of people at the front.

To measure students' depth of knowledge in grades 9–11 about the Great Patriotic War's history, the author surveyed the google forms service. This research method is used to collect data from a predetermined group of respondents to obtain information from them and determine the degree of proficiency of the interviewed with specific knowledge. Polls are useful for describing the characteristics of a large group of people. No other research method can provide such a broad scope that provides more accurate sampling to collect targeted results to draw conclusions and make crucial decisions. First of all, the study's purpose was determined, then an idea of the expected result was drawn up. The survey procedure consisted of several steps:

1. Create a list of questions;
2. Attraction of participants;
3. Collecting answers from respondents;
4. Analysis of survey results;
5. Discussion of research results.

Besides, a review of the scientific literature on this topic was carried out to determine the degree of knowledge of the problem and identify gaps in previous research in this direction.

Results and Discussion

To the cognitive component of student youth's historical consciousness, we attributed the respondents' positions related to the Great Patriotic War's importance, their knowledge of events, and specific participants in the war. About 500 students of lyceums from Nur-Sultan, Ust-Kamenogorsk, Taraz, Uralsk, Shymkent, Karaganda, and other Kazakhstan cities took part in the online survey.

The survey results indicate that young people know about the most critical stages, heroes and the people who gave their lives for Native land. 89 % of respondents correctly named the years of the Great Patriotic War — 1941–1945. However, 59 % of the respondents could not correctly name that the Kazakh military units mainly participated in the Eastern Front of the war, almost 53 % answered that on the Western front, almost 4 % on the Pacific, and almost 1 % on the African front. 71 % correctly named the theater of military operations closest to Kazakhstan — Stalingrad; the rest chose such answers as Moscow — 16 %, Kursk — 9 %, and Belarus — 4 % [7].

Of the heroes of the war, schoolchildren were able to correctly indicate Talgat Begeldinov (91.6 %), Nurken Abdirrov (73.3 %), Rakhymzhan Koshkarbaev (90.8 %). They also remember the partisan and at the same time the writer Kasym Kaysenov (86.1 %), Kazakh girls Heroes of the Soviet Union Mametova and Aliya Moldagulova (92.8 %), the famous Kazakh commander Bauyrzhan Momyshuly (87.6 %), Sultan Baimagambet (60 %), Sergei Lugansky (77.5 %) [7].

However, almost half of the respondents do not know the Kazakhstani partisans who fought on the fronts and enemy lines. The schoolchildren showed insufficient knowledge about Kazakhstanis' courage and heroism-participants in the Resistance movement in European countries. Only 38.6 % of the respondents could name Zhubandyk Surankulov, a native of the South Kazakhstan region, who was directly involved in the liberation of Czechoslovakia from the Nazi invaders. Only 46 % of respondents could name the Kazakh partisan Davlet Karazhumin, who fought in the French Resistance ranks. Kazakhstani Utegen Abdullin, who

was part of the first partisan detachments operating in the summer of 1943 in Belgium, could be named 42.8 % of the respondents. Of the soldiers of Kazakhstan who fought in the Italian Resistance ranks, Takish Alpeisov from Karaganda was able to identify only 38.2 % of the respondents [7].

Analyzing the survey results, we can conclude that most schoolchildren know quite well the famous Kazakhstanis — Heroes of the Soviet Union, who participated in the Great Patriotic War's fierce battles. However, schoolchildren were not very good at recalling Kazakhstani partisans who, together with other country peoples, participated in the partisan movement in the territories temporarily occupied by the enemy.

Historical facts are the basis for forming individual ideas, views, assessments of events, and participants in the Great Patriotic War. At the same time, the reliability of the facts, the necessity, and sufficiency of their totality, as well as the historical context within which they are interpreted, are essential. According to the survey results, it was revealed that the respondents have very contradictory knowledge about the restructuring of industry on a military basis. Only 42.4 % of the respondents were able to recall that the number of industrial enterprises relocated to the territory of Kazakhstan during the Great Patriotic War was more than 300, 36.1 % noted such a figure as more than 500, 14.9 % — more than 1000, and 6.6 % more than 2000. 67.9 % of the respondents know that 9 out of 10 bullets used by the Red Army during the Great Patriotic War were cast from lead produced in Kazakhstan. Most of the respondents (75.7 %) [7] also know that more than 1 million 200 thousand of Kazakhstanis were mobilized to the front over the years of the Great Patriotic War. However, it should be noted that over five years of studying the history of the Second World War, including the number of Kazakhstanis in the fields of the Great Patriotic War, then this figure, according to historians, may exceed 1.5 million people, but this statistic has not yet been included in school textbooks.

In the context of the outbreak of the Great Patriotic War, Kazakhstan's role and importance in providing the front with agricultural products also increased. During the war years, Kazakhstan's agriculture gave the country more products than in the last five pre-war years. The famous rice growers Ibrai Zhakaev and Kim Man San received high yields from their fields. As a result of the survey, it was found that only 18.9 % of respondents know a labor veteran who received a record harvest of millet in 1943 Shyganak Bersiev, 68.1 % decided that this famous millet grower is Ibrai Zhakaev (68.1 %) [7]. We must not forget that the workers of the Soviet home front were equal participants in the great battle for the independence of the Native land, therefore teachers and other workers in the spheres of education and culture, the information industry needs to pay attention to the propaganda of the feat of the home front workers during the Great Patriotic War, instilling in students a sense of patriotism and civic responsibility.

Besides, it is essential to touch upon the deportation of repressed peoples during the Great Patriotic War, as it affects the history of forming a global population. Deportation processes intensified with Great Patriotic War due to accusations of participation in mass espionage, anti-Soviet activities, and banditry entire peoples living in the border zone — Poles, Germans, Jews, and others. During the years of deportation, the ethnic picture of Kazakhstan, in which representatives of more than 130 ethnic groups live today, radically changed. As a result of the survey, it was found that only 30.7 % of the respondents know about the fate of peoples, among whom were Koreans, Poles, Finns, Kurds, Crimean Tatars, Turks, Greeks, Lithuanians, and others unfairly deported to the territory of Kazakhstan in the period from 1937 to 1945 years. We must not forget that despite the ideology, thanks to such historical and universal values as good nature, hospitality, and tolerance, the Kazakhs helped people find their second home in Kazakhstan.

Moving on to the analysis of war themes in the educational literature on the history of Kazakhstan. In the textbook for 9th grades on the History of Kazakhstan, under the general editorship of Doctor of Historical Sciences, Professor B.G. Ayagan [8], the problem is illuminated more succinctly and profoundly. Besides, the material is supported by additional information about personalities, definitions of concepts, and documents at the end of paragraphs.

In the textbook for 8th grades on the History of Kazakhstan, under the general editorship of Doctor of History, Professor Z.E. Kabuldinov [9], the theme about the War is covered briefly and clearly, taking into account the age characteristics of students. The textbook's paragraphs tell how, during the Great Patriotic War, Kazakhs and representatives of other nationalities showed massive heroism and courage. The story is that the Kazakhs vividly demonstrated that brave warriors' spirit still lives in them. Besides, it is noted that the republic was also a reliable rear. One of the sensitive topics in the history of Kazakhstan is highlighted that in the pre-war and war years, more than one and a half million representatives of the peoples were resettled in Kazakhstan: Poles, Ukrainians, Koreans, Germans, Ingush, etc., describes the plight of the deported and the hospitality and tolerance of Kazakhs towards them.

In the textbook of grade 8 (9) for secondary schools, part 1, edited by Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Ukembaev K.S. [10], The theme of war is considered in detail and broadly. The block of topics on the Great Patriotic War is considered in the content of 9 paragraphs. At the beginning of the paragraphs, there are headings «Today in the lesson,» which sets out problematic issues for studying the material and «Keywords» in which the main terms of the topic are marked. The paragraphs' content includes additional material to expand and deepen knowledge about the years of the Great Patriotic War. At the end of the paragraphs, there are multilevel questions and creative tasks.

In 2020, the leading teachers of Kazakhstan Ermukhanova Kh.K. and Rysmambetova B.T., the textbook «Historical sources on the Great Patriotic War,» was prepared under the general editorship of Doctor of History, Professor B.G. Ayagan [11]. This tutorial is dedicated to the 75th anniversary of the Victory in the Great Patriotic War. The purpose of the work is a truthful presentation of the war's course using new historical sources and information. The book is offered to students in educational institutions and history teachers to aid in an in-depth study of the Great Patriotic War.

The textbook «Historical Sources on the Great Patriotic War» has been developed within the framework of the updated content of education following the basic educational structure of the discipline «History of Kazakhstan.» The order in which the sources are located corresponds to the chronological sequence of historical events and the updated content of education.

The formation of historical thinking skills and the effective implementation of learning objectives are based on the textbook on historical concepts. Simultaneously, working with various historical sources of search and systematization of historical information, comparison and critical analysis of opinions and assessments concerning events and personalities are instilled, an independent approach to discussions related to the problems of the previous period and the present is formed.

The purpose of the textbook is to form in students a sense of Kazakhstani patriotism, pride in their ancestors' exploits, respect for the country's history, a particular emotional impact on students, and the development of research skills.

As a result of the analysis of educational literature, it was concluded that there is all the necessary data for the full assimilation of the topic of the Great Patriotic War in schools. However, it is worth paying more attention to the explanations of specific facts and concepts, and it becomes clear that it is difficult for schoolchildren to deal with the flow of information, since the lack of an accessible explanation leads to a break with already known knowledge, and as a result, a lack of continuity and knowledge gaps.

When comparing, it turned out that the most used concepts in textbooks on the history of Kazakhstan are the following: World War II, Plan «Barbarossa,» arsenal, surrender, conversion, resources, evacuation, patriotism, special settlers, espionage, deportation, militarization, blockade. However, the explanation of several concepts is presented too abstractly, and there are no definitions for some terms at all, among them the following concepts can be distinguished: fascists, front, division, brigade, partisans, artillerymen, regiment, echelon, occupiers, squadron, etc. As a result of the survey, it was revealed that schoolchildren have difficulties understanding and using some terms related to the history of the Great Patriotic War. While 79.5 % [7] of the respondents were able to determine the meaning of the term «partisan» correctly, then only 56.6 % [7] of the respondents were able to define the concept of the term «evacuation» correctly. In this situation, one can only hope that the teachers in the classroom will fill this gap, but the limited time also makes it challenging to explain.

Conclusions

As a result, it was found that the knowledge of student youth about specific events and participants in the Great Patriotic War is very contradictory and needs to be supplemented. In this regard, attention should be paid to the complexity of the possibility of forming an individual historical memory of representatives of the younger generation. There are still many missing war veterans, and the possibilities of acquaintance with documents reflecting the military fate of many soldiers and officers are minimal. Besides, every year, the Great Patriotic War history is supplemented with new facts and historical figures.

Today, schoolchildren's active-activity position concerning their country and its development, strengthening, and security are significant. Proceeding from this, the active component of historical memory can be attributed to the readiness not only to defend their country but also to comprehensively contribute to its development and the attitude of students towards serving in the armed forces of the Republic of Kazakhstan. One-time events to celebrate Victory Day should result from systematic, purposeful work on youth's patriotic education. To solve this problem, it is necessary to consolidate all social institutions and organizations, such

as family, school, and other educational institutions. Besides, youth public organizations, civil society structures, museums, cultural and scientific centers, and others should be involved in this case.

References

- 1 Зуева Л.И. Истоки победы в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: о памяти, героизме и патриотических традициях народа / Л.И. Зуева // Великая Отечественная война. Уроки истории: респ. науч.-теор. конф. — Караганда: Государственный архив Карагандинской области, 2015. — С. 109–113.
- 2 Зуева Л.И. Изучение истории Великой Отечественной войны и воспитание казахстанского патриотизма / Л.И. Зуева // Великая Отечественная война. Уроки истории: респ. науч.-теор. конф. — Караганда: Государственный архив Карагандинской области, 2015. — С. 113–119.
- 3 Аяган Б.Г. Современная история Казахстана: учеб. для студ. неистор. спец. (бакалавр.) высш. учеб. зав. / Б.Г. Аяган, Х.М. Абжанов, С.В. Селиверстов, М.С. Бекенова. — Алматы: Раритет, 2010. — 432 с.
- 4 Ермуханова Х.К. «Бабалар тарихы — асыл қазына» / Х.К. Ермуханова // «Ермуханова оқулары: тарих және қоғамдық пәндерді оқытудың инновациялық әдістемелері мен тәжірибелері» атты респ. ғыл.-метод. конф. материалдары (Алматы, 4 мамыр 2018 жыл). — Астана: Білім-Инновация ХҚҚ, 2018. — 54–58 б.
- 5 Мусабалина Г.Т. Изучение Великой Отечественной войны в школьном историческом образовании: сб. материалов междунар. науч.-практ. конф. «История Второй мировой войны: новые источники и интерпретации (к 70-летию Победы в Великой Отечественной войне)» / под общ. ред. Е.Б. Сыдыкова. — Астана: Изд-во ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, 2015. — С. 72–76.
- 6 Честь и долг: колл. моногр. / под общ. ред. Б.Г. Аягана. — Алматы: ТОО «Литер-М», 2015. — 592 с.
- 7 Опрос учеников школ-лицеев через сервис Google forms.
- 8 Аяган Б.Г. История Казахстана: учеб. для 9 кл. общеобр. шк. / Б.Г. Аяган, М.Д. Шаймерденова. — 3-е изд., перераб. — Алматы: Атамұра, 2013. — 400 с.
- 9 Кабульдинов З.Е. История Казахстана: учеб. для 9 (8) класса общеобр. шк. / З.Е. Кабульдинов, М.Д. Шаймерденова, Е.М. Куркеев. — Алматы: Атамұра, 2019. — 176 с.
- 10 Ускембаев К.С. История Казахстана (1900–1945 гг.): учеб. для 8–9 кл. общеобразовательной школы / К.С. Ускембаев, З.Г. Сактаганова, Л.И. Зуева. — Ч. 1. — Алматы: Мектеп, 2019. — 240 с.
- 11 Аяган Б.Г. Исторические источники по Великой Отечественной войне: учеб. пос. / Б.Г. Аяган, Х.К. Ермуханова, Б.Т. Рысмамбетова. — Алматы: Атамұра, 2020. — 107 с.

А.Б. Сатанов

Қазақстанның жалпы білім беретін мектеп оқушыларының Ұлы Отан соғысы жайында тарихи жадысын қалыптастыру

Мақаланың мақсаты Қазақстан Республикасының мектеп оқушыларының Ұлы Отан соғысы туралы тарихи білімін мен тарихи жады тереңдігін анықтау болып табылады. Зерттеу міндеттеріне мыналар кіреді: оқушылардың ҰОс туралы тарихи естеліктерді қаншалықты құрметтейтінін білу; мектеп оқушылары ҰОс қатысты статистиканы, географияны, терминдерді, ҰОс қатысқан сарбаздар мен тыл батырларының есімдерін қаншалықты білетінін анықтау; орта білім берудің оқу әдебиеттерінің ҰОс туралы оқушы білімдерін қалыптастыруға әсерін талдау. Соңғы онжылдықта жүргізілген сауалнамалар мен зерттеулердің нәтижелері, сондай-ақ оқушы жастардың ҰОс тарихы туралы тарихи білімдерін анықтауға бағытталған ғылыми мақалалардың қорытындылары көптеген кәсіби тарихшылар үшін күтпеген жағдай болды. Тарихи жадыны қоғамға тарату құралы ретінде қызмет ететін мектептік білім беру жүйесінің бар болуына қарамастан, ҰОс туралы қоғамның тарихи жадысында олқылықтар бар. Мектептерде ҰОс тарихын оқыту да — бұл өте күрделі процесс екенін ұмытпау керек. Сондықтан мақалада мектеп оқулықтары мен оқу бағдарламаларына, сондай-ақ ҰОс тарихы туралы оқушылардың тарихи жадысын зерделеуге баса назар аударылды. ҰОс тарихы туралы оқушылардың білімі туралы мәліметтерді жинау және алу үшін ҚР мектептерінің 9–11 сыныптарының 500 оқушысы арасында *google forms* сервисі арқылы онлайн сауалнама жүргізілді. Сонымен қатар, автор осы тақырыпқа арналған мектеп оқулықтарын, бағдарламаларды, мақалаларды талдады. Зерттеу көрсеткендей, Ұлы Отан соғысының белгілі бір оқиғалары мен қаһармандары туралы оқушылардың тарихи білімдері жеткіліксіз және толықтырылуды қажет етеді. Әсіресе, ҰОс кезіндегі партизан қозғалысының өкілдері, сондай-ақ ҰОс уақытындағы КСРО, соның ішінде Қазақ КСР халқының өмірі мен тұрмысы мәселелері көпшіліктің назарына ұсынылуы тиіс.

Кілт сөздер: тарихи жады, Ұлы Отан соғысы, Екінші дүниежүзілік соғыс, «Кеңес Одағының Батыры» атағы, партизандар, партизан қозғалысы, ардагерлер, мектептер, Қазақстан Республикасы.

А.Б. Сатанов

К вопросу формирования исторической памяти о Великой Отечественной войне у школьников общеобразовательных школ Казахстана

Целью статьи является определение уровня исторического знания и глубины исторической памяти учащихся школ Республики Казахстан о Великой Отечественной войне, почерпнутых из современных школьных учебников. В задачи исследования входят: узнать, насколько школьники чтут историческую память о ВОв; выявить, знают ли школьники статистику, географию, термины, относящиеся к ВОв; определить, насколько хорошо школьники знают героев солдат и тыловиков, участвовавших в ВОв; проанализировать влияние учебной литературы среднего образования на формирование знаний школьников о ВОв. Несмотря на существование всеохватывающей системы школьного образования, которая должна служить инструментом трансляции исторической памяти в общество, массовые представления о ВОв имеют пробелы. Кроме того, нельзя забывать, что трансформация школьного знания в массовые представления о прошлом — это крайне сложный процесс. Именно поэтому в статье значительное внимание уделено школьным учебникам и учебным программам, а также исторической памяти учащихся об истории ВОв. Для сбора информации был проведен онлайн-опрос 500 учеников 9–11 классов школ РК через сервис *Google forms*. Кроме того, были проанализированы школьные учебники, программы, статьи, посвященные данной тематике. Исследование показало, что историческая память учащихся об определенных событиях и героях Великой Отечественной войны крайне неоднозначна и должна быть восполнена. Особенно это касается участников партизанского движения времен ВОв, а также истории жизни народов Казахской ССР и СССР в годы Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: историческая память, Великая Отечественная война, Вторая мировая война, звание «Герой Советского Союза», партизаны, партизанское движение, тыловики, школы, Республика Казахстан.

References

- 1 Zueva, L.I. (2015). Istoki pobedy v Velikoi Otechestvennoi voine 1941–1945 hh.: o pamiati, heroizme i patrioticheskikh traditsiiakh naroda [The origins of Victory in the Great Patriotic War of 1941–1945: about the memory, heroism and patriotic traditions of the people]. *Velikaia Otechestvennaia voina. Uroki istorii: respublikanskaia nauchno-teoreticheskaiia konferentsiia — The Great Patriotic War. History Lessons: Republican Scientific and Theoretical Conference*. (p.109–113). Karaganda: Hosudarstvennyi arkhiv Karahandinskoi oblasti [in Russian].
- 2 Zueva, L.I. (2015). Izuchenie istorii Velikoi Otechestvennoi voiny i vospitanie kazakhstanskoho patriotizma [Studying the history of the Great Patriotic War and the education of Kazakhstanian patriotism]. *Velikaia Otechestvennaia voina. Uroki istorii: respublikanskaia nauchno-teoreticheskaiia konferentsiia — The Great Patriotic War. History Lessons: Republican Scientific and Theoretical Conference*. (p. 113–119). Karaganda: Hosudarstvennyi arkhiv Karahandinskoi oblasti [in Russian].
- 3 Ayagan, B.G., Abzhanov, H.M., Seliverstov, S.V. & Bekenova, M.S. (2010). *Sovremennaia istoriia Kazakhstana [The modern history of Kazakhstan]*. Almaty: Raritet [in Russian].
- 4 Ermukhanova, Kh.K. (2018). Babalar tarikhy — asyl qazyna [The history of ancestors is a treasure]. «*Ermuhanova oqulary: tarikh zhane qogamdyq panderdi oqytudyn inovatsialyq adistemeleri men tazhiribeleri*» aty respublikalyq gylimi-metodologiialyq konferentsiasynyn materialdary (Almaty, 4 мамыр 2018 жыл) — *Ermukhanova readings: innovative methods and experience in teaching history and social disciplines: the materials of the republican scientific and methodological conference (Almaty, May 4, 2018)*. (pp. 54–58.) Astana: Bilim-Innovation IEF [in Kazakh].
- 5 Musabalina, G.T. (2015). Izuchenie Velikoi Otechestvennoi voiny v shkolnom istoricheskom obrazovanii [Studying the Great Patriotic War in school historical education]. *Sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Istoriia Vtoroi mirovoi voiny: novye istochniki i interpretatsii (k 70-letiiu Pobedy v Velikoi Otechestvennoi voine)» — Collection of materials of the international scientific-practical conference «History of the Second World War: new sources and interpretations (on the 70th anniversary of victory in the Great Patriotic War)»*. (p. 72–76). Astana: L.N. Gumilyov ENU publishing [in Russian].
- 6 Ayagan, B.G. (Eds.). (2015). *Chest i dolh: kollektivnaia monografiiia [Honor and duty. Collective monograph]*. Almaty: TOO «Liter-M» [in Russian].
- 7 A survey of students of lyceum schools through the google form service (2020).
- 8 Ayagan, B.G., & Shaimerdenova, M.D. (2013). *Istoriia Kazakhstana [History of Kazakhstan]*. B.G. Ayagan (Ed.). Almaty: Atamura [in Russian].
- 9 Kabuldinov, Z.E., Shaimerdenova, M.D., & Kurkeev, E.M. (2019). *Istoriia Kazakhstana [History of Kazakhstan]*. Almaty: Atamura [in Russian].
- 10 Uskembayev, K.S., Saktaganova, Z.G., & Zueva, L.I. (2019). *Istoriia Kazakhstana (1900–1945 hh.) [History of Kazakhstan (1900–1945)]*. (P. 1). Almaty: Mektep [in Russian].
- 11 Ayagan, B.G., Ermukhanova, Kh.K., & Rysmambetova, B.T. (2020). *Istoriicheskie istochniki po Velikoi Otechestvennoi voine [Historical Sources on the Great Patriotic War]*. B.G. Ayagan (Ed.). Almaty: Atamura [in Russian].

А.Б. Қалыш^{1,*}, М.Д. Кылынчкая², Р.А. Советхан¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;

²Хаджеттене университеті, Анкара, Түркия

(E-mail: kalyshamanzol@gmail.com; mdervis@hacettepe; raushan.sovetkhan@mail.ru)

Отандық зерттеушілердің еңбектеріндегі Батыс Қазақстанның ғұрыптық ескерткіштері

Мақала Отандық ғалымдардың еңбектеріндегі Арал-Каспий өңіріндегі тарихи-мәдени, ғұрыптық орындардың зерттелуіне арналған. Батыс Қазақстан, Маңғыстау түбегі мен Үстірт жазығын, Солтүстік Арал маңы мен Каспий маңын қамтитын Арал-Каспий өңірі Еуразия даласы халықтарының этно-мәдени орталығы. Батыс Қазақстанның сәулет ескерткіштері ежелгі кезеңнен-ақ саяхатшылар мен зерттеушілердің назарын аударып келеді. Арал-Каспий аумағында болған ортағасырлық зерттеушілердің еңбектерінде осы аумақтағы ғұрыптық ескерткіштерге ерекше назар аударылған. XVIII ғасырдың басында Ресей империясы мен Батыс Еуропа зерттеушілері еңбектерінде аталмыш аймақтың тарихи-мәдени ескерткіштері маңызды орынға ие бола бастады. Олардың қатарында П.И. Рычков, П.С. Паллас, И.П. Фальк, С.Г. Гмелин, Н.П. Рычков сынды зерттеушілерді атап айтуға болады. XX ғ. 40–50 жж. аталған аумақтың мемориалдық және ғұрыптық ескерткіштерін зерттеумен қазақтың белгілі ғалымдары айналыса бастады. Қазақтың белгілі сәулетшілері Т.Қ. Бәсенов және М.М. Мендіқұлов Батыс Қазақстан аумағындағы Ұшқын ата, Сисем ата, Шопан ата, Масат ата сынды ғұрыптық ескерткіштерді зерттеумен айналысты. Ескерткіштанушы, ғалым С.Е. Әжіғалидің негізгі ғылыми еңбектері Арал-Каспий маңы өңірінің, Батыс Қазақстан облысының дәстүрі мен мәдениетін, этнографиясы мен архитектуралық ескерткіштерін зерттеуге арналды. Мақалада осы аталған ғалымдардың негізгі зерттеу жұмыстары, Арал-Каспий өңірінің ғұрыптық орындарын зерттеуге қосқан үлестері, ғылыми жаңалықтары атап көрсетілген.

Кілт сөздер: Арал-Каспий өңірі, ғұрыптық орындар, кесенелер, мешіттер, қорымдар, сағанатамдар, құлпытастар.

Kipicne

Батыс Қазақстан территориясы ғасырлар бойы өмір сүріп келе жатқан ежелгі материалдық және рухани мәдениеттер тоғысқан мекен. Онда қазақ халқының бай әрі тарихы терең ескерткіштері пайда болған. Бұл жерді тарихи-мәдени және көне өркениеттер ошағы десек те болады. Бұл аумақтың тарихы мен мәдениетін зерттеу оның көне тарихтан сыр шертетін тарихи-мәдени ескерткіштерін зерделеусіз мүмкін емес.

Батыс Қазақстанның географиялық шекарасы Каспий маңы ойпатының солтүстік және солтүстік-шығыс бөлігін, Оралдың далалық зонасы, Жем алқабы, Үстірттің батыс жартысы және Батыс Қазақстан, Атырау, Ақтөбе, Маңғыстау облыстарының бөлігі болып табылатын Маңғыстау түбегін қамтиды [1; 6].

Батыс Қазақстанның сәулет ескерткіштері ежелгі кезеңнен-ақ саяхатшылар мен зерттеушілердің назарын аударып келеді. Алтын Ордада ислам дінінің қабылдануы мен орнығуы кезеңінде Батыс Қазақстанда және оған іргелес облыстарда мемориалдық және діни құрылыстың айтарлықтай өсуі байқалады. Арал-Каспий аумағында болған ортағасырлық зерттеушілердің еңбектерінде осы аумақтағы ғұрыптық ескерткіштерге: мешіттер, мавзолейлер, сағанатамдар, сандықтастар, құлпытастарға, т.б. ерекше назар аударылған. Оған дәлел ретінде, 922 жылы Үстірт аумағында болған араб дипломаты Ахмед ибн Фадланды атауға болады. Ол оғыздарды жерлеу рәсімін сипаттап, кесенелер сияқты құрылыстар туралы айтады [2].

Қазақстанның Арал-Каспий аймағының кең территориясын зерттеуге деген қызығушылық Ресей империясы мен Батыс Еуропа зерттеушілері тарапынан XVIII ғасырдың басында едәуір күшейді. Батыс Қазақстандағы ежелгі ескерткіштерді ғылыми есепке алудың басталуы XVIII ғасырдың II-ші жартысына жатады. Және ол іс жүзінде қазақ даласын зерттеумен айналысқан орыс зерттеушілерінің еңбектерінде баяндалған. П.И. Рычков, П.С. Паллас, И.П. Фальк, С.Г. Гмелин,

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: kalyshamanzol@gmail.com, (А.Б. Қалыш)

Н.П. Рычков сынды зерттеушілер осы кезеңде Батыс Қазақстан территориясын зерттеуге үлкен үлес қосты [3; 15].

Батыс Қазақстан ескерткіштері туралы құнды мәліметтер кешені А.С. Левшиннің «Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей...» атты еңбегінде келтірілген. Ол Арал-Каспий аймағының солтүстігінде орналасқан нақты құрылымдар туралы мәліметтер береді [4; 25–33]. Белгілі отандық этнограф Х.Арғынбаев ХХ ғасырдың 60–70 жылдардың аяғында Маңғыстауда және оған іргелес аумақтарда экспедициялық зерттеулер жүргізді. 1987 жылы жарық көрген «Қазақ халқының көлөнері» кітабында батыс қазақтарының тас өңдеу өнеріне байланысты «Тас өңдеу» атты арнайы бөлімін арнады [5; 105–120].

Батыс Қазақстанда археологиялық-этнографиялық зерттеудің басталуы 1926 жылы Руденконың басшылығымен жүргізілген КСРО Ғылым академиясының Қазақстан экспедициясының антропологиялық отрядының зерттеу жұмысы болды [3; 18, 19].

ХХ ғасырдың 40–50 жж. аталған аумақтың мемориалдық және ғұрыптық ескерткіштерін зерттеумен қазақтың белгілі сәулетшілері Т.Қ. Бәсенов және М.М. Меңдіқұлов айналысты. Маңғыстау мен Үстірт ескерткіштері туралы деректер М.М. Меңдіқұловтың еңбектерінде көрсетілген. Ол алғашқылардың бірі болып Батыс Қазақстан аумағындағы Ұшқын ата, Сейсен ата, Шопан ата, Масат ата сынды ғұрыптық ескерткіштерді зерттеумен айналысты. 1956 жылы М. Меңдіқұловтың «Памятники архитектуры полуострова Мангышлака и Западного Устюрта» атты кітабы жарық көрді. Жоғарыда аталған ғұрыптық ескерткіштер туралы толыққанды ақпарат осы еңбекте сипатталды. Оған қосымша, Иманбай, Айтман, Сенеке сынды мавзолейлер туралы деректер де келтірілген [6; 22–29].

Тақырыпты зерттеу барысында Арал-Каспий өңірін зерттеумен айналысқан шетелдік және отандық ғалымдардың ғылыми еңбектері басшылыққа алынды. Олардың ой тұжырымдары мен пікірлері бағыт-бағдарлық, теориялық және методологиялық негіз ретінде қолданылып, қажетті тұстарда кеңінен пайдаланылды. Тақырыптың нәтижесіне жету үшін жалпы ғылыми жинақтау, жүйелеу, салыстырмалы талдау сияқты әдістер кеңінен қолданылды. Аталған әдістер қарастырылып отырған тақырыпты толыққанды ашуға мол мүмкіндіктер береді.

Негізгі бөлім

М.М. Меңдіқұлов зерттеулеріндегі Арал-Каспий маңындағы ғұрыптық ескерткіштер

1987 жылы М.М. Меңдіқұловтың Арал-Каспий маңы ескерткіштерін зерттеуі негізінде «Памятники народного зодчества Западного Казахстана» атты кітабы жарық көрді. Ол ХХ ғ. 50–70 жылдары жиналған экспедициялық материалдар, сонымен қатар жалпы Қазақстан аумағында және көршілес облыстарда сәулет өнерінің дамуын ұзақ мерзімді зерттеу негізінде жазылған. Автор Батыс Қазақстан сәулетін Арал-Каспий далаларының халықтық сәулет өнерінің ұзақ даму жолының көрінісі ретінде қарастырған. Кітапта тұңғыш рет Батыс Қазақстан жерасты мешіттері, сондай-ақ олардың айналасында пайда болған қорымдар туралы материалдар жарияланды. Бұл аймақтағы күмбезді және күмбезсіз кесенелер мен басқа да әр түрлі қабір тастары егжей-тегжейлі қарастырылған [1; 3, 4].

М.М. Меңдіқұлов зерттеулерінің көп бөлігі Батыс Қазақстандағы қорымдар мен жерасты мешіттерін зерттеуге арналған. Каспий маңындағы Қарақұм шөлінің, Ембі аңғарының, Үстірттің және Маңғыстаудың шөлді аймақтары сан алуан құлпытастарға толы. Олардың едәуір бөлігі ата-баба зираттарында — ұсақ және ірі қорымдарда шоғырланған. Жем, Үстірт және Маңғыстау аумағында оннан астам жерасты мешіттері табылды [1; 8]. Ғалымның еңбегінде осы аймақтағы бірнеше ғұрыптық орындардың типологиялық ерекшеліктері, жалпы сипаттамасы мен ареалы көрсетілген.

Маңғышлақтан Хорезмге дейінгі ескі керуен жолының бойында орналасқан қорымдар сол аймақтағы ең көне ескерткіштер болып табылады. Оңтүстік-батыс бөлігінде жерасты мешіті мен Шопан ата мазары (сурет 1), сондай-ақ Х-ХІІІ ғасырларда осы жерде өмір сүрген оғыз-қыпшақ тайпалары салған ең көне құлпытастар бар [7; 57]. Бұл аймақтағы қарабайыр қоршаулар, сағана-тамдар, құлпытастар мен қойтастар, ауа райының әсерінен көп жағдайда пішінсіз қирандыларға айналып кеткендігі атап көрсетілген.

Сурет 1. Шопан ата жерасты мешіті [8; 228]

Ғалымның еңбегінде Шопан ата мешіт-мазары аймақтың діни орталығына айналу мақсатында салынғандығы айтылады. Оған дәлел ретінде бөлменің үш негізгі топқа бөлінген құрамын атап өтеді. Бөлменің орталық бөлігінде қонақ бөлмесі іспетті жасақталған төртбұрышты зал орналасқан. Орталық залдың оңтүстік-батысында көлбеу орналасқан баспалдақ жоғарғы қабаттағы құлшылық бөлмесі мен екі жерлеу орнынан тұратын қабірлер бөлмесіне апарады. Орталық залдың оңтүстік және батыс қабырғаларының бүкіл ені зиярат етушілерге арналған екі кең бөлмеге бөлінген. Ыдыс-аяқтар: самаурындар, шәйнектер, құмған және басқа да тұрмыстық ыдыстар солтүстік қабырға бойына орналастырылған. Ауа райының әсерінен мешіттің солтүстік қабырғасы қатты зақымданған. Бұл мешіт-мазардың нақты мерзімі туралы дәйекті ақпараттар жоқ, себебі белгілі жазба деректерде Шопан ата атауы кездеспейді [1; 8, 9].

Маңғыстау түбегінің орталық бөлігінде, Қандыбас мекенінен батысқа қарай 5 км жерде орналасқан Қараман ата қорымы туралы деректерді де М.Мендікұлов зерттеулерінен кездестіруге болады. Онда қорымның батыс бөлігіне жақын жерде Қараман ата жерасты мешіті, түрікмен құлпытастары мен тозығы жеткен алты қырлы кесене бар деп көрсетіледі. Қорымның солтүстік-шығыс және орталық бөліктерін XIII–XX ғасырдың басында орнатылған көптеген күмбезді және күмбезсіз кесенелер алып жатыр деген де дерек кездеседі [1; 14, 16].

Ғалымның еңбегінде Форт-Шевченко қаласынан шығысқа қарай 30 км жерде орналасқан Ханга-баба қорымы туралы да деректер кездеседі. XIX ғасырдың елуінші жылдарында осы қорымға барған Т.Г. Шевченко оның орталық бөлігінің жалпы көрінісінің сызбасын жасаған (сурет 2). 1870 жылы Маңғыстауға барлау жүргізген полковник Н.П. Ломакин Ханга-баба қорымында бірнеше бор таулар мен кен орындары бар екендігін және қабырға қалдықтары сақталған үлкен түркімен мешіті болғандығын жазады [9; 3–42].

Ескі Бейнеу — Жем өзенінің төменгі ағысына апаратын ежелгі керуен жолында орналасқан бірнеше шопандар үйінен тұратын шағын қалашық. Ғалым сол аумақтың тұрғындары мен ежелгі қорымның шығу тегіне тікелей байланысты бұлақ жайында бірнеше аңыз-әңгімелерді қарастырады. Каспийдің батпақты шөлін кесіп өткеннен кейін саяхатшылар осы бұлаққа тоқтап, шөлдерін қандырып, демалатын болған екен. Мүмкін бұл жерде керуен сарай да болған болуы мүмкін деген деректер кездеседі, бірақ оның іздері табылмаған [1; 16].

Сурет 2. Ханга-баба [10, с. 25]

Халық аңызы мен жазбаша деректерге қарағанда орта ғасырлар бойы мұнда оғыздар, қыпшақтар, ноғайлар, башқұрттар, түркімендер және қазақтардың тайпалық топтары және XVIII ғасырдың үшінші жартысында қалмақтар кезекпен көшіп-қонып жүрген (Мендикулов, 1956). Осы мәліметке сүйене отырып ғалым Бейнеу қорымының ең ежелгі құлпытастарын оғыз-қыпшақ және қыпшақ-ноғай тайпалары салуы мүмкін деген қорытындыға келеді. Қорымдардың кирап кетуіне байланысты олардың салыну уақыты мен этникасын анықтау мүмкін болмаған.

Батыс Үстірт аумағында Шақпақ ата жерасты мешіті сияқты халық аңыздарында қыпшақ-ноғайлы кезеңімен байланыстырылатын ежелгі ескерткіштер бар (сурет 3). Қорымның оңтүстік-батыс бөлігінде жерасты мешіті және Шақпақ ата мен оның қызының қабірі орналасқан. Олар тау массивіне ойылып, саңылаулармен байланысқан шағын камера болды [6; 11].

Сурет 3. Шақпақ ата жерасты мешіті [8; 233]

Атақты сәулетші олардың ішіндегі ең маңыздысы ретінде Үстірттің батыс жартасынан шығысқа қарай орналасқан Сейсен ата қорымын атап өтеді [6; 11]. Бұл қорым туралы алғаш рет 1825–1826 жылдары полковник Берг басқарған алғашқы орыс әскери барлау экспедициясының есебінде айтылады. Қысқаша жазбада қорым туралы: «Бұл бірнеше конус тәрізді тастан және топырақтан жасалған қоршаулардан тұратын қасиетті зират, бірақ олардың ежелгі тарихы туралы мәлімет жоқ және олардың тұтастығына қарап, оларды түрікмендерге немесе осында келген алғашқы қырғыздарға тиесілі деп айтуға болады» [11; 190–192]. Алайда, М.М. Мендіқұлов зерттеулері нәтижесінде жинақтаған материалдар негізінде зиратты шамамен XIV-XVI ғасырларға жатқызуға болады.

М.М. Меңдіқұлов Батыс Қазақстанның күмбезді кесенелерінің басым бөлігін алып жатқан шағын өлшемді бір камералы құрылымдарды зерттеп, оларды екі негізгі түрге бөледі: Сырдария аңғарының құрылыс дәстүрімен байланысты конус-пирамидалы күмбездер; кейінірек қыпшақ-қазақ кезеңінде пайда болған дулыға тәрізді күмбездері бар кесене. Бұл ескерткіштердің хронологиялық шеңбері XI-XX ғасырдың басына жатқызылады [6; 38].

Сонымен бірге, ғалым ескерткіштерді келесідей негізгі кезеңдерге бөліп қарастырады. Бірінші кезең (XI-XIII ғасырдың бірінші жартысы), оғыз-қыпшақ тайпалары саз-кірпішті қабір тастарын тұрғыза бастаған кезең. Екінші кезең (XIV-XVI ғғ.) бұл кезеңде күйдірілген кірпіш және жергілікті ұлутастар құрылысқа кеңірек енгізіліп, Хорезм сәулетінің әсері байқала бастайды. Үшінші кезеңде (XVII-XVIII ғғ.) облыстағы қолайсыз әскери-саяси ахуалдың нәтижесінде құрылыс белсенділігінің төмендеуі байқалды, Сырдария аңғарының бір мезгілде салынған ғимараттарына ұқсас кішігірім кірпіштен салынған кесенелер пайда бола бастады. Төртінші кезеңде (XVIII ғасырдың соңы — XIX ғасырдың 1-ші жартысы) тас кесенелер салына бастады, оның архитектурасында дулыға тәрізді күмбездер пайда болды. Бесінші кезең (XIX ғасырдың 2-жартысы — XX ғасырдың басы) Қазақстанның Ресейге толық қосылғаннан кейін көршілес аймақтармен мәдени-экономикалық байланыстарының нығаюына байланысты мемориалдық құрылыстардың барлық типтерінің жаппай салынуымен ерекшеленді. Дәл осы кезеңде ескерткіштерді Қазақстанның басқа аймақтарындағы және Орта Азиядағы ескерткіштерден даралап тұратын архитектуралық ерекшеліктері дами түсті [1; 57–61].

Ғалым еңбегінің бір бөлімі қабір ескерткіштерінің кіші формаларына арналады. Ол мемориалдық құрылымдардың ең көп таралған түрі болып табылады. Олардың жасалуында керемет сәндік-қолданбалы өнер көрініс табады. М. Меңдіқұлов оларды негізгі төрт түрге бөлуге болатындығын көрсетеді: ұштастар, құлпытастар, қойтастар және сағаналар. Олар жеке немесе бір-бірімен әр түрлі комбинацияларда орнатылып, көбінесе көркем мәнерлі ансамбльдер құрайтындығын атап айтады.

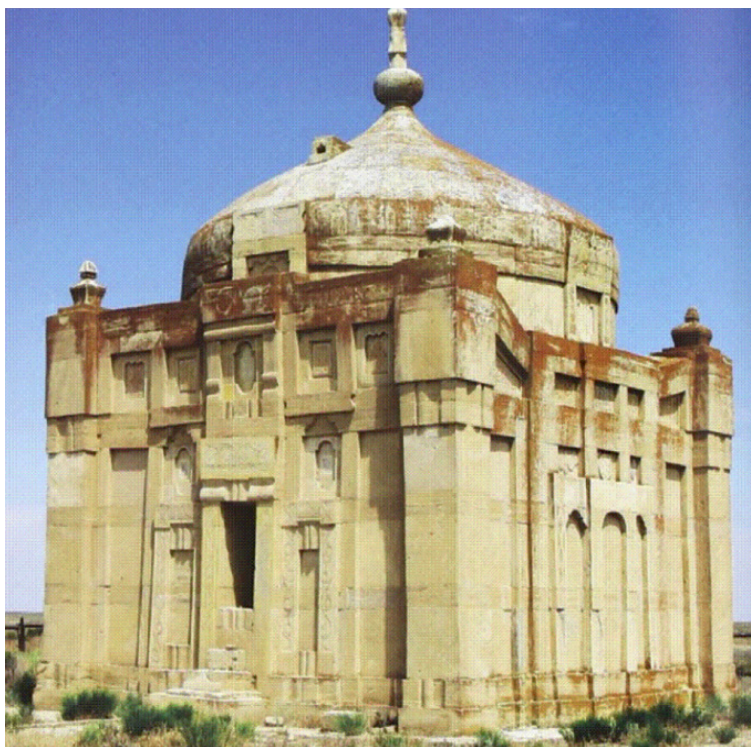
*Арал-Каспий маңындағы тарихи-мәдени
ескерткіштер Т.Қ. Бәсеновтың еңбектерінде*

Сәулетші Т.Қ. Бәсеновтің «Архитектурные памятники в районе Сам» еңбегі Батыс Қазақстанның ғұрыптық және діни ескерткіштерін зерттеуде үлкен маңызға ие. Үстірттегі Сам ескерткіштері Батыс Қазақстан облысының мемориалдық және діни нысандарын зерттеуде ерекше орын алады. Бұл ескерткіштер ғасырлар бойғы қазақ халқының декоративті-көркемдік мәдениетінің тарихынан сыр шертеді.

Жұмыс аймақтың сипаттамалары мен архитектурасы туралы мәліметтерді қамтиды. Бәсенов өз зерттеуінің негізгі нысаны ретінде Көп там, Сүндет, Артық, Омар-Тұр, сондай-ақ Сам аймағында таралған басқа да кесенелерді алды. Кесене салуда қолданылатын тастар, сондай-ақ қабір тастары-құлпытастар туралы мәліметтер бар. Т.Қ. Бәсенов Жем өзенінің жағасынан бастап Байғанин ауданының орталығынан (Жар-Қамыс ауылы) алыс емес жерде, Сам құмы және одан тыс жерлерге дейін бірқатар ескерткіштерді зерттеумен айналысты. Құрылымдар, архитектуралық-құрылыс техникасы және олардың декоративті-көркемдік жобасы, онда кездесетін ою-өрнектер туралы деректер де келтірілген [12; 63].

Зерттеу барысында ғалым Байғанин ауданының бұрынғы орталығынан (Жарқамыс ауылы) алыс емес Жем өзенінің жағасынан бастап, Сам құмына және одан тысқары жерлердегі бірқатар ескерткіштерді аралап, қарап шыққан. Аталған аумақтағы ескерткіштердің құрылымдары, архитектуралық-құрылыс техникасы және олардың декоративті-көркемдік бейнесі, қабырға материалдары бірдей болып шыққандықтан барлық ескерткіштерді Үстірттегі Сам ескерткіштері деп атады.

Ғалымның зертеуінде Көп там анықтамасы — «көп үйлер» дегенді білдіретіндігі және оның бірнеше құрылыстың қирандылары екендігі жазылған. Көп там қирандылары туралы А.И. Левшин өз зерттеуінде айтып кеткенімен, толық сипаттама мен зерттеу материалдары көрсетілмеген. Еңбекте аталмыш қирандылар Сам құмынан 10 км және керуен жолынан 8 км қашықтықта орналасқан шағын ойпаттың айналасында топтасып орналасқан, ал ойпаттың орталығында қирандылардың ең үлкені орналасқан деген дерек келтірілген [12; 23, 24].

Сурет 4. Омар-Тұр күмбезтамы [13; 228]

Т.Қ. Бәсенов келтірген деректер негізінде Көп там қирандыларының шынымен де бекіністердің қалдықтары екендігіне көз жеткізуге болады. Олардың орталық құрылымы бекініс мұнараларымен және ғимараттар тізбегімен қоршалған, олар «қарауылдар» деп аталатын керуен жолының бойындағы қирандыларды білдіреді. Осы құрылыстың салыну мерзімі туралы нақты дерек келтірілмеген.

Жем өзенінің сол жағалауында, Ақтөбе облысы Байғанин ауданының Жарқамыс ауылынан 35 км жерде Дәуімшар қорымы туралы деректерді де ғалымның еңбегінен кездестіруге болады. Халық аңыздары бойынша, қалмақтармен шайқаста қаза тапқандар осында жерленген. Мырза-Мұрын кесенесі — бұл қорымдағы жеті кесененің бірі, оның үшеуі аталған ескерткішпен бір мерзімде салынған; қалғаны ежелгі ғимараттарға жатады (XVI ғ.). Бұл кесене басқа ескерткіштерге қарағанда анағұрлым бай безендірілген, оның сәулеті өзінің көркемдік әрленуімен ерекшеленеді. Онда «1299 жылы Әжімұрат ағамыз 70 күнде салды, 2000 рубль ақша, ешкі мен сиыр жұмсалды» деген жазу бар [12; 25, 26].

Сонымен бірге, еңбекте Жемнің сол жағалауында, Дәуімшар қорымынан 30 км қашықтықта Сүндет кесенесі де қарастырылады (сурет 5). Бұл кесене оның қарама-қарсы бөлігінде орналасқан Шерқаламен (жартас қала) бірге жалпы ансамбль құрап тұр. Кесене ғимараты сегіз қырлы, шеңбері 7 м, ғимараттың жалпы биіктігі 7,86 м. Кесененің нақты салынған жылы анықталмаған, себебі оның мерзімі қашап жазылған соңғы екі саны өшіп қалған екен. Т.Қ. Бәсенов кесенені алғашқы екі пішінге қарап, шамамен XIX ғасырдың екінші жартысында салынған деген мәлімет береді [12; 29].

Көп там қирандысынан 7 км жерде, одан сәл оңтүстік-батыста Көп шейіт деп аталатын қорым-зират бар. Халықтың ұғымы мен дәстүрінде бұл термин (шейіттер) Отанды қорғауда қаза тапқандарға қатысты қалыптасқан. Молдалар бұл сөздің мағынасын кәпірлермен соғыста қаза тапқандарға бағыттап, сөздің мағынасын өзгертуге тырысқан. Ғалым шамасы, мұнда жоңғарлардың қалмақтармен соғыста қаза тапқандар жерленген деген дерек келтіреді. Сонымен бірге, сол аймақтағы Артық кесенесінің салыну тарихының Көп шейіт қорымының тарихымен ешқандай байланысы жоқ екендігі туралы ақпарат бар. Бәсенов зерттеуінде кесененің қорымнан әлдеқайда кешірек, дәлірек айтқанда, XIX ғасырдың соңғы онжылдығында салынғандығы және оны шебер Ділмағамбет Есембетов салғандығы жайында мәлімет бар [12; 30].

Сурет 5. Сүндет кесенесі [14; 115]

Т.Қ. Бәсенов осы аумақтағы кесенелерді зерттей келе, оның шығу тарихын және таралау аймағын қарастырады. Кесенелерді феодалдар, жартылай феодалдар салғандығын, ал ортаңғы таптың адамдары өздерінің туыстарының қабірінің үстіне құлпытастар қойғаны туралы дерек келтіреді. Құлпытастың кесенелерде қойылуы да кездесетіндігі айтылады. Мұндай ескерткіш-тастарды орнату салыстырмалы түрде арзан және қарапайым халыққа қолжетімді болғандықтан кеңінен таралған деген болжам айтылады. Қазақстанда мұндай ескерткіштер бүкіл аумаққа шашыраңқы болып келеді және тұтас архитектуралық топты құраған.

С.Е. Әжіғалидың зерттеулеріндегі Арал-Каспий маңындағы қасиетті нысандар

С.Е. Әжіғалиды Батыс Қазақстан облысының ескерткіштерін зерттеуде үлкен маңызға ие ғалым деп атауға болады. С. Әжіғалидің негізгі ғылыми еңбектері Арал-Каспий маңы өңірінің, Батыс Қазақстан облысының дәстүрі мен мәдениетін, этнографиясы мен архитектуралық ескерткіштерін зерттеуге арналған.

Батыс Қазақстан, Маңғыстау, Атырау, Ақтөбе өңірін зерттеуді негізгі бағыты ретінде таңдаған Серік Әжіғали осы аумақтағы мыңдаған ескерткіштерді зерттеп, ғылыми айналымға енгізді. 1978–1998 жылдары тұңғыш рет ең ірі Арал-Каспий аймағының: Маңғыстау, Үстірт, Солтүстік Арал мен Каспий маңы аймағының бірқатар ерекше архитектуралық кешендерінің тарихи-мәдени ескерткіштеріне кешенді зерттеу жүргізді [15; 60]. Ғалымның ұзақ мерзімді зерттеулері негізінде «Архитектура кочевников — феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона)» кітабы жарияланды. Бұл кітап Батыс Қазақстан аумағының тарихи-мәдени ескерткіштерін зерттеудегі маңызды дереккөз ретінде қалыптасты. Онда аталған аумақтағы кешендер мен олардың жалпы сипаттамасы, ескерткіштердің типологиялық классификациясы, жерлеу культі, түрлі ғұрыптар, құлпытас-қойтас жүйесі, дәстүрлі архитектура ескерткіштері, т.б. сынды маңызды мәселелер қарастырылған [3; 654].

Ғалымның зерттеулерінің көп бөлігі Қазақстанның Арал-Каспий аймағындағы тарихи және мәдени ескерткіштерді, мемориалдық және діни орындарды зерттеуге бағытталған. Осыған орай зерттеушінің бірнеше еңбектері жарық көрді. Олардың ішінде: «Очерк культурного наследия Арало-Каспийского региона» [16], екі бөлімнен тұратын «Очерк истории изучения памятников народного зодчества, «древностей и развалин» Арало-Каспийского региона в досоветский период (до середины XIX в.)» [17; 108–127, 18; 88–106] сынды жарияланымдарын атауға болады.

Ғалым аталмыш аумақты зерттеу барысында ғұрыптық ескерткіштерге жалпы сипаттама бере отырып, Маңғыстау пен Үстірт аумағындағы қорымдар мен мешіттер, кесенелер, сағанатамдар, құлпытастар, сандықтастар, және олардың негізгі типологиялық ерекшеліктеріне баса назар аударды. С.Е. Әжіғали Арал-Каспийдің жерлеу және табыну кешендерін хронологиялық негізге сәйкес үш үлкен топқа бөліп қарастырады: 1) ортағасырлық, Оғыз-Қыпшақ кезеңінен бастау алады (Шопан ата,

Шақпақ ата, Қараман ата, Балғасын); 2) кейінгі ортағасырлық XIV ғ. (Кенді баба, Үштам, Масат ата, маңғыстаулық Қошқарата, үстірттік Қошқар ата, Сисем ата, Абат-Байтақ, Қарасақал, т.б.); 3) жаңа уақытта қалыптасқан кешендер — XVIII-XIX ғғ. (Қарашық, Қызылсу, Сағындық, Бейсембай, Алып ана, Дәуімшар, Нұрманбет, Дәуіт ата, Қарабас әулие, Хан моласы және т.б.) [3; 34].

Сурет 6. Абат-Байтақ кесенесі [Авторлардың суреті]

Сонымен бірге, ғалымның ең басты зерттеу нысаны ретінде Арал-Каспий теңізінің ғұрыптық ескерткіштер кешенінің пайда болуында үлкен маңызы бар Батыс Қазақстанның жерлеу және ғұрыптық архитектурасының кіші нысандарын атауға болады. Кіші нысандар ретінде құлпытастар мен сандықтастар баса назарға алынып, олардың типологиялық ерекшеліктері ажыратылды. Аймақтың ежелгі көшпелі, жылқы өсіруші халықтары арасындағы жылқының ғұрыптық рөлі көрсетіледі. Қазақтардың және басқа көшпелі халықтардың жылқы малымен байланысты ғұрыптық салт-дәстүрлері зерттеледі. Құлпытастар, сандықтастар мен қойтастар генезисіндегі жылқы малының рөлі толығымен көрсетілді.

Осы аумақтағы ерте орта ғасырдағы «жылқы қорымдарына» мынадай негізгі үрдістер тән екендігін атап көрсетеді: 1. Жылқының көліктік қызметіне мән беру тұрғысынан рәсім мазмұнын «рационализациялау» — аттарды ауыздықтау, ат әбзелдерімен көму; 2. Қорымдарды композициялық жоспарлау бойынша мамандандыру — жылқы иесінің және жылқының бағдарына мән бере отырып, жылқыны адамды жерлеуден бөлу; 3. Жылқылардың бөліктерін жерлеу: тұлыптары, терілері мен аяқ-қолдарын қабірдің үстіне жерлеу, яғни *ragis pro toto* принципін дамыту [3; 418].

С. Әжіғали «Жылқы қорымдары» деп аталатын ескерткіштердің бұл өлкеде біздің дәуірімізге дейінгі IV және III мыңжылдықтарда тарала бастағанын айтады. Батыс Қазақстанда «жылқы қорымдары» біздің дәуірімізге дейінгі II мыңжылдықтың ортасынан бастап анықталған. К.Ф. Смирнов оларды тұқымның ықпалды өкілдеріне тиесілі жылқылар ретінде қарастырады [19; 46, 3; 413, 414].

Ғалым ғұрыптық ескерткіштерді зерттеудегі жылқы малының маңызын көрсете отырып, сол аумақта кең таралған атқазықтар туралы да қарастырады. Батыс Қазақстанның оғыз-қыпшақ ортасы үшін ағаштан жасалған атқазықтар жерлеу мен құрбандық шалу рәсіміне тән құбылыс болған. Осы өңірдегі қазақтардың атқазықтарының ресми прототиптері жылқыны құрбандыққа шалудың ежелгі дәстүрін паш ететін ғұрыптық негіз деп санайды [1, 3; 414].

Сонымен бірге, Батыс Қазақстанның тарихи-мәдени ескерткіштерінде: кесенелер, сағанатамдар, сандықтастар, сондай-ақ петроглифтерінің сюжеттік суреттерінде жылқы бейнесінің басымдылығы терең символикалық сипатқа ие екендігін атап көрсетеді.

Сурет 7. Сисем ата [8; 236]

«Маңғыстау мен Үстірт ескерткіштері» кітап-альбомының жарық көруі С.Е. Әжіғалидың осы аймақты зерттеу бойынша ең үлкен жетістігі болды [20; 504]. Ол өзінің көп жылдық жұмысы барысында теориялық және практикалық зерттеулердің негізгі нәтижелерін ұсынды. Ғалым көптеген жылдар бойы мемориалдық және діни ескерткіштердің типологиясын зерттеумен айналысты. Оны көшпенділердің мемориалдық және діни ескерткіштерін зерттеудің негізі деп санауға болады. Зерттеуші олардың барлығын екі үлкен бөлікке: ғұрыптық және мемориалдық ескерткіштер деп бөлуді ұсынды. Ол алғашқы топқа мешіттер мен әр түрлі ғибадат орындарын жатқыза, екіншісіне (ең кең таралған) — мемориалдық ескерткіштерді (жерлеу орындары, қабірлер) жатқызды [20; 142, 148].

Ғалымның зерттеуінде кесенелер жалпы композициялық және жоспарлау сипаттамалары бойынша екі үлкен категорияға бөлінді: бір камералы және көп камералы. Әрі қарай типология жоспарлау құрылымының ерекшеліктеріне және негізгі сәулетті ерекшеліктеріне, көлемдер жиынтығының сапалық және сандық талдауларына негізделген. Жіктеудің негізгі нысандарының ерекшеліктері, ең алдымен, қолданылатын құрылыс материалының табиғатымен байланыстырылды [3; 224].

С.Е. Әжіғали Маңғыстау мен Үстірттің халықтық сәулет ескерткіштерін зерттеуде бұрынғы зерттеушілердің зерттеулеріне көп көңіл бөле отырып, бұл салада өзіндік тарих пен дәстүр қалыптасқандығын атап көрсетеді. Ғалым мемориалдық-діни кешендерді зерттеп, талдау жасай отырып, «қорым», «зират», «әулие», «қасиетті орын», «ғибадат ететін орын» сияқты анықтамаларға байланысты өз көзқарасын ұсынады [21; 315]. Сонымен бірге, ол Үстірттің солтүстік-батыс бөлігінде қалыптасқан сирек кездесетін және адамдар ерекше табынатын тұрғын үй кешендерінің болғандығын баса назарға алды. Зерттеудің тағы бір нысаны ретінде мешіттерге де ерекше назар аударады. Қарастырылып отырған аумақта мешіттердің көптеп таралуын мұсылман культінің таралуымен байланыстыра отырып, өзіндік зерттеу жұмыстарын жүргізді. Зерттеуші ортағасырлық Маңғыстаудың Қазақстанның басқа көшпелі аймақтарымен салыстырғанда көп мөлшерде исламдануына назар аударады және мешіттерді ірі рулар мен мал өсіретін халықтың үнемі баратын жері екендігін атап өтеді [15; 61, 62].

Қорытынды

Байқап отырғанымыздай Арал-Каспий өңірінің тарихи-мәдени, ғұрыптық ескерткіштері қазақ халқының көшпелі мәдениетінің айқын дәлелі. Бұл аймақтың материалдық, рухани және табиғи мұралары бір-бірімен тығыз байланысты және халықтың күнделікті өмірінің, ғұрыптық және діни тәжірибесінің маңызды бөлігіне айналған. Жоғарыда атап өтілген отандық ғалымдар Батыс Қазақстан аумағының сәулет ескерткіштерін, мемориалды-ғұрыптық орындарын зерттеумен 1940–1950 жылдардан бастап бүгінгі күнге дейін айналысып келеді. Олардың ұзақ мерзімді зерттеулерінің нәтижелері ауқымды басылымдарда жарық көріп, сол аймақтың тарихи-мәдени ескерткіштерін зерделеуде үлкен маңызға ие болып отыр.

Бүгінде еліміздің тарихы, этнографиясы, көне мұралары, тарихи орындары мен ескерткіштері тиісті дәрежеде зерттеу маңызды міндеттердің бірі. Қазақстанның көне мәдениетінің мұрагері ретінде, тарихи-мәдени саланы толық көрсететін айрықша ескерткіштерді кешенді зерттеу, қорғау, қайта қалпына келтіру және болашақ ұрпаққа насихаттаудың маңызы зор. Аймақты зерттеудегі басты мақсат тарихи-мәдени ескерткіштерді ғылыми айналымға енгізу арқылы оның тарихи маңызын арттыру, ұзақ мерзімге сақтап қалу. Сонымен бірге, Арал-Каспий және Солтүстік Үстірт маңында көп зерттелмеген нысандарды көпшілік назарына ұсыну. Ғұрыптық ескерткіштердің қазақ тарихында алатын орны ерекше, сол себепті осы аймақтағы ғұрыптық орындарды зерттеу кезек күттірмейтін мәселе. Осы орайда, Қазақстанның тарихи-мәдени ескерткіштерін, мемориалды және діни кешендерін зерттеуде М.М. Мендікұлов, Т.Қ. Бәсенов, С.Е. Әжіғали сынды ғалымдардың еңбектері ғылыми және қоғамдық ортада үлкен мәнге ие болды. Олар ашқан жаңалықтар аймақтың тарихи-мәдени мұрасын одан әрі игеруде: ескерткіштерді қорғау, жаңғырту мен пайдалану, туризмді дамыту және т.б. іс жүзінде қолданылуда. Дәл сол себепті қазақ халқының халықтық сәулетшілігі мен этнографиясын, мәдениетін, ескерткіштерін зерттеуде үлкен үлес қосқан отандық ғалымдарымыздың еңбектерін зерделеу маңызды әрі өзекті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Мендикулов М.М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана / М.М. Мендикулов. — Алма-Ата: Өнер, 1987. — 160 с., ил.
- 2 Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Ст/, пер/ и коммент/ / А.П. Ковалевский. — Харьков: Харьк. гос. ун-т, 1956. — 343 с.
- 3 Ажигали С.Е. Архитектура кочевников — феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона) / С.Е. Ажигали. — Алматы: Ғылым, 2002. — 654 с.
- 4 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей / А.И. Левшин. — Ч. I. Изв. географ. — СПб.: Типогр. К. Кария, 1832. — XII+264 с.
- 5 Арғынбаев Х.А. Қазақ халқының қолөнері: Ғылыми-зерттеу еңбек / Х.А. Арғынбаев. — Алматы: Өнер, 1987. — 128 б.
- 6 Мендикулов М.М. Памятники архитектуры полуострова Мангышлак и Западного Устьюрта / М.М. Мендикулов. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1956. — 43 с. ил.
- 7 Кастанье И.А. Надгробные сооружения киргизских степей / И.А. Кастанье // Тр. Оренбург. учен. архив. комис. — Вып. 26. — Оренбург: Типогр. Тургай. обл. прав., 1911. — 102, VII, VIII с. [28] л., ил.
- 8 Қазақстанның жалпыұлттық қасиетті нысандары. — Астана: Фолиант, 2017. — 496 б.
- 9 Ломакин Н.П. О полуострове Мангышлак и путях оттуда в разные пункты Закаспийского края / Н.П. Ломакин // Записки Кавказского отдела Русского географического общества. — 1873. — Кн. VIII. — С. 1–42.
- 10 Шевченко — художник: альбом на 5-ти языках / авт. тексту та упорядник В.І. Касян. — Київ: Мистецтво, 1963. — 45 с.
- 11 Eichvald E. Alte Geographie des Caspischen Meeres, des Caucasus und des Sfldlichen Russlands: nach griechischen, gömischen und anderen Quellen / E. Eichvald. — Berlin: Morin, 1838. — P. 189–201.
- 12 Басенов Т.К. Архитектурные памятники в районе Сам / Т.К. Басенов. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1947. — 42 с., ил.
- 13 Құлбаев Н.А. Арал-Каспий аралығы тарихи-мәдени ескерткіштердегі араб графикалы мәтіндердің анықтамалығы. 1-том / Н.А. Құлбаев. — Алматы: Бабамұра-М, 2015. — 228 б., 32 фотосурет.
- 14 Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары. — Астана: Фолиант, 2017. — 504 б.
- 15 Ахметова Ш.К. Памятники Арало-Каспия в исследованиях С.Е. Ажигали / Ш.К. Ахметова, И.В. Толпеко // Вестн. Ом. ун-та. Сер. Исторические науки. — 2018. — № 2 (18). — С. 60–64.
- 16 Ажигали С.Е. Очерк культурного наследия Арало-Каспийского региона [Электронный ресурс] / С.Е. Ажигали // Электронный научный альманах «Пространство и время». — Т. 5. — Вып. 1. — Ч. 2. — 2014.
- 17 Ажигали С.Е. Очерк истории изучения памятников народного зодчества, «древностей и развалин» Арало-Каспийского региона в досоветский период (до середины XIX в.). Ч. 1. От ранних сведений о памятниках кочевого Арало-Каспия до

экспедиции Я.П. Гавердовского 1803–1804 гг. / С.Е. Ажигали // Пространство и время. — 2017. — № 2–4 (28–30). — С. 108–127.

18 Ажигали С.Е. Очерк истории изучения памятников народного зодчества, «древностей и развалин» Арало-Каспийского региона в досоветский период (до середины XIX в.). — Ч. 2. От дипломатической миссии А.Ф. Негро 1820–1821 гг. до образования Русского Географического общества / С.Е. Ажигали // Пространство и время. — 2018. — № 1, 2 (31, 32). — С. 88–106.

19 Смирнов К.Ф. Археологические данные о древних всадниках Поволжско-Уральских степей / К.Ф. Смирнов // Сов. археол. — 1961. — № 1. — С. 46–72.

20 Әжіғали С.Е. Маңғыстау мен Үстірт ескерткіштері: кітап-альбом / С.Е. Әжіғали. — Алматы: Өнер, 2014. — 504 б.

21 Ажигали С.Е. Памятники мемориально-культовой архитектуры Западно-Казахстанской области / С.Е. Ажигали // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана: сб. науч. ст. — Вып. 4. — Уральск, 2005. — С. 313–322.

А.Б. Қалыш, М.Д. Қылыңқая, Р.А. Советхан

Культовые памятники Западного Казахстана в трудах отечественных исследователей

Статья посвящена изучению исторических, культурных и культовых памятников Арало-Каспийского региона в трудах отечественных ученых. Арало-Каспийский регион, включающий Западный Казахстан, полуостров Мангышлак и равнину Уstyurt, Северное Аральское море и Каспийское море, является этнокультурным центром народов степей Евразии. Архитектурные памятники Западного Казахстана издревле привлекали внимание путешественников и исследователей. В работах средневековых исследователей, побывавших в Арало-Каспийском регионе, особое внимание уделялось культовым памятникам в этой местности. В начале XVIII в. в трудах исследователей Российской империи и Западной Европы имелись сведения об исторических и культурных памятниках региона. Среди исследователей были П.И. Рычков, П.С. Паллас, И.П. Фальк, С.Г. Гмелин, Н.П. Рычков. В 40–50-е гг. XX в. известные казахстанские ученые приступили к изучению мемориальных и культовых памятников этой местности. Архитекторы Т.К. Басенов и М.М. Мендикулов исследовали культовые памятники Ушкын ата, Сисем ата, Шопан ата, Масат ата на территории Западного Казахстана. Основные научные труды ученого С.Е. Ажигали были посвящены изучению традиций и культуры, этнографии и архитектурных памятников Арало-Каспийского региона Западно-Казахстанской области. В статье освещены основные исследовательские работы этих ученых, их вклад в изучение культовых памятников Арало-Каспийского региона и их научные открытия.

Ключевые слова: Арало-Каспийский регион, культовые сооружения, мавзолеи, мечети, некрополи, саганатамы, надгробия.

A.B. Kalysh, M.D. Kilinchkaya, R.A. Sovetkhan

Cult Monuments of Western Kazakhstan in the Works of Domestic Researchers

This article is devoted to the study of historical, cultural and cult monuments of the Aral-Caspian region in the works of domestic scientists. The Aral-Caspian region, including Western Kazakhstan, the Mangyshlak demi-island and the Ustyurt plain, the North Aral Sea and the Caspian Sea, is the ethnocultural center of the people of the Eurasian steppes. The architectural monuments of Western Kazakhstan have attracted the attention of travelers and researchers since ancient times. In the works of medieval researchers who visited the Aral-Caspian region, special attention was paid to the cult monuments in this area. At the beginning of the 18th century, the works of researchers of the Russian Empire and Western Europe contained information about the historical and cultural monuments of the region. Among them are such researchers as P.I. Rychkov, P.S. Pallas, I.P. Falk, S.G. Gmelin, N.P. Rychkov. In the 40–50s of the twentieth century, famous Kazakh scientists began to study the memorial and cult monuments of this area. Famous Kazakh architects T.K. Basenov and M.M. Mendikulov investigated the cult monuments of Ushkyn ata, Sisem ata, Shopan ata, Masat ata in the territory of Western Kazakhstan. The main scientific works of the scientist S.E. Azhigali were devoted to the study of traditions and culture, ethnography and architectural monuments of the Aral-Caspian region, West Kazakhstan region. The article highlights the main research work of these scientists, their contribution to the study of the cult monuments of the Aral-Caspian region, and their scientific discoveries.

Keywords: Aral-Caspian region, places of worship, mausoleums, mosques, necropolises, saganatams, tombstones (kulpytas).

References

- 1 Mendikulov, M.M. (1987). *Pamiatniki narodnogo zodchestva Zapadnogo Kazakhstana [Monuments of folk architecture of Western Kazakhstan]*. Alma-Ata: Oner [in Russian].
- 2 Kovalevski, A.L. (1956). *Knihа Akhmeda ibn-Fadlana o ego puteshestvii na Volhu v 921–922 hh. Stati, perevody i kommentarii [Akhmed ibn-Fadlan's book about his travel to the Volga river in 921–922. Articles, translations and comments]*. Kharkov: Kharkov State University [in Russian].
- 3 Azhigali, S.E. (2002). *Arkhitektura kochevnikov — fenomen istorii i kultury Yevrazii [Architecture of nomads is a phenomenon of history and culture of Eurasia (monuments of the Aral-Caspian region)]*. Almaty: Hylym [in Russian].
- 4 Levshin, A.I. (1832). *Opisaniie kirhiz-kazachikh, ili kirhiz-kaisatskikh, ord i stepei [Description of the Kyrgyz-Cossack, or Kyrgyz-Kaisak, hordes and steppes]*. In 3 parts. Part I. Geographical news. Saint Petersburg: Printing house K. Kariia [in Russian].
- 5 Argynbayev, H.A. (1987). *Qazaq khalqynyn qoloneri: Gylymy-zertteu enbek [Handicraft of the Kazakh people: Research work]*. Almaty: Oner [in Kazakh].
- 6 Mendikulov, M.M. (1956). *Pamiatniki arkhitektury poluosrova Manhyshlak i Zapadnogo Ustiurta [Monuments of architecture of the Peninsula of Mangyshlak and Western Ustyurt]*. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii nauk KazSSR [in Russian].
- 7 Kastanie, I.A. (1911). *Nadgrobnnye sooruzheniia kirhizskikh stepei [Tombstones of the Kyrgyz steppes]*. *Trudy Orenburzhskoi uchenoi arkhivnoi komissii. Vyp. 26 — Proceedings of the Orenburg Scientific Archival Commission. Issue. 26. Orenburg: Tipografiia Turhaiskogo oblastnogo pravleniia* [in Russian].
- 8 Qazaqstannyn zhalpyulttyq qasietti nysandary [The Kazakhstan sacred objects of whole national importance] (2017). Astana: Foliant [in Kazakh, Russian and English].
- 9 Lomakin, N.P. (1873). *O poluostrve Manhyshlak i putiakh ottuda v raznye punkty Zakaspiiskogo kraia [About the Mangyshlak Peninsula and the ways from there to different points of the Transcaspiian Territory]*. *Zapiski Kavkazskogo otdela Russkogo heohraficheskogo obshchestva — Notes of the Caucasian Department of the Russian Geographical Society. Book. VIII* [in Russian].
- 10 Kasian, V.I. (1963). *Shevchenko — khudozhnik: albom na 5 yazykakh [Shevchenko — painter: Album in 5 languages]*. Kiev: Mistetstvo [in Ukrainian].
- 11 Eiclivald, E. (1838). *Alte Oeographie des Caspischen Meeres, des Kaukasus und des Sfidlichen Russlands: nach griechischen, römischen und anderen Quellen*. Berlin: Morin [in German].
- 12 Basenov, T.K. (1947). *Arkhitekturnye pamiatniki v raione Sam [Architectural monuments in the area of Sam]*. Alma-Ata: Edition of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR [in Russian].
- 13 Kulbayev, N.A. (2015). *Aral-Kaspii aralygy tarikhi-madeni eskertkishterdegi arab grafikaly matinderdin anyqtamalygy [Directory of Arabic graphic texts on historical and cultural monuments of the Aral-Caspian period]*. Vol. 1. Almaty: Babamura [in Kazakh].
- 14 Qazaqstannyn onirlik qasietti nysandary [The Kazakhstan sacred objects of regional importance] (2017). Astana: Foliant [in Kazakh].
- 15 Akhmetova, Sh.K., & Tolpeko, I.V. (2018). *Pamiatniki Aralo-Kaspiia v issledovaniikh S.E. Azhigali [Monuments of the Aral-Caspian region in the research of S.E. Azhigali]*. *Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskii nauki — Bulletin of Omsk University. Series Historical Sciences, 2 (18)* [in Russian].
- 16 Azhigali, S.E. (2014). *Ocherk kulturnogo nasledii Aralo-Kaspiiskogo rehiona [Elektronnyy resurs] [Essay on the cultural heritage of the Aral-Caspian region]*. *Elektronnoe nauchnoe izdanie: Almanakh «Prostranstvo i vremia» — Electronic Scientific Edition Almanac Space and Time, 'The Space and Time of The Caspian Dialogue', 5.1(2). Web. <2227-9490e-aprov_e-ast5-1-2.2014.11>* [in Russian].
- 17 Azhigali, S.E. (2017). *Ocherk istorii izucheniia pamiatnikov narodnogo zodchestva, «drevnostei i razvalin» Aralo-Kaspiiskogo rehiona v dosovetskii period (do serediny XIX v.). Chast 1. Ot rannikh svedenii o pamiatnikakh kochevno Aralo-Kaspiia do ekspeditsii Ya.P. Haverdovskogo 1803–1804 hh. [Essay on the history of studying monuments of folk architecture, «antiquities and ruins» of the Aral-Caspian region in the pre-Soviet period (until the middle of the 19th century). Part 1. From early information about the monuments of the nomadic Aral-Caspian Sea to the expedition of Ya.P. Gaverdovsky 1803–1804]*. *Prostranstvo i vremia — Space and time, 2–4 (28–30)* [in Russian].
- 18 Azhigali, S.E. (2018). *Ocherk istorii izucheniia pamiatnikov narodnogo zodchestva, «drevnostei i razvalin» Aralo-Kaspiiskogo rehiona v dosovetskii period (do serediny XIX v.). Chast 2. Ot diplomaticheskoi missii A.F. Negro 1820–1821 hh. do obrazovaniia Russkogo Heohraficheskogo obshchestva [Essay on the history of studying monuments of folk architecture, «antiquities and ruins» of the Aral-Caspian region in the pre-Soviet period (until the middle of the 19th century). Part 2. From the diplomatic mission A.F. Negro 1820–1821 before to the formation of the Russian Geographical Society]*. *Prostranstvo i vremia — Space and time, 1–2 (31–32)* [in Russian].
- 19 Smirnov, K.F. (1961). *Arkheolohicheskie dannye o drevnikh vsadnikakh Povolzhsko-Uralskikh stepei [Archaeological data on the ancient equestrians of the Volga-Ural steppes]*. *Sovetskaia arkheolohiia — Soviet archeology, 1* [in Russian].
- 20 Azhigali, S.E. (2014). *Mangystau men Usturt eskertkishteri: kitap-albom [Monuments of Mangystau and Ustyurt: book-album]*. Almaty: Oner [in Kazakh].
- 21 Azhigali, S.E. (2005). *Pamiatniki memorialno-kultovoi arkhitektury Zapadno-Kazakhstanskoi oblasti [Monuments of the memorial and cult architecture of the West Kazakhstan region]*. *Voprosy istorii i arekholohii Zapadnogo Kazakhstana [Questions of history and archeology of Western Kazakhstan]*. *Sbornik nauchnykh statei — Collection of scientific articles, Issue 4. Uralsk* [in Russian].

Г.М. Смагулова*, Т.У. Белгибаев

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: gylnara2005@mail.ru; timofei997@gmail.com)*

Азия елдеріндегі модернизациялық процестердің тарихына шолу

Мақалада Азияның кейбір мемлекеттеріндегі модернизациялық процестердің жүру барысы, тарихи кезеңдері және нәтижелері қарастырылған. Жапониядан басқа Азия елдерінің Батыс Еуропа мемлекеттерінің отарлауында болғанына қарамастан, саяси модернизацияның арқасында тәуелсіздікке ие болғандары баяндалған. Сонымен бірге шет елдердің де білім беру саласы, ғылымды дамыту, заманауи кәсіпорындарды ашу, инновациялық технологияларды қолдану тәрізді тәжірибелерін қолдану арқылы және оларды ұлттық дәстүрлермен дұрыс үйлестірген Жапония, Қытай, Түркия, Үндістан және Сингапур мемлекеттеріндегі модернизациялық реформалардың нәтижелері көрсетілген. Мақала тақырыбының өзектілігі аталған елдерде жүргізілген модернизациялық реформалардың тарихи барысын қарастыру арқылы, олардың нәтижелері әлемнің басқа елдері, сонымен бірге Қазақстан үшін де маңызды екендігі анықталды. Авторлар Азия елдеріндегі модернизациялық процестердің тарихына шолу жасай отырып, модернизациялық процестердің мемлекеттің жан-жақты дамуы үшін маңызды екеніне назар аударған.

Кілт сөздер: модернизация, Азия елдері, отарлық саясат, реформалар, экономика, елдің дамуы.

Кіріспе

Модернизация процестерінің мәселелері кез келген мемлекеттің даму жолында маңызды орын алады. Себебі мемлекеттің экономикалық, әлеуметтік, саяси және мәдени салаларының дамуы модернизация процестерімен өте тығыз байланысты. Сондықтан осы мақалада ХХ ғасырда Азияның Жапония, Қытай, Үндістан, Түркия, Сингапур тәрізді елдерінде жүргізілген модернизациялық процестердің тәжірибесін қарастыра отырып, олардан Қазақстан нені үлгі етіп алатындығын айқындауға талпындық. Өйткені Қазақстан да Азия мемлекеті. Қазір Қазақстанда да модернизациялық процестер жүріп жатыр. Сол себепті әлемдік тәжірибедегі модернизациялық процестердің тарихына шолу жасай отырып, кейбір елдердегі тәжірибенің Қазақстан үшін үлгі болатын ерекше тұстарына назар аудару маңызды.

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында жинақтау, өңдеу, анализ, синтез тәрізді жалпы ғылыми әдістер, сонымен бірге арнайы әдістер мен методологиялық принциптер басшылыққа алынды.

Зерттеу мәселесін қарастыру барысында Азияның Жапония, Қытай, Үндістан, Түркия тәрізді елдеріндегі модернизациялық процестердің тарихын түсінуде жүйелік-тарихи және құрылымдық-функционалдық әдістері қолданылды. Сонымен қатар қарастырылып отырған елдерде модернизациялық процестер барысында жүргізілген реформалардың бағыттары мен жүргізу әдістері әр түрлі болғандықтан объективті түрде қарастыру, салыстыру тәсілдері мақаланың өзегі болды. Тарихи шолу арқылы Азияның жекелеген елдеріндегі модернизациялық процестердің тәжірибесін түсіну үшін салыстырмалы және жүйелі сараптау әдісін де қолданылғанын атап өтуге болады.

Мәселені талқылау

Азия елдерінің арасында модернизация жолына ертерек кіріскен *Жапония* мемлекеті. Осы мемлекеттегі модернизациялық процестер 1868 жылғы «Мэйдзи реформалары» кезінен бастап жүзеге асырылды. Бұл реформалар феодалдық топтарды биліктен алып тастаудан және еуропалық түрдегі реформаларды жүргізуден басталды. Реформалар төңкеріс пен құлдықты болдырмауға көмектесті, оқшаулануды тоқтатып, елді капиталистік даму жолына түсірді. Нәтижесінде Жапония — капиталистік жолмен дамыған бірінші азиялық елге айналды. Мемлекет феодалдық артта қалушылықты тез арада жеңіп, еуропалықтар мен американдықтардан қарызға алған заманауи технологияларға негізделген экономиканы индустрияландыруға кірісті. Жапон үкіметінің экономикалық саясаты оның әскери-

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: gylnara2005@mail.ru (Г.М. Смагулова)

стратегиялық жоспарымен — заманға сай армия мен әскери теңіз флотын құруға ұмтылысымен тығыз байланысты болды. Үкімет әскери зауыттар мен арсеналдар, ірі кеме жасайтын верфтер мен темір өңдеу зауыттарын құруға кірісті. Басқа салаларда үлгілі өнеркәсіп орындары пайда болды: қағаз, жібек орау, күкірт, цемент т.б. зауыттары.

1880 ж. «үлгілі өнеркәсіп орындарының» көпшілігі арзан бағамен жеке кәсіпкерлерге сатылды. Үкімет кәсіпкерлік қызметке кіріскен бұрынғы князьдар мен самурайларға жеңілдіктер берді. Ауыл шаруашылығы шикізат өнімдерін өңдейтін көптеген мануфактуралар және жеңіл фабрикалық кәсіпорындарды помещиктер құрды. Жапон помещиктері бір жағынан капиталистік кәсіпкерлікпен айналысты.

«Си-но-ко-сё» сословиесі әлеуметтік теңсіздік ретінде жойылды. Жапон өркениеті сыртқы әсерлерге төзімділікпен және оларды ұлттық тәсілмен өңдеу қабілетімен ерекшеленді. Жаңа режимнің лидерлері Т. Ивакура, Т. Окубо, Х. Ито және басқалары елге конституция мен парламенттің керек екенін түсінді. Осы жерде олар тағы да еуропалық елдердің — Германияның және Австрияның тәжірибесіне сүйенді. 1889 ж. 11-ші ақпанда конституция қабылданды және ол 1900 ж. 29 қарашасында бірінші парламент шақырылғанда қолданысқа енгізілді. Ол «Ұлы Жапон Империясының Конституциясы» деп аталып, елдегі ішкі тұрақтылықтың нығаюына ықпал етті [1; 45–46].

Жапониядағы ауқымды модернизациялық реформалар Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін басталды. Барлық модернизациялық реформаларды американдық экономистер мен тәжірибелі мамандар жүргізді. Жапонияның жергілікті жерлеріндегі реформаларға генерал Д. Макартур жетекшілік етті. Елдің бюджет, несие және валюталық салаларындағы реформаларды Джозеф Додж жүргізді. Оның аталған салалардағы реформалары 1949–1952 жж. аралығында жүргізіліп, әлемдік тарихқа «Шоковая терапия Доджа» немесе «Додж бағыты» деген атаулармен енді [1; 52–56]. Нәтижесінде 1950 жылдардан кейін Жапонияда рекордтық экономикалық өсу процесі басталды. Келешекте бұл процесс «жапондық экономикалық ғажайыптар» деп аталды. «Ғажайып» кезіндегі экономикалық өсімі жыл сайын шамамен 10 % құрады, бұл сол кездегі дамыған елдер арасындағы ең жоғары өсу қарқыны болды. «Ғажайып» себептерінің қатарына салықтардың төмендігі және жапон ғылымының жаңа технологияларды қарқынды игеруі жатады [2; 35–36]. Жапонияда жүргізілген модернизациялық реформалар елдің дамуының басым бағыттарын нақты айқындап анықтады. Алдымен металлургия, кеме жасау және мұнай-химия саласын дамытуды қолға алды. Нәтижесінде аз уақыттың ішінде металлургия саласынан дүниежүзі бойынша алдыңғы қатарлы мемлекеттер қатарына қосылды (100 млн. тоннаға дейін металл қорыта алатын болды); 200–300 мың тонналық танкерлер жасаумен әлем бойынша бойынша 1-ші орынға көтерілді. Одан кейінгі басым бағыт — тұрмыста қолданатын электротехникалық бұйымдар жасау және автомобиль құрастыру болып табылды. Бұл бағытта да жапондықтар қателескен жоқ. Жапондықтар үшін ең маңызды ұстаным сан емес — сапа болды. Нәтижесінде, жапондық брендтер пайда болды: «Toyota», «Nissan», «Mitsubishi», «Mazda», «Lexus», «Datsun», «Subaru», «Suzuki», «Infiniti», «Honda» және басқалары. «Жапондық сапа» қазіргі кезде де өте жоғары деңгейде.

Қытайдағы модернизациялық процестер де Жапония еліндегідей XIX ғ. басталды. Оны зерттеуші ғалымдар бірнеше кезеңдерге бөліп қарастырады. Қытай зерттеушісі Ли Хунту қытайлық модернизацияның төрт кезеңнен тұрғанын көрсетеді: «I кезең — 1840–1910 жж. модернизациялық процестердің басталуы; II кезең — 1911–1949 жж. аралығы — феодалдық жүйедегі өзгерістер, буржуазиялық революция кезеңі; III кезең — 1949–1976 жж. капитализмнен социалистік модернизацияға өту кезеңі; IV кезең — 1976 ж. бастап бүгінгі күнге дейін — Мао Цзе Дун қайтыс болғаннан кейін басталған реформалар кезеңі» [3; 87–88]. Ал қазақстандық зерттеушілер былайша кезеңдейді: «I кезең — 1860–1911 жж. — өзгерістерге дайындық алған уақыт; II кезең — 1912–1949 жж. — Қытай Республикасы кезіндегі қоғамдағы модернизация, яғни жан-жақты білім мен тәжірибе жинақтаған өтпелі кезең; III кезең — 1949 ж. бүгінгі күнге дейінгі аралықты қамтиды, оның бірінші бөлігі 1949–1978 жж., келесі кезең — 1978 ж. басталған нарықтық реформаларға ұласқан, Қытайды модернизация нәтижесінде өз мақсатына жеткізген тәжірибелік мерзім» [4; 20–38].

Модернизацияның *бірінші кезеңінде* Қытай жартылай отарланған ел болды. Бұл кезде Қытайды басқарған Цин әулеті отарлаушыларға қарсы тұра алмады және жедел реформалар жүргізе алмады. Буржуазиялық оппозицияның жетекшісі, философ Кан Ювэйдің әсерінен жас император Гуансу 1890 ж. басында «Жүз күндік реформаларға» кірісті. Алайда олардың қарқыны мен тереңдігі жеткіліксіз болды, бұны Жапониямен болған соғыстағы жеңіліс айқын көрсетті.

Гуансу бірнеше радикалды реформаларды бастады, бірақ олардың қарсыластары мемлекеттік төңкеріс жасап, оны биліктен шеттетті. Өзін регент деп жариялаған императорының анасы Цы Си барлық реформалардан бас тартты [5; 668–669]. Соған қарамастан қытайлық реформаторлар саяси жүйеде, экономикада, білім беру саласында, жаңа мәдениет жасауда, яғни қытай қоғамының барлық қырларын қамтитын кең көлемдегі қайта құруларды қолға алды.

XX ғасырдың басында ұлттық тәуелсіздікке қол жеткізу және батыл, түбегейлі саяси және экономикалық өзгерістерді жүзеге асыру арқылы жоғары дамыған мемлекетті қалыптастырудың толық бағдарламасын революциялық күрес әдістерін ұстанған, демократ Сунь Ятсен дайындады. Сунь Ятсен жасаған «Үш халықтық принцип» бағдарламасындағы үш қағида — ұлтшылдық, демократия және халықтың әл-ауқаты сол кездегі Қытай елі үшін өте өзекті болды. Сунь Ятсен бастаған топ модернизацияның мақсатына қол жеткізу үшін, Цин империясын құлата отырып, яғни монархиялық билікті жойып, республикалық құрылыс орнату керектігін түсінді. Батысқа қарсы тұра алу мақсатында, мемлекет бақылауындағы әскери өнеркәсіп құрылды. Кәсіпкерліктің басқа да түрлері пайда болды. Сол кезеңде Қытайдағы батыстық экономикалық ықпалдың жоғары болғандығын, елдегі шетел капиталының үстемдік еткенін айтпай кетуге болмайды. Бірақ есесіне шетелдік іскер орта Қытайға ірі көлемдегі инвестициялар салды.

Қытай зерттеушілерінің айтуы бойынша, Сунь Ятсеннің бағдарламасы сол уақыттағы модернизацияның мәнін ең терең түсініп даярланған жоба болды. Себебі бұл бағдарламада ең алдымен феодалдық саяси тәртіпті құлатып, модернизациялау саясатын жүргізу кепілі ретінде демократиялық республика құру, демократиялық саяси жүйе қалыптастыру және Қытай модернизациясының басты кезеңі – аграрлық мәселені шешу өзара байланысты факторлар ретінде қарастырылды.

Қытай қоғамында трансформация басталды. Нәтижесінде инфрақұрылымдар дами бастады, жаңадан сауда және өнеркәсіп орындары ашылды, ғасырлардың тоғысында жаңа мәдени мекемелер — мұражайлар, кітапханалар, баспаханалар, жоғары оқу орындары пайда болды.

Қытай модернизациясының *екінші кезеңі* Қытай Республикасының құрылуы кезінде басталды. Бұл кезеңдегі модернизациялық процестер білім беру мен ғылым саласына үлкен өзгерістер әкелді: бұрынғы императорлық емтихан алынып тасталды, жаңа үлгідегі мектептер пайда болды; жазудың дәстүрлі жүйесінің орнына жаңа әрі ыңғайлы формасы қалыптасты; студенттер білім алу үшін шет елдерге жіберіле бастады; техника мен қазіргі заманғы ғылым (астрономия, метеорология, физика, химия, биология, инженерлік технология) дамыды; Қытайдағы танымал оқу орындары — Пекин, Цинхуа университеттері ашылды; жаңадан ғылыми мекемелер ашылды; баспа үйлері пайда болды; хабар тарату станциялары ашылды; музыка, халықтық өнер, киностудия салалары тез дами бастады [4; 24].

Екінші кезеңде 1920–1930-шы жж. Қытайда модернизациялық мәселелерді шешудің ыңғайлы жолдарын іздестіру белсенді түрде талқылана басталды [6; 427–447]. Нәтижесінде елді модернизациялау бағдарламасы Сунь Ятсен идеяларын жаңғырту арқылы жүргізілді. Қытай болашақ дамуын капитализм және социализмді үйлестіру арқылы жүргізіп, экономикалық реформада табыстарға қол жеткізуге болатындығын түсінді. Қытай Республикасын әлемдік қауымдастыққа танытатын іс-шараларды қолға алды. Әсіресе тең емес дәрежеде жасалған келісім-шарттарды қайтадан қарастыруда үлкен жұмыстар жүргізілді. Әлемнің алпауыт елдерімен тең дәрежеде иық түйістіріп отыратын халықаралық ұйымдарды құруда белсенді болды. Мысалы, Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Біріккен Ұлттар Ұйымының құрылуына бастамашы мемлекеттердің қатарында Қытай да тұрды. Ал соғыстан кейін, 1949 ж. Қытай Халық Республикасының құрылуымен жаңа тәуелсіз мемлекеттің одан әрі дамуында модернизациялық процестердің *үшінші кезеңі* басталды. Қазақстандық ғалымдардың пікірінше 1949–1978 жж. аралығы жоспарлы құрылыстың командалық-әкімшілдік фазасы болды [4; 26].

Қытай Халық Республикасы құрылғаннан бері елде тәуелсіз, жеке дара, үдемелі даму басталды. ҚХР құрылғаннан кейінгі алғашқы жылдары шаруашылық құрылымды батыс елдері тарапынан қойылған шектеме блокада жағдайында жүргізуге тура келді. Бірақ ҚХР өте қысқа тарихи мерзім ішінде ең ауыр қиындықтарды жеңе білді. Бұл жерде КСРО тарапынан жан-жақты саяси, экономикалық, кадрлық және басқа да көмектер мен қолдаудың болғанын атап кеткен дұрыс. Ал Қытай өз кезегінде социализмге қарай бет бұруға мақсат қойды. 1966 ж. басталған «Мәдени революция» дәстүрлі мәдениетке ғана үлкен нұқсан келтіріп қана қоймай, әлеуметтік-экономикалық, саяси дамуға да кері әсер етті, бірақ Мао Цзэдун 1976 ж. қайтыс болғаннан кейін біртіндеп қалпына келе бастады. 1978 ж. ғана елде қажетті саяси жағдай жасалған соң, Дэн Сяопин бастаған топ модернизация

бағдарламасын жүзеге асыруға кірісті. Дэн Сяопиннің дұрыс социалистік модернизацияны сәтті жүзеге асыруда оның ұтымды идеяларынан бастау алды. Ол социалистік модернизацияның басты мақсаты — қарқынды экономикалық өсім, ғылыми-техникалық потенциалды көтеру арқылы экономиканың тиімділігін арттыру және сапалы жаңарту, осы жаңартудың ғылыми және тәжірибелік формалары мен әдістері арқылы жетістіктер мен кемшіліктерді зерделеу, әрбір сатыда қалыптасқан кедергілерді еңсерудің жолдарын қарастыру деп түсіндірді.

Дэн Сяопин Қытай Коммунистік партиясының XII съезінде (қыркүйек 1982 ж.) «қытайлық ерекшелігі бар социализмді» құрудың жаңа идеялық-теориялық формуласымен таныстырды; 1984 ж. «Бір ел — екі жүйе» тұжырымдамасын жасады, яғни Сянғанды (Тайвань, 1997 ж.) және Аомэнді (Гонконг, 1999 ж.) қайтару жоспарын құрды; қытайлық даму стратегиясының үш қадамын айқындады: бірінші қадам — халықтың қарны тоқ, киімі бүтін болатындай деңгейге қол жеткізу; екіншісі — XX ғасырдың соңында ІЖӨ төрт есеге өсіру; үшіншісі — жаңа ғасырдың 30–50 жылы ішінде орташа дамыған елдердің деңгейіне қол жеткізу; 1984 ж. қазан айынан бастап қытайлық экономикалық модернизацияның екінші кезеңі — қалалардағы экономикалық жүйелерді реформалау басталды. Төрт ірі қала — Шэньчжэнь, Чжухай, Сямынь, Шанью — арнайы экономикалық аймақтар болып жарияланып, төменгі салық режиміндегі еркін нарыққа көшті. Ал 1988 ж. бастап «социалистік нарықтық экономика» жағдайында мемлекет экономиканы макроэкономикалық құралдар арқылы басқарып, әкімшілік ықпал етуді барынша тежеп, соның арқасында, Қытайдың біртұтас ұлттық нарығының құрылуына ықпал етті. Қазақстандық саясаткер С. Құттықадам сөзімен айтқанда «отар болған Қытайды дамыған Қытай жасаған Дэн Сяопин болды» [7; 11–16].

Бүгінде Дэн Сяопин бастаған реформалардың жалғасын өзінен кейінгі Қытай басшылары — Цзян Цзэминь мен Ху Цзиньтао сәтті түрде жүргізді, ал қазір Си Цзиньпин жалғастыруда.

Үндістандағы модернизациялық процестер Жапония мен Қытайға қарағанда күрделірек жүрді әрі ұзақ уақытқа созылды. Бұл елдегі модернизациялық процестер экономика саласынан гөрі, саяси-әлеуметтік бағыттарда жақсы көрініс тапты. Неге десеңіз, 1947 ж. дейін Үндістан да Азияның басқа елдеріндей отарланған мемлекет болып келді. Сол себепті тәуелсіздікке қол жеткізу Үндістан үшін ең маңызды мәселе болды.

1885 жылы Үндістанның ұлттық буржуазиясы мен интеллигенциясы «Үндістан Ұлттық Конгресін» құрды, оның басты ұраны отарлық режимге бейбіт түрде қарсы тұру болды. ҰҰК-нің белсенді үгіт-насихаттары және ұйымдастырылған зорлық-зомбылықсыз іс-шаралар партияға көптеген жаңа жақтаушыларды әкелді. ҰҰК-ның сол қанатының жетекшісі заңгер Б.Тилак халық арасында өте танымал болды. Бірақ олар тәуелсіздік жолындағы күресті ұзақ жылдар бойы жүргізді.

Үнділіктердің әлеуметтік жүйесі, яғни касталық-варналық бөлінісі қандайда бір болмасын реформалар бастауға кедергі келтірді. Сол себепті Үндістанның ұлттық көшбасшылары халқына ең алдымен тәуелсіздіктің маңызды екенін түсіндірді, ал тәуелсіз мемлекет болған кезде өмірдің басқа салаларында реформалар жүргізу жеңілірек болатынына көз жеткізді. Өткен ғасырлардың көптеген қаскөй империялары өз мүдделерін қорғау мақсатында, отарлық саясат жүргізген елдеріндегі адамның жеке бас бостандығын жоққа шығарды, отарланған халық зорлық-зомбылық шегіп, аштық пен мұқтаждыққа төзе алмай, миллиондаған қарапайым адамдар өлімге душар болды. Адамзат баласының осындай түрлі зорлық пен зомбылықтан азат болу жолдарын іздестірген және осы жолда өздерінің күш-жігерін аямай жұмсаған тұлғалар, адамзат тарихының бейнесі мен ағымына өзгеріс енгізгені әлемдік тарихтың тәжірибесінде бар екені белгілі. Сондай тұлғалардың бірі Үндістандағы Махатма Ганди болды. Ол да саналы ғұмырын Б. Тилак тәрізді туған еліне, үнді халқына қызмет етуге арнады.

Үндістанның барлық өңірі кедейліктің шегіне жеткенін көрген М. Ганди отаршыл ағылшындарды басты кінәлі ретінде санады және ол өзі кейін «Сатьяграха» («Шындық күші») деп атаған әдіске жүгінуге шешім қабылдайды. М. Гандидің ойынша, адам әділетсіз және зұлым қарсыласқа тап келсе, ол оған адамгершілік күшімен қарсы тұруы керек. Сол себепті М. Ганди күш қолданбау қағидасымен қанаттана отырып, азаматтық бағынбаушылық пен қарсылық көрсету науқанын бастайды. Мұндай маңызды акция ретінде ол 1919 жылы 6 сәуірде «хартал» ұйымдастырады (хартал — жалпы көтеріліс деген мағынаны білдіреді). Мұны ол Үндістандағы ағылшын үкіметінің төтенше өкілеттілігін кеңейтетін Роултт заңдарына қарсылық белгісі ретінде өткізеді. Оның ағылшындармен ынтымақтастықтан бас тартуға арналған үндеуі Үндістан Ұлттық Конгресі партиясының бағдарламасына негіз болып, елді мекендерді көптен қамти бастайды. Ол ауыл экономикасын жандандыруға ұмтылып, үнділер өздерінің киімдерін шығарулары үшін британдық өндіріс киімдерін өртеуді ұсынады. Осылайша халықты ағылшын тауарларына бойкот

қозғалысына шақырды [8; 98]. Ұзақ жылдар бойы М. Ганди ұстанған бейбіт қатар өмір сүру мен күш қолданбау идеологиясы іске асты, 1947 ж. 15 тамызында Үндістан тәуелсіздігін жариялады. Енді М. Гандидің бейбіт қатар өмір сүру мен күш қолданбау ұстанымдары ХХ ғ. басындағы Азия мен Африка елдерінде жүрген ұлт-азаттық қозғалыстың идеологиясына айналды. Оның философиялық ойлары, саяси ұстанымы әлемдік сипатқа ие болды. Сол себепті М. Гандидің әлемдік саясаттағы алатын орны ерекше. Оның тәуелсіздік пен бейбітшілік жолындағы күрескерлік тәсілдері тек өз отаны Үндістанға ғана емес, дүниежүзінің көптеген елдеріне үлкен әсерін тигізді. Мысалы, АҚШ-та афроамерикандықтардың көсемі Мартин Лютер Кинг гандизм идеяларын қолдаған және өзінің күрес тәсілдеріне де қолданған. Ол қара нәсілділерді қорлаған ақ нәсілдерге қарсы Гандидің күш қолданбау саясатына сүйене отырып, нәсілшілдікке, жұмыссыздыққа, аштыққа, кедейшілікке қарсы күрескен. Осындай күресі үшін 1964 жылы Мартин Лютер Кинг Нобель сыйлығын иеленді. Сол сияқты М. Гандидің философиялық идеяларын Оңтүстік Африканың мемлекет және қоғам қайраткері Нельсон Мандела да пайдаланған. Оның күш қолданбау тактикасын пайдалана отырып, ағылшындарға бейбіт жолмен қарсы шықты. Нельсон Мандела апартеид режиміне қарсы күрескен ХХ ғасырдың ірі тұлғасына айналды. Өмірінің 27 жылын түрмеде өткізгеніне қарамастан, әлемдік қауымдастықта беделі зор көшбасшы ретінде танылды. Мартин Лютер сияқты ол да 1993 жылы Нобель сыйлығына ие болғаны тарихтан белгілі.

Жалпы Үндістандағы М. Ганди бастаған қоғамдағы саяси модернизациялық процестер одан кейінгі Үндістанның көшбасшылары мен жергілікті үкімет басындағылар жалғастырған экономикалық реформалармен үндесті. Бүгінде Үндістан әлемге заманауи технологияларды озық меңгерген мемлекет ретінде танымал. Шығыс пен Батыстың мәдени құндылықтарын табысты үйлестіру арқылы мәдениет саласында, атап айтқанда Болливуд киноиндустриясы арқылы модернизациялық процестердің жемісін көруде.

Модернизациялық процестерді өз деңгейінде жүргізген Азия елдерінің қатарында *Түркия* мемлекеті де бар. Түркия Республикасы күйреген Осман империясының орнына жаңадан құрылған мемлекет ретінде әлемдік саяси картада 1923 ж. пайда болды. Жаңа мемлекеттің басында Мұстафа Кемал Ататүрік тұрды. Түркиядағы модернизациялық процестер Үндістандағыдай саяси реформалардан басталды. Ол тарихта «кемализм» деген атауға ие болған түрік ұлтының мүддесін көздейтін, ұлттық идеологияның негізгі принциптері арқылы жүргізілді. Бұл принциптер 1937 жылы қабылданған Түркия Республикасының Конституциясына ресми түрде енгізілді.

«Кемализм» принциптерінің негізгі құрамдас бөлімдері республикашылдық, ұлтшылдық, этатизм, лаицизм, халықшылдық және революцияшылдық тәрізді алты үлкен бағыттардан тұрады. Ататүрік ұсынған «республикашылдық» деп аталған принцип, Мұстафа Кемалдың түсінігі бойынша мемлекетті тұрақты түрде республикалық құрылым жолымен басқаруды білдіретін, демократиялық жүйедегі мемлекет түрі.

«... Жоба бойынша 1921 жылғы Атазаңда мемлекет пішімін (форма) өзгерттім. Бірінші баптың соңына Түркия мемлекетінің үкімет пішімі — Республика деген сөйлем қостым. Үшінші бапты былай өзгерттім: «Түркия мемлекетін Ұлы Ұлттық Мәжіліс басқарады. Мәжіліс үкіметтің түрлі басқару буындарына уәкілдер арқылы жетекшілік етеді.

Бұдан басқа Атазаңдағы негізгі болып табылатын 8-ші және 9-шы баптары өзгертіліп, нақтылана түсті. «Түркия Президенті — Түркия Ұлы Ұлттық Мәжілісі Бас Кеңесі мен мәжіліс мүшелері тарапынан бір сайлау мерзіміне сайланады. Басшылық қызметі жаңа президент сайланғанға дейін созылады. Бұрынғы басшы қайта сайлана алады». Тоғызыншы бап былай жазылды: «Түркия Президенті — мемлекет басшысы. Осы өкілеттігімен Мәжіліс пен Уәкілдер Кеңесіне басшылық жасайды» [9; 70–71]. Яғни, Ататүрік өз дәуірінде-ақ бүгінгі Түркиядағы қоғамның саяси демократиялық жүйесін жасап, президенттік институтты құрып, парламенттік республиканың негізін қалап берді.

Мұстафа Кемал «отан», «ұлт», «республика», «қоғамдық құқық» тәрізді ұғымдар арқылы ұлттық идеяның негізгі принциптеріне үлкен көңіл бөлді. Соның ішінде ұлттық рухты көтеруге ерекше мән берді. Оның «Мен түрікпін» деген адам қандай бақытты!» деп айтқан сөздері, барлық түріктердің ұлттық намысы мен жігерін қайрады. Ұран ретінде айтылған Мұстафа Кемалдың осы бір қанатты сөздері өз ұлтының атауы үшін әрбір түріктің көкейіне мақтаныш сезімін ұялатты.

Мұстафа Кемалдың басшылығымен жүргізілген «этатизм» деген атпен белгілі реформаның бұл бағыты Түркия мемлекетінің экономикалық саясатына арналды. Яғни жеке сектордың мүмкіндігінен тыс салалар мемлекет қарамағында болады және мемлекеттің тікелей араласуымен дамытылды. Түркияға алдыңғы қатарлы шетелдердің экономика жүйесіндегі нарықтық қатынастардың озық

үлгілері енгізілді. Ауыл шаруашылық кооперативтерін құруды қолдады. Кейбір деректер бойынша 1920-шы жылдың аяғына қарай Түркияда 200-ден артық акционерлік компаниялар пайда болып, жері жоқ шаруаларға шаруашылық жүргізу үшін жер берілген, елде шетелдік банкілер жұмыс істей бастаған [10; 233]. Осылайша Мұстафа Кемал Ататүрік ел өміріне аса тиімді экономикалық жүйелердің қалыптасуының негізіп қалап берді және елдің экономикалық жағдайын тек сауықтырып қана қоймай, оны дамытуға бағытталған мемлекеттің стратегиялық жоспарын жасады. Көрегенділік саясаттың нәтижесінде Түркия артта қалған аграрлы елден өндіріске бағыт ұстанған елге айналды. Ататүрік реформасының экономикалық саясаттағы батыл қадамдары бүгінгі Түркияның экономикалық бейнесін қалыптастыруға негіз болды.

Мұстафа Кемал жүргізген реформалардың ішінде ерекше орын алатын бағыттардың бірі «лаицизм» немесе зайырлылық. Басқаша айтқанда мемлекет пен діннің арасын ажырату. Бұл жөнінде түрік профессоры Н. Түзүннің мына пікірлерін С. Смайыл өз еңбегінде келтіріп өткен: «Зайырлылық — дінге қарсы тұру емес, сенім-нанымды әр адамның жан дүниесіне тапсыру. Ішкі дүниедегі сенім мемлекеттік түсінікпен қатар өмір сүре алады. Осы тұрғыдан алғанда «лаицизм» сөзі бір құқық термині ретінде қабылдануы тиіс» [9; 80]. Шынында да Мұстафа Кемал ислам дінін мемлекеттік істерге, халықтық ағартушылықтарға араласуына тиым салды. Бұл дінге қарсы тұру деген ұғымнан аулақ болды. Дәстүрлі ислам діні түрік халқының ерекшеліктеріне сәйкесіп, күнделікті және қоғамдық өмірге айтарлықтай бейімделді. Керісінше, дәстүрлі діндерге қарсы, олардың теріс ағымын уағыздайтын көзбояушыларға қарсы күресті. Ал шынайы діндердің дамуына, олардың мешіттермен қатар шіркеу үйлерінің болуына тиым салынған жоқ. Мемлекет жетекші дін ретінде исламды қорғауды да өз мойнына алған. Сол себепті «Құран» түрік тіліне аударылып, енді оның мәні мен мазмұны көпшілік халыққа түсінікті бола түсті. Елдің ішіндегі дін істерімен айналысатын арнайы мемлекеттік мекеме болды. Ататүріктің тарапынан жүргізілген мұндай шара бүгінгі күні де өзінің өзектілігін жойған жоқ. Жаһандану заманының дәстүрлі емес қауіп-қатерлерінің бірі болып діни экстремизм мен терроризм әлем елдерінде көрініс тауып отырған кезеңде, әр мемлекетте дін істерімен айналысатын мекемелердің болуы маңызды.

«Революцияшылдық» принципіннің негізін ел ішіндегі тоқырауларға жол бермеу, сол себепті үнемі дамып отыру, жаңару үстінде болу, әлемдік өркениеттен қалмау тәрізді идеялар құрады.

Ататүрік бастап беріп кеткен реформаларды Түркия Республикасының сегізінші президенті (1989–1993) болған, «түрік экономикасының» архитекторы атанған Тұрғыт Озал және басқа да тұлғалар жалғастырды.

XX ғасырдың екінші жартысында елде жүргізілген модернизациялық реформалардың сәтті нәтижесінде жаңа мемлекет — *Сингапурдың* тәжірибесі әлем елдерін қызықтыра бастады.

Сингапур тәжірибесіндегі модернизациялық реформалардың басында Ли Куан Ю тұрды. Ол 1959 ж. Сингапур үкіметіне билікке келген кезде, біріншіден, елдің мемлекеттілігі белгісіз күйде, экономикалық жағдайы ауыр, екіншіден халықтың әлеуметтік тұрмысы өте төмен болды. 1965 ж. Малай Федерациясы құрамынан шыққан Сингапурдың болашағына көрші мемлекеттердің ғана емес, ел ішінің де сенімінен гөрі күдігі басым еді. Алайда, бұл күдік пен сенімсіздікті іскер де батыл, сұңғыла басшы Ли Куан Ю сейілте білді. «Дүние жүзі бізді асырауға міндетті емес. Біз қайыршылықта күн көруге тиіс емеспіз», — деп Ли Куан Ю-дың өзі айтпақшы ол халқының алдына тез арада орындалуға тиісті үш үлкен мақсатты қойды:

1. Әділ, мықты және полимәдени мемлекеттің негізін қалау;
2. Оның қауіпсіздік мәселесін шешу;
3. Жаңа типті қуатты экономика құру [11; 216].

Аталған мақсаттарға қол жеткізу үшін Ли Куан Ю ең алдымен мемлекетіне адал қызмет ететін мықты команда құрудан бастады. Жаңа мемлекеттің саяси құрылысын жасауда еңбексүйгіш, жаны таза, тәртіптілікті жақтайтын, сауатты, ұлтжанды, кәсіби адамдарды тартты. Осы жолда Ли Куан Ю өзін тамаша психолог, көрегенділік қырларымен таныта білді. Жаңадан құрылған жас мемлекетті әлемдік қауымдастыққа таныта білетін адамдардан ол құрған парламенттік республика мемлекеттің 1959 ж. қабылдаған конституциясы бойынша жұмыс істейді. Тек конституцияға кей жылдары өзгертулер жасалып толықтырылды.

Әлемдік қауымдастыққа Ли Куан Ю нағыз шыныққан саясаткер ретінде танылды. Оны ел экономикасының толағай табыстарынан көруге болады.

Ли Куан Ю әлемдік беделге ие болу үшін, ең алдымен елдің экономикалық және саяси салаларын басқаруға біліктілігі мен қабілеті жеткілікті мамандардан құралған қатал орталықтандырылған

мемлекет құру саясатымен танымал. Адами ресурстың маңыздылығын түсінді. Әсіресе интеллект ұғымына үлкен мән берген Ли Куан Ю білім, талант және қажырлы еңбек — осы үшеуінің арқасында ғана табысқа қол жеткізуге болатынына көзі жетіп, «ақылды адамдарға» бәс тікті. Үкімет жастарға басымдық берді. Сондықтан тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап Сингапурде жас таланттарды шет елдерде оқыту жөніндегі мемлекеттік бағдарлама жұмыс істей бастады. Мектептердің үздік түлектері Ұлыбритания, Германия, Франция, Жапония университеттеріне оқуға жіберілді. Жастарға білім беру үкіметтің ұзақ мерзімді негізгі бағытына айналды. Оқуларын бітіріп елге қайтып оралған жастарды Ли Куан Ю Сингапурдағы мемлекеттік органдарға жауапты қызметке тағайындады. Осы жастардың арасынан Сингапурдың қазіргі саяси және экономикалық элитасы өсіп шықты.

Бүгінгі күні Сингапур — Азияның қаржы орталығының бірі бола отырып, «ақылды қала» концепциясы бойынша даму үстінде. Ол қауіпсіз қала-мемлекет, өйткені оның көшелерінің барлығы бейнекамералар арқылы қорғалады.

Сингапур коммуналдық шаруашылық жағынан да «ақылды». Мұндағы су, электр көздерін пайдалану арнайы сенсорлық құралдардың көмегімен бақыланады, адамдар оларды қолдарындағы мобильдік құралдар арқылы да басқара алады. Ең бастысы білім беру мен денсаулық сақтауға ерекше көңіл бөледі. Мысалы, Наньян технологиялық университетінде ЭкоКампус — «Тірі лаборатория» бар. Онда «жасыл» технологиялар мен инновациялар іске асырылуда. Бұлардың барлығы модернизациялық реформалардың нәтижесі.

Қорытынды

Модернизация көпқырлы процесс. Оның барысында жүргізілетін реформалар да әр түрлі және олар әр мемлекетте де әр түрлі жүргізілуі мүмкін. Азия елдерінде жүргізілген модернизациялық процестер барысында көптеген мемлекеттер бір кездері Батыс қоғамында қалыптасқан «артта қалған Азия» ұғымын тас-талқан етті. Оған нақты дәлел — Жапониядағы жүргізілген модернизациялық реформалардың нәтижесі «жапон ғажайыптарын» тудырды. Оның артынан «азия жолбарыстары» атанған Оңтүстік-Шығыс Азияның жаңа индустриалды елдерінің табыстарын айтуға болады. Жаңа индустриалды елдердің бірінші толқынының ішінде «азия жолбарыстарының» бірі ретінде танылған Сингапур мемлекеті бар.

XXI ғ. жаһандану үрдісі тез дамыған сайын адами ресурсы бойынша бірінші орында тұрған Қытайды елде жүргізіліп келе жатқан модернизациялық реформалардың дұрыс жолы мен қабылдаған стратегияларының айқындығы, бұл елдің әлі де әлем елдеріне үлгі болатынын дәлелдей түседі.

Қытаймен өкшелес дамып келе жатқан Үндістанның да әлем елдерінің арасында алатын өзіндік орны бар.

Ал қазіргі Түркия Республикасы түркі тілдес мемлекеттер мен түркі халықтары қауымдастығының арасында өзінің лайықты орнын алып отырған мемлекет қана емес, шын мәнінде Батыс пен Шығыстың, Еуропа мен Азияның арасын жалғастыратын көпірге айналды.

Аталған елдердегі модернизациялық процестердің басында ұлт көшбасшылары, идеологтары және реформаторлары тұрғанын баса айтқан дұрыс. Олардың қай қайсысы болмасын елінің тәуелсіздігі үшін күресті. Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін елдің экономикалық ахуалына, халықтың әл-ауқатына, ұлттың рухани құндылықтарына ерекше мән бере отырып, сауықтыру реформаларын жүргізді. Нәтижесінде артта қалған елдер қатарынан шығып, әлемдегі ең табысты да бай елдердің қатарына кіре бастады. Бүгінде әлемдік қауымдастық Жапонияны АҚШ-тан кейінгі ең мықты дамыған мемлекет ретінде, Қытай, Үндістан және Түркияны «үшінші елдер» қатарынан дамыған индустриалды елдер, Сингапурды өте кедей қала-мемлекеттен «ақылды қалаға», әлемдік сауда және қаржы хабына айналған мемлекет ретінде таниды.

Аталған елдердің тәжірибесі біздің еліміз үшін қазақстандық модернизацияны дамытуға, Қазақстанның тұрақты даму мәселесін шешу барысында қолдануға болады.

Әдебиеттер тізімі

1 Ашинова Ж.Е. Процессы модернизации в современной Японии: учеб. пос. / Ж.Е. Ашинова. — Алматы: Казак университеті, 2017. — 156 с.

2 Динкевич А.И. Государственные финансы послевоенной Японии / А.И. Динкевич. — М.: Наука, 1967. — 405 с.

3 Hongtu Li. China's modernization: a historical survey / Li, Hongtu. — Shanghai: East Chinese Normal University, 2007. — 237 p.

- 4 Алдабек Н.А. Модернизация Китая и Казахстана: моногр. / Н.А. Алдабек, П.Е. Бектурганова, А.Е. Сериккалиева, Д. Дауен, М. Асыл; под ред. П.Е. Бектурганова. — Алматы: Қазақ университеті, 2014. — 348 с.
- 5 Непомнин О.Е. История Китая. XX век / О.Е. Непомнин. — М.: Ин-т востоковедения РАН, 2011. — 736 с.
- 6 Васильев Л.С. История Китая: учеб. для студ. вузов / Л.С. Васильев, Г. Лапина, А.В. Меликсетов, А.А. Писарев; под ред. А.В. Меликсетова. — М.: Изд-во МГУ, 1998. — 736 с.
- 7 Құттықадам С. Дэн Сяопин — саясаткер / С. Құттықадам // Аңыз адам. — 2016. — № 16. — Б. 11–16.
- 8 Ульяновский Р.А. Три лидера великого индийского народа / Р.А. Ульяновский. — М.: Политиздат, 1986. — 231 с.
- 9 Смайыл С. Ататүрік: Танымдық өмірбаян / С. Смайыл. — Алматы: ҚАЗАқпарат, 1998. — 128 б.
- 10 Кубеев М. Сто великих монархов и правителей / М. Кубеев. — М.: Вече, 2013. — 256 с.
- 11 Құттықадам С. Служение нации: 10 мировых примеров управления государством / С. Құттықадам. — Алматы: ИНЭС-ЦА, 2009. — 356 с.

Г.М. Смагулова, Т.У. Бельгибаев

Исторический обзор процессов модернизации в странах Азии

В статье рассмотрены исторические этапы, ход и результаты процессов модернизации в некоторых странах Азии. Обоснован тот факт, что страны Азии, за исключением Японии, будучи колониями западноевропейских государств, сумели обрести независимость на основе политической модернизации. Успешность модернизационных реформ в Японии, Китае, Турции, Индии и Сингапуре объясняется тем, что, наряду с использованием опыта зарубежных стран в сфере образования, развития науки, открытия современных предприятий, применения инновационных технологий, реформы проводились с опорой на национальные традиции. Актуальность и значимость темы статьи вытекает из возможности использования другими странами, в том числе и Казахстаном, исторического опыта названных выше азиатских стран в проведении модернизационных реформ. Рассматривая историю модернизационных процессов в странах Азии, авторы обращают внимание на важность модернизационных процессов для всестороннего развития государства.

Ключевые слова: модернизация, страны Азии, колониальная политика, реформы, экономика, развитие страны.

G.M. Smagulova, T.U. Belgibayev

Historical overview of modernization processes in Asian countries

The article examines the historical stages, progress and results of modernization processes in some Asian countries. The article substantiates the fact that Asian countries, with the exception of Japan, being colonies of Western European states, managed to gain independence on the basis of political modernization. The success of modernization reforms in Japan, China, Turkey, India and Singapore is explained by the fact that along with the use of the experience of foreign countries in the field of education, science development, the opening of modern enterprises, the use of innovative technologies, the reforms were carried out based on national traditions. The relevance and significance of the topic of the article stems from the possibility of using other countries, including Kazakhstan, the historical experience of the above-mentioned Asian countries in carrying out modernization reforms. Considering the history of modernization processes in Asian countries, the authors draw attention to the importance of modernization processes for the comprehensive development of the state.

Keywords: modernization, Asian countries, colonial policy, reforms, economy, development of the country.

References

- 1 Ashinova, J.E. (2017). *Protsessy modernizatsii v sovremennoi Yaponii [The processes of modernization in modern Japan]*. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 2 Dinkevich, A.I. (1967). *Hosudarstvennye finansy poslevoennoi Yaponii [Public finances of post-war Japan]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Hongtu, Li. (2007). *China's modernization: a historical survey*. Shanghai: East Chinese Normal University.
- 4 Aldabek, N.A., Bekturganova, P.E., Serikkaliev, A.E., Dauen, D., & Asil, M. (2014). *Modernizatsiia Kitaia i Kazakhstana [Modernization of China and Kazakhstan]*. P.E. Bekturganova (Ed.). Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 5 Nepomnin, O. E. (2011). *Istoriia Kitaia. XX vek [History of China. XX century]*. Moscow: Institut vostokovedeniia RAN [in Russian].

- 6 Vasilev, L.S., Lapina, G., Meliksetov, A.V., & Pisarev, A.A. (1998). *Istoriia Kitaia [History of China]*. A.V. Meliksetova. (Ed.). Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 7 Kuttikadam, S. (2016). Den Siaopin — saiasatker [Deng Xiaoping — politician]. *Anyz adam —Man of legend*, 16, 11–16 [in Kazakh].
- 8 Ulyanovskii, R.A. (1986). *Tri lidera velikoho indiiskoho naroda [Three leaders of the great Indian people]*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 9 Smail, S. (1998). *Ataturik: Tanyndyk omirbaian [Ataturk: an informative biography]*. Almaty: KAZakparat [in Kazakh].
- 10 Kubeev, M. (2013). *Sto velikikh monarkhov i pravitelei [One hundred great monarchs and rulers]*. Moscow: Veche [in Russian].
- 11 Kuttikadam, S. (2009). *Sluzhenie natsii: 10 mirovykh primerov upravleniia gosudarstvom [Serving the Nation: 10 world examples of government]*. Almaty: INES-TsA [in Russian].

Л.Т. Тлегенова*

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Нұр-Сұлтан
(E-mail: tlegenova_lora@mail.ru)

Қазақстандағы зиярат ету дәстүрі: тарихнамалық шолу

Мақалада Қазақстандағы зиярат ету дәстүрінің отандық тарихнамасына шолу жасалған. Зиярат етудің түп-тамыры көне дәуірлерден бастау алады. Ғасырлар бойы өзінің тарихи-мәдени мәнін сақтап қалған бұл мәдени феномен қазіргі уақытта да қоғамның ажырамас бөлігіне айналды. Зиярат етуді әр түрлі ғұрыптар арқылы қасиетті орындарға ғибадат жасау арқылы Құдаймен байланысу мақсатын көздейтін саяхат ретінде түсінуге болады. Әр түрлі материалдарды зерттеу барысы зиярат етудің политеистік, монотеистік діндердің ғұрыптық тәжірибесімен байланысын көрсетеді. XX–XXI ғасырлар аралығында зиярат ету мақсатындағы саяхаттар белсенді түрде дами бастады. Соңғы жылдары осы мәселе дінтанушылардың, тарихшылардың және елдегі діни туризмді ұйымдастыруды жүзеге асыратын менеджерлердің назарын аудара бастады. «Зиярат» сөзін зерттеушілер әр түрлі мағынада түсіндіреді, осыған байланысты бұл дәстүрді «зиярат ету», «діни туризм» сияқты терминдермен белгілеу орын алған. Қарастырылып отырған мәселе болашақта түрлі тәсілдерді үйлестіре отырып, кешенді және көлемді зерттеу жұмыстарының жүргізілуін қажет етеді.

Кілт сөздер: зиярат ету, тарихнама, діни туризм, зияратшылар.

Kipicne

Кез келген халықтың зиярат ету ғұрыптары әлемдік өркениеттің дамуының әр түрлілігін бейнелейтін, адамзат тарихындағы ең ежелгі құбылыстардың бірі болып табылады. Қазақстанда «зиярат», «қажылық» сөздері XX ғасырдың 90-жылдарынан кейін жиі кездесе бастады. Әсіресе, 1992 жылдың 15 қаңтарындағы «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» заңының қабылдануы діни өмірде жаңа құбылыстардың пайда болуына әсер етті [1]. Біреулер ұйымдасып немесе стихиялы түрде рухани ғибадат ету орындарына ұмтылса, басқалары туристік агенттіктердің шеңберінде «зиярат ету» мен «діни туризм» сөздерін синоним ретінде қабылдай отырып, адамдарды әр түрлі турларға тартты. Одан басқа зиярат етудің дәстүрлі құқығын дін өкілдеріне қайтару, киелі жерлерге барудың стихиялық тәжірибесін түсіну мен негіздеу әрекеттері де байқалды. Бұл мәселенің мән-мағынасы мен тарихына, сонымен қатар, оның мемлекеттік тұрғыдан ұйымдастырылуы мен реттелуіне байланысты пікірталастар мен ізденістер көп кездескенімен, ғылыми-зерттеу жұмыстары әлі де аз.

Қазақстан киелі орындар мен діни ескерткіштерге аса бай. Олар – өткен ғасырлардағы мәдениетіміздің белгілері. Осы мұралардың көпшілігі туристердің зиярат ету нысанына айналған. Ол үдеріс әсіресе, тәуелсіздік алған жылдары, өткенді қайта жаңғыртып, қоғамдық сана өзгеріске түсіп жатқан кезеңде күшейе түсті. Соған сәйкес діни туризм жыл сайын жаңа аймақтарды қамтып, жедел дами бастады. Бұл жағдай діни туризм мен киелі жерлерді зиярат етудің айырмашылығын, оларды жүзеге асыруда белгілі бір тәртіптің, реттіліктің сақталуын қажет етті. Осыған байланысты баспасөзде, ғаламторда әр түрлі пікірлер, талаптар айтыла бастады. Мысалы, журналист Ж.Қожық мынадай пікір білдірді [2]: «Еліміздегі мемлекеттің қорғалуындағы 26 мыңнан аса тарихи-мәдени ескерткіштің тең жартысы киелі Маңғыстау жерінде орналасқан. Соңғы жылдары бұл орындарға шетелдік туристер көптеп келуде. Әрине, туристік сала еліміздің экономикасын көтеріп, тарихи жерлерімізді әлемге танытуға қосар үлесі көп екені белгілі. Бірақ табыс тауып жүрген туристік фирмалардың өкілдері де жергілікті халықтың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, діни көзқарасын жақсы білмейді. Соңғы кездері әулиелеріміздің басы еріккен туристердің жын-ойнақ жасайтын ордасына айналып барады. Шырақшылардың көбі бұрын көтеріліп ауырғандар мен түрмеден шыққан белгісіз біреулер. Бір ортақ пәтуға келіп, «Әулиелік жерлерге зиярат етудің ортақ ережесін» қабылдауымыз қажет!».

Елдің ішіндегі зиярат ету қазіргі уақытқа дейін көбінесе аса қатаң бақылаусыз жүзеге асырылып жатса, мемлекеттік қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында қажылыққа бару мәселесіне кейінгі

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: tlegenova_lora@mail.ru (Л.Т. Тлегенова)

жылдары назар аударыла бастады. Қажылық пен умраны Қазақстандағы жекелеген туристік операторлар жүзеге асыруда. Қажылыққа, умраға барып, сол жақта 2-3 ай дәріс алып, елге келгеннен кейін басқа ағымдарды насихаттау фактілері кездесе бастады. Соған байланысты енді діни туризм мемлекеттік діни мәселемен айналысатын уәкілетті органның және республикалық діни бірлестік келісімімен солардың ережелерімен жүзеге асырылатын болды [3].

Бүгінгі таңда зиярат ету мен діни туризмге байланысты ұғымдардың, анықтамалардың, жалпы, олардың мән-мағынасының теориялық тұрғыдан әлсіз болғанына қарамастан зиярат ету үдерісі белсенді түрде дамуда. Осындай стихиялы сипат алған саяхаттар киелі жерлерге зиярат ету мәселесіне ғылыми тұрғыдан қарап, оның тарихы мен мәнін, қазіргі кездегі әлеуметтік-мәдени өзгерістерге бейімделуін жан-жақты зерттеудің қажеттілігін көрсетеді.

Зерттеу әдістері

Қазақстандағы зиярат ету мәселесін қарастырудағы отандық зерттеушілердің қосқан үлесіне шолу жасау жұмыстың мақсаты болып табылады. Мақаланы жазу барысында тарихилық пен объективтілік, нақтылық және логикалық талдау сияқты жалпығылымдық және арнайы зерттеу әдістері қолданылды. Әсіресе, ғылыми дәстүрлерді тарихилық тұрғысынан зерделеу, оларды бағалаудың маңызды шарты болып табылады. Сонымен бірге, объективтілік қағидасы тарихи құбылыстар мен үдерістердің барлық күрделілігі мен қайшылықтарын қамтып, жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Аталған зерттеу әдістері тақырыптың отандық тарихнамасына шолу жасау барысында Қазақстандағы зиярат ету дәстүрінің кешенді түрде зерттелуіне қажеттілігін айқындайды.

Мәселені талқылау

Зиярат ету құбылысының алғашқыда өздігінен дамып, оның дәстүрлері, рәсімдері мен әдет-ғұрыптарының қалыптаса бастағандығы белгілі. Адамдар қоршаған ортаны игере отырып, ондағы тіршілік үшін ең маңызды деген нысандарды даралап, табиғат құбылыстарымен байланыстырып, оларға қасиеттілік, киелілік мәртебесін берді. Кейіннен олар зиярат ету орталықтарына айналды. Қазақ халқының тұрмыс-салт жырларын зерттеген Б.Уахатов ертегі мен эпос сияқты халық өлеңдерінің ең ескі, көне түрлерінде де отқа, күнге, табиғатқа табынудың, ата-бабалар аруағына құлшылық қылудың неше түрлі көріністері бар болғандығын алға тартады [4; 42]. Зиярат етудің көне дәуірлерден қалыптасқандығының бір дәлелі – кейбір қазақ эпостарындағы баласыздықтан әбден зардап шеккен әке-шешенің әулие-әмбиелерге түнеп, баланың солардың шапағатымен дүниеге келуі. Олар – кейде Баба түкті шашты Өзіз, кейде қырық шілтендер. Мысалы, «Алпамыс батыр» жырында:

*Әулие қоймай қарады,
Құдайдан тілеп баланы.
Сайрамдағы сансыз бап,
Оған де жетіп барады.
Қайда әулие көрінсе,
Бір-бір малын шалады.
Күллі малы тамам боп...
Әулие қоймай түнеді,
Құдайдан бала тіледі.
«Бір перзент Құдай бергін» деп,
Байбөрі мен Аналық
Күндіз-түні жүреді [5; 13, 70].*

Қазақ даласына ислам діни енгеннен кейін де, халықтың исламға дейінгі наным-сенімдерден мүлдем алыстап кетпегендігі белгілі. Қазақ халқының діни нанымдарында мұсылмандық түсініктермен қатар, зороастризм және тәңіршілдіктің әдет-ғұрыптары өзінің өміршеңдігін танытты. Ш. Уәлиханов осыған байланысты «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» атты мақаласында былай деген: «Қазақтар, әуелде, Мұхаммедті білмей тұрғанда да Алла мен Тәңірге бірдей табынып, мұсылман әулиелерінің басына құрбандық шалып, бақсылардың құдіретіне сенді, пайғамбар ұрпақтары қожаларды да құрмет тұтты. Халық отқа табынып, ал бақсылар болса, жын-перілерімен қоса мұсылмандардың періштелерін шақырып, Алланы да мадақтады. Осылай екі дінді араластыра табыну ешқандай қайшылыққа жатпаған, қазақтар екеуін де қосып ұстаған» [6; 95]. XIX ғасырда айтылған осы пікір қазіргі кезде де өзектілігін жойған жоқ.

Қазақ даласында ислам дінінің зиярат ету дәстүрі – қажылыққа да бірден бетбұра қоймады. Сопылық ағым өкілдері өздерін Шыңғыс хан ұрпақтары деп есептейтін билік өкілдерінің арасында қажылықты орнықтыруда көп еңбек етті. Дегенмен, олардың діни уағыздары көшпелілердің қажылыққа деген көзқарасының әр түрлі болуына да ықпал жасады. Оған кейбір сопылық ағымдардың Құдай жолында намаз оқу, ораза тұту, қажылыққа бару сияқты діни парыздардың орындалуын қатал талап етуге қарағанда, «адам баласын азғындыққа ұшырататын» тіршілік қызығынан бас тартып, Аллаға сүйіспеншілік арқылы құлшылық етуді дәріптеу сияқты қағидаларының орын алуы өз әсерін тигізді [7; 5-6]. Халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан сана-сезіміне, әдет-ғұрпына сыртқы факторлардың бірден әсер ете қоймайтындығын ақын-жыраулардың шығармашылығынан да байқауға болады. Олар өз жырларында ел үшін маңызды мәселелерді көтерумен қатар, халықтың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын бастапқы қалпында сақтап қалуға тырысты. Мысалы, Ақтамберді жырау қажылыққа байланысты мынадай көзқарас білдіреді:

*Меккені іздеп нетесің,
Меккеге қашан жетесің,
Әзір Мекке алдыңда,
Пейіліңмен сыйласаң,
Атаң менен анаңды [8; 119]!*

Шал ақын өз жырларында Ақтамберді жыраудың көзқарасына ұқсас пікір айтады:

*Мекке менен Медине жолдың ұшы,
Алыс сапар дейді зой барған кісі.
Ата менен анаңды құрметтесең,
Мекке болып табылар үйдің іші [8; 211].*

Аталған мәселе кеңестік дәуірге дейінгі тарихнамада өз деңгейінде қарастырылмады. Қазақстанға келген ғалымдар, саяхатшылар және т.б. зиярат ету дәстүрі мен киелі жерлерге құлшылық жасаудың мәніне тереңдемей, көп жағдайда сипаттаумен ғана шектелді. Сол сияқты қазақтардың мұсылмандық қажылыққа бару мәселесі де үстіртін қаралды.

Кеңестік тарихнамада саяси және идеологиялық себептерге байланысты, кез келген діни тақырыптың екінші орында қалып келгендігі белгілі. XX ғасырдың 90-жылдарынан Қазақстандағы діни сананың оянуына байланысты діни тақырыптарға арналған зерттеулер де жүргізіле бастады.

Қазақтардың тұрмысындағы ислам дінінің орнын аса бай этнографиялық деректердің негізінде қарастырған Р. Мұстафина өз еңбегінде зиярат мәселесіне көңіл бөледі. Зерттеуші қасиетті орындарға құлшылық ету дәстүрі исламда кейінірек пайда болғандығын, оған исламға дейінгі және исламдық емес құлшылық элементтерінің сабақтасуы әсер етіп, соның негізінде халықтық ислам деп сипатталатын феноменнің қалыптасқандығы туралы пікірін білдіреді [9; 176]. Сонымен бірге, жергілікті әулиелердің мазарларының жоғары рухани мәртебеге ие болуының практикалық себептеріне де тоқталады. Оны өз кезегінде халықтың әлеуметтік жағдайы төмен бөлігінің мұсылмандық парыз – қажылыққа бара алмауымен байланыстырады.

Р. Мұстафина қазақ және басқа да Орта Азия халықтарында зиярат ету барысында мынадай ғұрыптардың орындалатындығын көрсетеді: зиярат орнында дұға ету; Құран сүрелерін оқу (бірінші кезекте Фатиха); сағат тіліне қарама-қарсы бағытта зиярат орнын айналу (тәуәп); молаға, құлпытасқа, есікке, табалдырыққа, қабірдің қоршауына, мазар кіреберісіне, шамдарына, ағаштарға қол тигізіп, одан кейін көзін және бетін сипау; ағаштарға киімнен кесіндіні байлау; қасиетті құдық пен бұлақтан алынған суға жуыну, дәрет алу; жануарларды құрбандыққа шалу. Зерттеуші аталған ғұрыптардың басым бөлігінің мағынасын архаикалық таным-түсініктермен байланысты қарастырады. Дәстүрлі зиярат етудің мақсаты – аурудан жазылу, күнделікті болып жатқан мәселелердің аман-есен шешілуі, өмірлік таңдау жасау және т.б. [9; 176], — деген қорытындыға келеді.

Қазақстандағы діни туризмнің тарихы мен қазіргі проблемаларын Түркістанға зиярат ету мысалында қарастырған Н. Нұртазина, діни көзқарастардың дамуымен байланысты дәстүрлер мен жаңашылдықтарға, сонымен қатар, сопылық дәстүрді жаңғыртудағы қазіргі заманғы бағыттарға назар аударады. Автор «зиярат» сөзі араб тілінен «сапар», «саяхат» деген мағынаны білдірсе, түркі халықтарының тілдерінде діни мақсаттағы жергілікті киелі орындарға зиярат етуге қатысты ғана қолданылатындығын атап өтеді [10; 32]. Сонымен қатар, зиярат етудің ерекшелігіне тоқталады: ол дәстүрлі мағынада түнеу, яғни әулие мазарының жанына міндетті түрде түнеуді қажет етеді. Түнде зияратшының түсіне «аяндар» беріліп, ем қонады. Сопылық дәстүр барлық жағдайда тек Аллаға ғана сыйынуды және зияратшының тілегін «сүйікті құлының құрметі» үшін орындауды сұрауды

уағыздайды. Анығырақ айтқанда, марқұмның рухы Алладан тілектің орындалуын сұрайды, яғни желеп-жебейді. Дегенмен, зерттеуші зиярат ету тәжірибесінде адамдардың, әсіресе әйелдердің «Алла» сөзін айтқанымен, монотеизмнен алыстап (тіпті сопылық түсініктің өзінде), нақты аруаққа ғана үміттенетіндігін айтады [10; 33].

Сонымен қатар, автор зиярат етуге байланысты Қазақстанда қалыптасқан қарама-қайшы пікірлерге мән беріп, аса маңызды мәселені көтереді [10; 31]: Қазақстанда саны артып келе жатқан мұсылман қауымының ішіндегі шартты түрде «рационалистер» деп атауға болатын бөлігінің (салафиттер, суннит-ханафиттер және т.б.) кез келген мүмкіндікті пайдаланып, Түркістанға зиярат ету, әулиелердің шапағатына сену және т.б. тәжірибелерді сынға алу құбылысы байқалады. Олардың зиярат етудің рухани пайдасы мен танымдық маңыздылығын толығымен жоққа шығарып, тіпті Ахмет Ясауидің діндарлығы мен еңбегіне күмән келтіріп тым шектен шығатын жағдайлар кездеседі. Ал, Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасы (ҚМДБ) осындай қарама-қайшылыққа барынша сақтықпен қарап, А.Ясауидің еңбегі мен зиярат дәстүрін жоққа шығармай, дегенмен тым ырымшыл болмай, оның шегін білуге шақырады, себебі ол исламның негізгі қағидаларына қайшы келеді.

Теолог-ғалым А. Әділбаев бүгінгі күнде қоғамда өмірде кездескен барлық қиындықтардан шығудың жолы әулие аралаудан өтеді деген жалған сеніммен мәселелердің түйінін шешуді Алла тағаладан сұраудың орнына, әулиелерден сұрап, бата алу қажет деп өздері шатаسقанымен қоймай, өзгелерді де адастыру әрекеттерін сынайды. Сонымен қатар, өздерін «салафит» деп атаушылар қабірлерді зиярат етуге «ширк болады» деп қарсы шығып, «Құран өлілерге емес, тірілер оқу үшін түскен кітап» деп, қайтыс болған ата-бабаларға Құран бағыштауды харамға шығарудың қателігін айтады. Осыған байланысты ғалым хадистердегі зиярат етуді құптайтын деректерді келтіріп: «Демек қабірлерді зиярат ету құпталған іс. Алайда қабірді зиярат ету қажет екен деп шектен шықпай, шарифат шеңберінде зиярат жасаудың өзіндік шарттары мен әдептерін де білу қажет» [11], — деген қорытындыға келеді және мынадай тыйымдарды көрсетеді: қабірлерді сипап, қолымен бетін сүрту; қабірлерді айналып, тәу ету; шүберек байлау; шам жағу; ақша және түрлі заттарды тастау; қабірдегі адамнан тілегінің орындалуын сұрау.

Ал, қоғамдағы дәстүрлі зиярат ету ғұрыптарының сақталуы жөнінде басқа зерттеуші Ж.Мухангалиеваның пікірінде: «Қабірлерге, әулиелерге зиярат ету — қазақ салт-дәстүрлерінің ықпалды бір бөлігі, ғасырлар бойы қалыптасқан тәрбие институты. Мұндай тұтас институтты халықтың санасынан сылып тастау мүмкін емес. Әрі бұл қадам аса қауіпті де. Өйткені зиярат институты жойылған жерде пайда болған бос кеңістікті міндетті түрде әсіресе деструктивті ағымдар жаулайды», — делінген [12; 8-9].

Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу және талдау орталығы дін саласындағы өзекті мәселелер бойынша түсініктеме бере отырып, зиярат ету дәстүріне тоқталады. Онда зиярат орындарының адамдар түсінігінде қасиетті, киелі деп саналғанымен, құлшылық, табыну нысаны еместігін айта келе, зиярат орындарында құлшылық етілмей, керісінше, осындай орындарда дін қағидаттарында белгіленген дағдылы құлшылық (Жаратушыға табыну) рәсімдері жасалатындығын атап өтеді. Қарастырылып отырған басылымда қазіргі уақытта зияратшылардың көп жағдайда киелі орындарға дертіне шипа немесе рухани медет іздеп баратындығы, сол жерлерде қалыптасқан рәсімдерін жасағаннан кейін қарапайым физиотерапиялық тәсілдер (минералды су ішу, шомылу, ыстық құмда жату, минералды тұздарға бай балшықтармен емделу және т.б.) орындайтындықтарын жазады. Басылым авторлары жалпы алғанда зиярат етілетін «киелі орындар» қоғамдық маңыздылығы жағынан алты факторға негізделе отырып, белгілі бір функцияларды атқаратындығын көрсетеді [13; 30]: 1) шоғырландырушы; 2) медиаторлық; 3) коммуникативтік; 4) протекторлық; 5) емдік; 6) табиғатты қорғау.

Қазақстанның киелі жерлеріне дінтанулық талдау жасау барысында Ф. Камалова өзінің диссертациялық зерттеу жұмысында зиярат ету орындарын екі санатқа бөліп қарастырады [14; 118-119]: 1) Діни сипаттағы зиярат ету нысандары. Оған діндар, тақуалықпен айналысқан адамдарды; емшілік, көріпкелдік қасиеті болған әулие-әмбиелерді; ислам дінінің және сопылық негіздерінің қазақ жеріне таралуы мен орнығуына үлкен үлес қосқан тұлғаларды жатқызады. 2) Ұлттық сипаттағы зиярат ету нысандары. Бұл санатқа қазақ елінің территориясы мен Қазақ хандығының нығаюына, ұлттың мәдени құндылықтарын сақтап қалуда, қоғамның саяси-әлеуметтік тұрғыдан қалыптасуына үлес қосқан тұлғаларды енгізеді. Осы жіктеуге байланысты зиярат ету мақсаттарының да әр түрлі болатындығына тоқталады, яғни, зияратшылардың бір тобы әруақтардың рухын ардақтап, Құран бағыштау үшін; басқалары өзінің дәстүрлі діни дүниетанымын кеңейту мақсатында немесе киелі

жердің тылсым күштерін түсіну; сол жерлерге бару арқылы өзін басқа әлеммен байланыстыру және өзінің бірегейлігін қалыптастыру үшін; кейбірі ұлттық мақтаныш пен патриоттық сезімді арттыру мақсатында зиярат жасайтындығы айтылады.

Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2023 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 30 маусымындағы №406 қаулысында киелі жерлер мен рухани туризмге көңіл бөлінді [15]. Онда «Қазақстанның киелі белдеуін» қалыптастыру шеңберінде ішкі туризмді дамыту бойынша қалған негізгі шаралар Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2023 жылға дейінгі тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарында көзделетін болып шешілді.

Мемлекет басшысының 2017 жылғы 12 сәуірдегі «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласына сәйкес «Қазақстанның киелі жерлер географиясы» жобасын іске асыру бойынша жұмыстар басталды. «Қазақстанның киелі жерлер географиясы» жобасы Қазақстанның киелі жерлерінің мәдени-географиялық белдеуін қалыптастыру жөніндегі шаралар кешені болып белгіленді. Аталған жобаны іске асыру барысында зиярат етуге қатысты мынадай шаралар қабылдау көзделді:

- нақты киелі объектілерді сыныптау;
- қажетті материалдарды (тарихи фактілер, аңыздар мен мифтер) қоса бере отырып, тарихи-мәдени объектілерді, сондай-ақ Қазақстандағы жалпы зиярат ету орындарын оқшаулау картасын әзірлеу;
- «Киелі Қазақстан» энциклопедиясын басып шығару;
- «Өңірлердің киелі ескерткіштері» кітаптар топтамасын басып шығару;
- Қазақстанның киелі географиясын зерттейтін жаңа оқу пәндерін әзірлеу және білім беру процесіне енгізу;
- инфрақұрылымды дамыту арқылы «Қазақстанның киелі жерлер географиясы» картасына енгізілген объектілерді жаңғырту, сонымен қатар киелі жерлер объектілерінің инфрақұрылымдарын дамыту жөнінде жұмыстар жүргізу.

Қорытынды

Қорытындылай келгенде, өткен ғасырдың соңында қоғамдағы діни саланың жандануына орай, зиярат ету мақсатындағы саяхаттар жасау белсенді түрде жүргізіле бастады. Соның нәтижесінде, зиярат ету мәселесі бойынша да түрлі пікірлер де көбейді: дін өкілдері оған ислам шарияты тұрғысынан қараса, басқалары зиярат етудің дәстүрлі мағынасын қолдады. Бұл пікірталастар қазіргі кезде де толастаған жоқ. Осы жағдайдың бір себебін Қазақстандағы зиярат ету дәстүрі бойынша әлі де жеке, нақты зерттелген (жалпы тарихы, тарихи түрлері және олардың мәні, мағынасы, қызметі, маңызы және т.б.) отандық ғылыми еңбектердің жоқтығымен түсіндіруге болады. Аталған тақырып жалпы діни, киелі жерлер немесе әулие культіне байланысты зерттеулердің арасындағы бір тармақ ретінде ғана қарастырылады.

Бүгінгі күнде зиярат ету тарихына байланысты белгілі бір деңгейде материалдар базасы қалыптасты деуге мүмкіндік бар. Олардың ішінде дін, наным-сенім тақырыбына арналған әдебиеттерді атап өтуге болады. Сонымен бірге жарық көрген немесе электрондық ресурс түріндегі діни әдебиеттердегі ақпараттардың маңыздылығы жоғары. Діни әдебиеттер ғылыми тұжырымдамаларға қарағанда, негізінен зиярат етілген киелі жерлерге байланысты тарихи-мәдени тұрғыдағы сипаттамаларға басымдық береді. Зиярат ету тарихына байланысты мәліметтер белгілі бір аймаққа арналған көпшілік-танымдық еңбектер мен туристік агенттіктердің жарнамалық, ақпараттық-танымдық материалдарында да кездеседі. Сонымен қатар, аталған мәселенің деректік базасына діни тақырыптар бойынша ұйымдастырылған әр түрлі деңгейдегі конференциялардың нәтижесі ретінде жарық көрген жинақтарды енгізуге болады. Тарихи-мәдени ескерткіштерді сақтау, діни туризм, зиярат ету мәселелері бойынша арнайы құрылған ұйымдардың құжаттары да ақпараттық маңызға ие. Зиярат ету тарихын зерттеуде ғаламторда, әлеуметтік желілерде жарияланған зияратшылар мен саяхатшылардың пікірлері деректік қордың құнды бір тармағын құрайды. Қарастырылып отырған мәселе бойынша материалдар базасының қалыптасуы, Қазақстандағы зиярат ету дәстүрінің тарихын, теориялық-әдіснамалық негіздерін жан-жақты, жүйелі түрде түсіндіретін отандық зерттеулердің жүргізілуін қажет етеді.

Зерттеу Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы арқылы жүзеге асырылатын «Қазақстанның заманауи мәдениетіндегі қасиетті кеңістік: дәстүрлер мен жаңашылдық № BR 06449588» атты жобасының шеңберінде орындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы. Қазақстан Республикасының 1992 жылғы 15 қаңтардағы № 1128-ХІІ Заңы [Электронды ресурс]. — Қол жеткізу тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/>
- 2 Әулиелі жерлерге зиярат етудің ортақ ережесін бекіту қажет! [Электронды ресурс]. — Қол жеткізу тәртібі: <https://www.elana.kz/en/>
- 3 Діни туризм үкілетті орган келісімімен жүзеге асырылады [Электронды ресурс]. — Қол жеткізу тәртібі: <https://lenta.inform.kz/ru/>
- 4 Уахатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы / Б.Уахатов. — Алматы: Ғылым, 1983. — 160 б.
- 5 Бабалар сөзі: [Жүз томдық]. — Т. 33: Батырлар жыры. — Астана: «Фолиант», 2006. — 364 б.
- 6 Уәлиханов Ш. Тәңірі: Таңдамалы / Ш. Уәлиханов. — RS: Халықаралық Абай клубы, 2013. — 392 б.
- 7 Қазақстандағы ислам діні: қажылық (XIX–XX ғ. басы): материалдар жинағы / құраст. және жоба жетекшісі Г.Р. Мухтарова (Абдраимова). — Алматы: Баспалар үйі, — 2009. — 592 б.
- 8 Алдаспан. ХҮ–ХҮІІІ ғасырларда жасаған қазақ ақын, жырауларының шығармалар жинағы. — Алматы: Жазушы, 1970. — 280 б.
- 9 Мустафина Р.М. Бытовой ислам у казахов (XIX–XX вв.). (Историко-этнографическое исследование): дис. ... д-ра ист. наук / Р. М. Мустафина. — Алматы, 2006. — 321 с.
- 10 Нуртазина Н. Религиозный туризм в Казахстане: история и современные проблемы / Н. Нуртазина // Современные проблемы сервиса и туризма. — 2009. — № 4. — С. 25–37.
- 11 Әділбаев А. Зиярат ету шарттарын білеміз бе? / А. Әділбаев [Электронды ресурс]. — Қол жеткізу тәртібі: <https://ummet.kz/>
- 12 Муханғалиева Ж. Әулиелік культінің қазақ тұрмысындағы рөлі / Ж. Муханғалиева // БҚМУ Хабаршысы. — №2 (74) — 2019. — Б. 2–10.
- 13 Дін саласындағы өзекті мәселелер бойынша 20 сұрақ-жауап. 8-шығарылым: діни-рухани ұғымдар / құраст. А. Әбдірәсілқызы, М. Исахан, М. Муслимов және басқалары. — Астана: Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу және талдау орталығы, 2016. — 62 б.
- 14 Камалова Ф.Б. Қазақстанның киелі жерлері: дінтанулық талдау. Филос. докт. (PhD) дис. / Ф.Б. Камалова. — Алматы, 2020. — 130 б.
- 15 Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2023 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 30 маусымындағы №406 қаулысы [Электронды ресурс]. — Қол жеткізу тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/>

Л.Т. Тлегенова

Паломничество в Казахстане: историографический обзор

Статья представляет собой обзор отечественной историографии паломничества в Казахстане. Вглубь веков уходят исторические корни паломнической традиции. Паломничество и в наши дни является составной частью современного общества как культурный феномен, на протяжении веков сохранивший свою историко-культурную сущность. Приобщение к Всевышнему является основной целью паломничества, которое происходит через поклонение святыне через проведение различных ритуалов, раскрывающих её содержание. О наличии связей паломничества с ритуальной практикой поли- и монотеистических религий свидетельствует изучение различных материалов. На рубеже XX–XXI вв. паломнические путешествия стали активно развиваться. В последние годы проблема паломничества привлекает внимание теологов, историков и менеджеров-практиков, осуществляющих организацию религиозного туризма в стране. Понятие «паломничество» исследователями рассматривается и называется по-разному: «паломничество», «религиозный туризм» и т.д. В будущем исследовательские работы по этой проблеме должны быть более комплексными и объемными, поскольку изучение данного вопроса требует сочетания различных подходов.

Ключевые слова: паломничество, историография, религиозный туризм, паломники, менеджеры-практики.

L.T. Tlegenova

Pilgrimage in Kazakhstan: historiographical review

This article is review of the national historiography of pilgrimage in Kazakhstan. The historical roots of the pilgrimage go back deeply into centuries. This cultural phenomenon, which has retained its unchanged historical and cultural origin for thousands of years, has become an integral part of the contemporary world. A pilgrimage is a journey with one main goal - is communion with the Almighty through the worship of a shrine, the content of which is revealed by different rituals. The study of various materials leads to the conclusion about the presence of genetic links between the pilgrimage and the mental foundations and ritual practice of polytheistic and monotheistic religions. At the turn of the XX - XXI centuries, pilgrimage journeys started its active development. In recent years, the problem of pilgrimage has attracted the attention of theologians, historians and practitioners who organize religious tourism in the country. The term "pilgrimage" is interpreted by authors in different ways, therefore, different terms are suggested to it: "pilgrimage", "religious tourism". The list of research studies on this issue has to be more full and comprehensive. And also the study of this issue requires a combination of different approaches.

Keywords: pilgrimage, historiography, religious tourism, pilgrims.

References

- 1 Dini senim bostandygy zhane dini birlestikter turaly. Qazaqstan Respublikasynyn 1992 zhylgy 15 qantardagy № 1128-XII Zany [Law of the Republic of Kazakhstan of January 15, 1992 N 1128-XII. «About freedom of religion and religious associations» [in Kazakh].
- 2 Aulieli zherlerge ziarat etudin ortaқ erezhesin bekіtu qazhet! [General rules of pilgrimage to holy places]. *elana.kz*. Retrieved from <https://www.elana.kz/en/> [in Kazakh].
- 3 Dini turizm uakiletі organ kelіsimіmen zhuzege asyrylady [Religious tourism is carried out with the consent of the authorized body]. *lenta.inform.kz*. Retrieved from <https://lenta.inform.kz/ru/> [in Kazakh].
- 4 Uahatov, B. (1983). *Qazaqtyn turmys-salt zhyrlarynyn tipologiiasy [Typology of the ritual and everyday songs of the Kazakhs]*. Almaty: Nauka [in Kazakh].
- 5 Babalar sozi (2006). *[Words of the predecessors]*. (Vols. 100; Vol. 33). Astana: Foliant [in Kazakh].
- 6 Ualikhanov, Sh. (2013). Taniri. Tandamaly [The Lord. Custom]. RS: International Abay club [in Kazakh].
- 7 Mukhtarova (Abdraimova), G.R. (2009). Qazaqstandagy islam dini: qazhylyq (XIX-XX g. basy) [Islam in Kazakhstan: a pilgrimage (early XIX-XX centuries)]. Almaty: Publishing house [in Kazakh].
- 8 Aldaspan. (1970). *XV-XVIII gasyrlarda zhasagan qazaq aqyn, zhyraularynyn shygarmalar zhinagy [Collection of works of Kazakh poets and zhyrau XV-XVIII centuries]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 9 Mustafina, R.M. (2006). Bytovoі islam u kazakhov (XIX-XX vv.) [Domestic Islam among the Kazakhs (XIX-XX centuries)]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Russian].
- 10 Nurtazina, N. (2009). Relihioznyi turizm v Kazakhstane: istoriia i sovremennye problemy [Religious tourism in Kazakhstan: history and modern problems]. *Sovremennye problemy servisa i turizma*, 4, 25–37. Almaty [in Russian].
- 11 Adilbaev, A. (n.d.). Ziarat etu sarttaryn bilemiz be? [Do we know the rules of pilgrimage?]. *ummet.kz*. Retrieved from <https://ummet.kz/> [in Kazakh].
- 12 Muhangalieva, J. (2019). Aulielik kultinin qazaq turmysyndagy roli [The role of the cult of saints in the life of Kazakhs]. *Vatys Qazaqstan Memlekettik universitetinin khabarshysy — Bulletin of the West Kazakhstan State University*, Vol. 2, 74, 2–10 [in Kazakh].
- 13 Abdirasilqyzy, A., Isakhan, M., & Muslimov, M. et.al. (2016). Din salasyndagy ozekti maseleler boiynsha 20 suraq-zhauap. 8-shygarylym: dini-rukhani ugymdar [20 questions and answers on topical issues in the field of religion. Issue 8: Religious and Spiritual Representations]. Astana: Research and analysis center for religion [in Kazakh].
- 14 Kamalova, F.B. (2020). Qazaqstannyn kieli zherleri: dintanulyq taldau [Holy places of Kazakhstan: a religious analysis]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 15 Qazaqstan Respublikasynyn turistik salasy damytudyn 2023 zhylga deiingi tuzhyrymdamasyn bekіtu turaly Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2017 zhylgy 30 mausymyndagy №406 qaulysy [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan of June 30, 2017 N 406 «on the approval of the Concept for the development of the tourism industry of the Republic of Kazakhstan» till 2023]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/> [in Kazakh].

B.T. Tuleuova*, K.T. Tuleuova, D.D. Donentaev

*Karagandy University of the name of E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: b_t_tuleuova@mail.ru; karlygasht@gmail.com; dani9097@mail.ru)*

Mechanisms of forming the «national brand» of the French Republic

The experience of forming "national brand" of the French Republic on the basis of S. Anholt's theory is considered in the article. The authors take as a basis the study of the idea of "French Brand" originating from 2003, which should contribute to the creation of intangible capital necessary for the formation of the country's brand. The article reviews the programs created to attract investments and develop tourism and French production. The importance of cultural policy in forming the country's image is also noted. The role of cultural institutions and services is also discussed. The work of the French Alliance around the world, the activity of "Campus France" as a guide between French education and foreign students, as well as the work of "Unifrance" and "Francophonie", which are representatives of French culture and language, are studied. The importance of forming "brand cities" is noted. The authors believe that the formation of "national brand" has a regional character and each region and city is also a "brand". The authors note the importance of creating new mechanisms that will form the "national identity" of the country's residents, without which it is impossible to form a prosperous "national brand". Nevertheless, the authors believe that the experience of the French Republic is quite successful and promising.

Keywords: France, foreign policy, national brand, branding of states, image of the country, regional branding, French institutions, national identity, language policy, culture.

Introduction

The pandemic associated with the spread of the COVID-19 virus has led to a rethinking of some problems and challenges facing the world community. Quarantine has exposed many acute problem spots in some countries, and mass protests have begun, not only related to restrictive quarantine measures, but also to economic, both external and internal political problems. "Black lives matter" movement in the USA, rallies in Belarus, caricature scandal in France and as a result, murder of a man, outbreaks of Islamophobia and protest movements against France in many Islamic states and other events affected not very favorable for these countries, despite that some of the above mentioned countries did not lose their positions in the world.

And here it is important to note the importance of the role of the country's image, which will keep the country's reputation on the world arena, despite the events taking place in it. It is important to competently build a "national brand", which will cover all spheres of life and create an image of the country in the world arena.

Methodology and research methods

The research was based on the analysis of available scientific developments in foreign literature. The method of analysis, systematization and synthesis of the obtained results was used while considering the problems.

Discussions

The phenomenon of "national branding" was discussed in the Western scientific community in the 2000s, describing a practical area of knowledge aimed at forming and managing the reputation of countries and in a more global sense, strengthening the economic potential of countries. The founders of the concept are Western scientists: C. C. Dinney, S. Anholt, F. Kotler, J. Fan, W. Olins and others.

The first term "national branding" was introduced by S. Anholt on the basis of his concept, which says that the state is like a product with a certain brand in the export of goods and services, tourism, investment, and immigration laws, culture and traditions, foreign and domestic policy and the population of the country [1, p. 50].

Today it is obvious that in international relations and foreign policy the brand, as well as the image, becomes an important intangible resource of the state, its competitive advantage. Proper brand management

*Corresponding author's e-mail: b_t_tuleuova@mail.ru (B.T. Tuleuova)

creates a sense of location, trust in the country and forms the loyalty to it of other actors in international relations. The brand reflects international, political authority of the state, creates conditions for attracting partner countries, attracts foreign investors, specialists, students and tourists. The brand contributes to the translation of national culture, values and achievements of the country, helps to consolidate political success in the world arena. And one of the countries with a successfully formed brand can be rightly called France. Modern France is not only an influential player in the world arena, but also a historical cultural center, a country with an authentic culture. The country has long realized that the brand of the state is capital in the modern era and as a result, the most important tool to ensure the interests of the country in the international arena, as well as in economic and political spheres.

France has attracted a lot of interest over the years and even centuries. This is largely due to the history of this beautiful country. Nevertheless, the state is constantly and intensively working on forming its national image and brand.

The concept of "national branding" is based on the "S. Anholt hexagon", which reflects the main areas for such a campaign, such as:

- export of goods and services;
- tourism;
- investment and immigration law;
- culture and traditions;
- foreign and domestic policy;
- the country's population [2, 20].

To improve its brand, France has developed programs for each of the six areas in the Anholt hexagon, which were shaped using public diplomacy and marketing techniques. At the heart of the projects is the key idea of forming a "French brand", reflecting the increasingly positive characteristics of a country with a large historical and cultural heritage. The formation of a positive image of the "brand of France" was entrusted to F. Lenchener in 2003. The main goal of the project was to increase the attractiveness of the country and its regions in the eyes of foreign investors, as well as to strengthen the existing image [3].

The "Brand of France" should aim at creating a positive image of the country with its national companies and products manufactured in France and exported to other countries. This would strengthen the reputation of the economy and make local regions more attractive to foreign investors. The "Made in France" brand is more than just a "Made in France" brand; it should contribute to the creation of intangible capital as well, represent the uniqueness and identity of the country. The "Made in France" brand has become the core of the existing branding map of the state, which is built on all the areas outlined in S. Anholt's theory.

To attract investments, the project "Invest in France" was developed and the agency of the same name (Invest in France - IFA) was established in 2001, under the auspices of the Ministries of Finance and Regional Development. The activity of offices of this structure, carried out all over the world, is aimed at increasing the investment attractiveness of France [3].

The agency "Invest in France" exists since 2001, reporting to the Ministry of Finance and the Ministry of Regional Development. It is responsible for attracting international investments, strengthening the economic attractiveness of the country. The network of agencies operates at international, national and regional levels. There are 160 employees in 26 offices around the world [2, 22].

Quality of goods is one of the elements of national branding. Back in 1993, when the French Chamber of Commerce conducted the campaign "Our purchases are our jobs" (Nos emplettes sont nos emplois) in order to promote France as a manufacturing country, primarily for internal audiences: the French were encouraged to buy goods produced in France. In 2010, the "Pro France" Association was created, was initiated by the deputies of the party "Union for People's Movement" (Union pour un mouvement populaire) Antoine Wei and His Yves. In 2011, the brand "True French Guarantee" (Origine France Garantie - OFG) was presented. For the first year, the list of products included 300 items. These events were initiated by manufacturers, economists and market analysts. In 2012, as part of the Association was created a club "Produire en France" (Produire en France) designed to maintain a dialogue between the government and domestic producers. Deputy Yves Ego, initiator of the club, notes that the future of France is to protect the value of French experience in manual and industrial production, jobs, as well as to promote the concept of responsible consumption of products (dissemination of information about goods and services to consumers) to promote the "French brand" abroad [2, 22].

Promotion of the French manufacturer occurs through:

- creation of non-profit organizations, unions of producers;
- working with the media to draw attention to regional producers;
- government support for non-profit public initiatives;
- educational work of noncommercial public initiatives (sites about French goods, creating ratings and lists of French producers).

Also for the formation of a favorable image of the country outside of it is very important enough successful tourism. France has never been famous for the absence of tourists in its country, but nevertheless it always works to improve the quality of this sector. Thus, in 1987, on the initiative of the Ministry of Tourism of France, the organization " House of France " (Maison de la France) was created to promote the country as a tourist destination. Later it was transformed into the agency for tourism development "Sleeve of France" (Atout France). In 2008, the agency for tourism development together with the Ministry of Tourism of France developed the program "France Destination 2020" (Destination France 2020) to improve the tourist attractiveness of the country. The purpose of this program is to increase annual revenues from the tourism sector by 3.5% and to establish France as the first tourist destination in Europe [2, 23].

On June 19, 2014, the Minister of Foreign Affairs and International Development, Laurent Fabius, and the Minister of Production Recovery, Arnaud Monbur, presented a new strategy for tourism development, in which 30 theses of the country's development as a tourist destination were voiced:

- emphasis on the uniqueness of France in the areas of gastronomy/wine growing, mountainous areas/sports, urban tourism;
- improvement of conditions for tourists on the territory of France [2, 23].

Atout France also implements a long-term program "Meet in France" (Rendez-vous en France) - promoting the country as a tourist destination. At the heart of the Atout France logo - the image of a recognizable by all girls Marianne, the heroine of the painting by Eugène Delacroix "Liberty. Equality. Brotherhood" (Liberté, Égalité, Fraternité). Interestingly, it is made in the colors of the French tricolor, thus traces the idea of the inseparability of any initiative with the state power (Pic. 1).

Picture 1. Logo of "Atout France"

Atout France implements projects to attract tourists in different areas, using different communication tools: creation of information platforms, news distribution, interaction with the media (organization of press tours of foreign journalists), holding special events. Thus, in November 2014, a large-scale project "Taste of France - Good France" (Gout de France - Good France) was launched [2, 23].

Another important point in building a "brand of the country" is culture and all its components. And here France as well as one of the pioneer countries has achieved a lot of positive results. Among them is the development of "cultural diplomacy". The vocabulary of French foreign policy includes such terms as "cultural diplomacy", "educational diplomacy", "scientific diplomacy", "francophony", "foreign relations of regional authorities". Directs all activities in these areas "the General Directorate for Globalization, Development and Partners" (Direction général de la mondialisation, du développement et des partenariats) of the Ministry of Foreign and European Affairs of the French Republic. It is composed of departments such as the Directorate for Cultural, University and Research Cooperation, the Cultural Exchange and Audiovisual Group Abroad, the French Language and Education Group, the Section for Higher Education, the Section for Science and Scientific Exchange, the Civil Society and Partners Relations Group and the External Relations Group of the Regional Authorities. In addition to the cultural departments of the embassies, a significant part of the work in the field of French cultural diplomacy has for many years been carried out by French cultural centers (institutes) abroad. From 2011 to the present, the system of French cultural centers abroad is undergoing a transformation into French institutions.

The head organization " CulturesFrance ", which previously led French cultural centers abroad from the French capital, was transformed in 2011 into the "French Institute". [4, 262].

The cultural services of embassies and French institutions in the field have recently been increasingly linked to the "Alliance française" (Pic. 2). The "Alliance française" is an organization that has existed since the late nineteenth century, with the official aim of spreading the French language and culture abroad through a network of relevant public associations. Unlike the French Institute, the "Alliance française" is registered in France as a public non-profit organization, and abroad there are local public organizations registered under national law with the right to the name "Alliance française". In total, more than 900 organizations under the name of "Alliance française" work in different countries of the world. The number of alliance organizations can reach several dozens in one country (in China, for example). A special case of "Alliance française" is India, where here are 16 associations of the Alliance, but until recently there was no French cultural center or institute [2, 267].

As a representative of the French education, which to some extent is one of the brands of France, the agency "Campus France" is responsible. "CampusFrance" is the French Agency for the Promotion of Higher Education, Admission and International Mobility, an institution created in 2007 [4, 267]. The offices of Campus-France, often located in French institutes, provide assistance to students wishing to study in France. It should be noted, however, that this institution provides mainly informational and advisory services. It is noteworthy that the French Institutes generally do not offer scholarships to international students to pursue higher education in France. However, a certain number of scholarships are usually distributed by French embassy services.

Picture 2: French "Alliance française"

French music and cinematography is one of the most popular and highly regarded in the world. France is also active in this field and has several institutions responsible for it. The Bureau for the Export of French Music is an institution created in 1993 to help export French music. The Bureau works to support the commercial interests of the French music community, being a form of mixed economy enterprise and combining private and public funding. The Bureau has offices in the five most important countries in the world in this field, some of which are attached to embassies and French institutions.

"Unifrance Films International is an organization that specializes in supporting the distribution of French films abroad and has agreements with the French Institute for the Distribution of French Cinematography Abroad (Fig. 3).

The brand "France" is the French language as well. It is recognized as the language of "love and romance" by millions of people around the world. It is also the language of diplomacy, which is recognized as a major language in many international organizations. At present, France has developed a well-thought-out, comprehensive system of measures aimed at solving the problems of language presence abroad and countering the influence of English. The general management of these activities, as well as of all foreign cultural policy, is carried out by the state through a system of ministries and public structures, but in practice they are most actively implemented through other mechanisms: through the network of the above mentioned French alliances (Alliance Française), French institutes, cultural centers, various educational programs. In recent years, the most active role in this direction has been played by the Francophonie movement and the International Organization of Francophonie at the head of this movement (Pic. 4).

Picture 3. Logo of «Unifrance»

Picture 4. Logo of «Francophonie»

The Charter of Francophonie says that the organization supports the preservation and dissemination of French as a means of international communication. Within this organization, France is engaged in a wide range of educational activities, including the study of the French language. For example, the International University of French Language offers such programs as French language and cultural and linguistic diversity.

In 1970, France supported the creation of the International Organization of Francophonie (Organisation internationale de la Francophonie, OIF). At present, it has 77 member states and observers. The French language is also promoted by the French Institute (Institut Français), created in 2010 under the auspices of the Ministry of Foreign Affairs. Its predecessor was the Association of French Expansion and Cultural Exchange (Association française d'expansion et d'échanges artistiques), created at the end of the First World War. Even then, the French government was aware of the need to develop and spread French culture and to promote French cultural heritage [2, 25].

The organization implements a large number of linguistic programs, supports the publication of books in French, and combats illiteracy. The linguistic policy within the organization is carried out through three entities: the International French Language Network (Rifram), which brings together various state and non-state institutions of French-speaking countries interested in expanding the use of French and improving the quality of its teaching, the International Network for the use of technology to support the French language and the languages of the partner countries (Rifal) and finally, the International Network of French-speaking Literature (Rilif) [5, 220].

Today, French is the 2nd most frequently studied language in the world after English; according to some data, about 40% of the world population uses French [5, 220].

Another indicator of the formation of a national brand is the indicators that occupy cities of individual countries in the world rankings of cities. This is largely due to the fact that individual cities form the whole country and are a kind of "puzzles", as well as forming the image of the country. And in this area, France has achieved quite high results. France chooses a strategy that implies that the image is not built around large cities (Paris, Lyon, Marseille), but based on the fact that each city in France is unique and represented for all target audiences. Thus, the promotion of the "France" brand has a strong regional character.

The regional approach to positioning the country only emphasizes its identity and attractiveness. Tourists form ideas about local producers and the uniqueness of nature. Normandy will be associated with oysters, Provence - with lavender, picturesque parks and cities-reserves, Alsace - with Christmas and mulled wine.

Another good example is Cannes and its festival. The slogan of the city is "Everyone goes to Cannes, and you?" (Tout le monde va a Cannes. Et vous?). Karin Osmuk, a representative of the press service of the Palais des Cannes, said in an interview that despite the popularity of the city, there is always a special work with journalists who come to Cannes on business, press tours or holidays. She noted that the city is interested in leaving only positive impressions and is ready to grow even more thanks to the comments. Cannes is an expensive and popular city, a brand. However, any brand loses its value without maintaining its ingredients. Therefore, the target audience needs to be constantly reminded of the city [2, 24].

There is also no doubt that France is a country with rich history and as a result has a rich cultural heritage. To stimulate the interest of both domestic and foreign audiences in French culture, the country is implementing numerous projects in this area. In 2013, Marseille was declared the European Capital of Culture. To promote the image of the city, a special program of cultural events was developed, a system of PR and marketing communications was created, a website and accounts in social networks were launched. Also from the site was set up redirect to the site of Provence, where in addition to practical information about

the region published announcements of cultural events. At the end of the project was published a report, which noted that during the year Marseille was visited by more than 11 million guests. This included visitors (both paid and free events), who during this time have only once visited museums, exhibitions and installations. The results are impressive, especially in comparison with 2004, when the cultural capital was Lille (about 9 million visitors). [2, 24].

The promotion of French cities takes place through, firstly, online activity. Each town/village has its own website or the website of the City Hall, which is the source of tourist information. Offline activity (each, even the smallest village, has its own Tourism Office (Office de tourisme), which offers a wide range of relevant practical information. As well as through participation in industry-specific tourism events and holding your own events. Thus, with a properly built "image of the city" can be said that each city is unique and for each city will find its own tourist and investor.

Formation of the "national brand" is also carried out primarily through the population of the country. And here the importance of such a concept as "national identity" should be noted. How the Frenchman positions himself outside of his country. The large flow of emigrants and the policy of "multiculturalism" obviously slightly erases the concept of "national identity" and in this direction it is necessary to introduce new mechanisms that will form a real "French identity".

Nevertheless, France has quite positive results in forming its "national brand", to which the above mentioned mechanisms are a good proof.

Conclusions

As a result of research, the author conducted an analysis of existing programs for the formation of "national brand", "country image" of the French Republic. Ways of forming the national branding, as well as the main components of the country's image were considered.

The analysis of the French experience of forming a "national brand" showed that the example of this country is quite successful. As a result of the study, the authors concluded that the preservation of positive trends is possible with further strengthened work in this direction, as well as constructive dialogue between regional authorities and all interested groups, including entrepreneurs and the population of France, which represents the country around the world and is also a brand.

References

- 1 Анхольт С. Создание бренда страны / С. Анхольт // Бренд-менеджмент. — 2007. — № 1 (32). — С. 50–52.
- 2 Кобякина О. Национальный брендинг Франции / О. Кобякина // Медиаальманах. — 2015. — № 4 (69). — С. 19–27.
- 3 Девдариани Н.В. Анализ зарубежной практики применения коммуникационных технологий в продвижении национального брендинга [Электронный ресурс] / Н.В. Девдариани, Е.В. Рубцова. — Режим доступа: <http://www.innov.ru/science/economy/analiz-zarubezhnoypraktiki-primene/>.
- 4 Беляев С.А. О культурной дипломатии Французской Республики / С.А. Беляев, И.Н. Макарова // Международные отношения. — 2014. — № 2. — С. 262–271.
- 5 Боголюбова Н.М. Языковой аспект внешней культурной политики современной Франции / Н.М. Беляев, Ю.В. Николаева [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovoy-aspekt-vneshney>.

Б.Т. Тулеуова, К.Т. Тулеуова, Д.Д. Донентаев

Француз Республикасының «ұлттық брендін» қалыптастыру механизмдері

Мақалада С.Анхольт теориясының негізінде Француз Республикасының «ұлттық брендін» қалыптастыру тәжірибесі қарастырылған. Авторлар 2003 жылдан бастау алған «Франция маркасы» идеясын зерттеуді негізге алған, ол елдің брендін қалыптастыру үшін қажетті материалдық емес капиталды құруға ықпал етуі керек. Мақалада инвестицияларды тарту және туризм мен француз өндірісін дамыту үшін жасалған бағдарламалар талқыланды. Мәдени саясаттың елдің имиджін қалыптастырудағы маңыздылығы да атап өтілген. Мәдениет мекемелері мен қызметтерінің рөлі қарастырылды. Әлемдегі француз альянстарының жұмысы, «Campus France»-тың француз білімі мен халықаралық студенттер арасындағы көпір ретіндегі қызметі және француз мәдениеті мен тілін ұсынатын «Unifrance» мен «Франкофонияның» жұмыстары зерттелген. «Қала-брендтерді» қалыптастырудың маңыздылығы атап өтілді. Авторлар «ұлттық брендтің» қалыптасуы аймақтық сипатқа ие және әр аймақ пен қаланы «бренд» деп санауды ұсынған. Мақалада мемлекет

тұрғындарының «ұлттық сәйкестікті» қалыптастыратын жаңа тетіктерді құрудың маңыздылығы атап өтілген, онсыз табысты «ұлттық брендті» қалыптастыру мүмкін емес. Осыған қарамастан, авторлар Франция Республикасының тәжірибесін айтарлықтай сәтті және перспективті деп санайды.

Кілт сөздер: Франция, сыртқы саясат, ұлттық бренд, мемлекеттердің брендингі, елдің имиджі, аймақтық брендинг, француз институттары, ұлттық сәйкестік, тіл саясаты, мәдениет.

В.Т. Тулеуова, К.Т. Тулеуова, Д.Д. Донентаев

Механизмы формирования «национального бренда» Французской Республики

В статье рассмотрен опыт формирования «национального бренда» Французской Республики на основе теории С. Анхольта. Авторы взяли за основу изучение идеи «марки Франции», берущей свое начало с 2003 г., которая должна способствовать созданию своего рода нематериального капитала, нужного для формирования бренда страны. Авторами исследованы программы, созданные для привлечения инвестиций и развития туризма и французского производства. Отмечена важность культурной политики в формировании имиджа страны, а также «городов-брендов». Рассмотрена роль так называемых культурных институтов и служб. Изучены работа Французских альянсов по всему миру, деятельность «Campus France» в качестве проводника между французским образованием и иностранными студентами, а также «Unifrance» и «Франкофонии». Авторы полагают, что формирование «национального бренда» имеет региональный характер, и каждый регион, и город, по сути, являются «брендом». Кроме того, отмечена необходимость создания новых механизмов, которые будут формировать «национальную идентичность» жителей страны, без которой невозможно продвижение благополучного «национального бренда». Авторы статьи опыт Французской Республики оценивают как достаточно успешный и перспективный.

Ключевые слова: Франция, внешняя политика, национальный бренд, брендинг государств, имидж страны, региональный брендинг, французские институты, национальная идентичность, языковая политика, культура.

References

- 1 Anholt, S. (2007). Sozdanie brenda strany [Creation of a brand of the country]. *Brend-menedzhment — Brand management*, 1(32), 50–52 [in Russian].
- 2 Kobyakina, O. (2015). Natsionalnyi brendinh Frantsii [National branding of France]. *Mediaalmanakh — Media almanac*, 4(69), 19–27 [in Russian].
- 3 Devdariani, N.V., & Rubcova, E.V. Analiz zarubezhnoi praktiki primeneniia kommunikatsionnykh tekhnolohii v prodvizhenii natsionalnoho brendinha [Analysis of foreign practice of application of communication technologies in promotion of national branding]. *innov.ru*. Retrieved from: <http://www.innov.ru/science/economy/analiz-zarubezhnoypraktiki-primene/> [in Russian].
- 4 Belyaev, S.A., & Makarova, I.N. (2014). O kulturnoi diplomatii Frantsuzskoi Respubliki [About cultural diplomacy of the French Republic]. *Mezhdunarodnye otnosheniia — International relations*, 2, 262–271 [in Russian].
- 5 Bogolyubova, N.M., & Nikolaeva, Yu.V. Yazykovoi aspekt vneshnei kulturnoi politiki sovremennoi Frantsii [Linguistic aspect of the foreign cultural policy of modern France]. *cyberleninka.ru*. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovoy-aspekt-vneshney> [in Russian].

A.A. Uskembayeva¹, Zh.Zh. Orazaeva²

¹*Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan*

²*Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan*
(E-mail: uskembayeva0901@gmail.com)

The role of Central Asia in world civilization

This article examines the concept of the nomadic civilization of the peoples of Central Asia. In the article, the authors consider the issue that the nomads of Central Asia had a triad of signs of civilization, including monumental architecture, writing and cities. The civilizational status of traditional nomadic societies should be associated with the existence in them of a special type of culture - the culture of pastoralists. The authors prove that a nomadic civilization existed in the Central Asian region, defining it as a socio-cultural formation, a "supersystem" that has taken a fairly strong place in human history. Central Asia is a point of the world connecting North and South, West and East, through which not only trade routes, like the Great Silk Road, diplomatic, research, and confessional missions passed from ancient times, but also from it the great conquests of the world began (Attila, Tamerlane, Babur). This point stopped the historical campaign to the East of Alexander the Great, who founded the city of Iskenderabad (present-day Khujand in Tajikistan). Genghis Khan whose offspring played a great role in the history and culture of the region left a deep mark. All these interconnections have given rise to many cross-cultural values of the Central Asian civilization, giving it a special flavor of receptivity and openness.

Keywords: civilization, Central Asia, nomad, region, world, history, culture.

Introduction

Central Asia has been at the crossroads between Europe and East Asia for a century. For a long time, the region was also a religious, scientific and cultural center of the Islamic world.

The history of Central Asia has been largely determined by the geography and climate of the region. The arid climate created difficulties in agriculture, and the considerable distance from the sea did not make it possible to trade by sea. The influence of the Steppe nomads was great in this area for thousands of years. However, the first proto-cities appeared in Central Asia more than 4000 years ago. From the 2nd century BC to the 16th century, important routes of the Great Silk Road passed here, international trade and cultural exchange between the civilizations of Europe and the East took place. More than 2400 years ago, the most ancient Khorezm writing arose in Central Asia. Central Asia was the birthplace of the world religion of Zoroastrianism. Ethnic and religious tolerance has been a feature of the peoples of Central Asia for thousands of years.

Methodology and research methods

The article used materials of theoretical and practical research by both domestic and foreign scientists. The methodological basis of the study is the principle of historicism, which involves the history of the emergence of civilization in Central Asia and its place and role in world civilizations. This method was chosen for the purpose of a comprehensive study of the development of civilization of the Central Asian states, revealing their interdependence and interdependence with internal and external processes. The inclusion of five states in the research object is due to the active use of corporate methods. In the proposed article, in addition to the theoretical and methodological substantiation of the existence of the civilization of the Turkic-Mongol peoples, an analysis of the religious, mythological and ideological mechanisms of its organization and self-organization is presented.

Discussions

For the short historical period that has passed since the collapse of the USSR, the new independent states of Central Asia went through a certain stage in their development and revealed some development trends in the economic, political, and cultural fields of these countries. These factors make it possible to assert that Central Asia is beginning to form as a separate independent region [1]. In this connection, the general world interest in this region is growing. Central Asia has always been a strategically important region and it has attracted the attention of the world community. The more Central Asia develops as an independent

region, the more urgent becomes the study of the history of this region. One of the important points is the role of this region in the development of world civilization.

Central Asia has always been a fairly integral and unique cultural and historical space, formed due to the common historical destinies of the peoples inhabiting it, geographical conditions and the action of common cultural laws. Moreover, a special role in this phenomenon was played not only by the unity of ethnocultural processes, but also by the absence of internal borders, which determine constant large-scale contacts within the region. Central Asia was a kind of "meeting place" of world religions: Christianity, Islam and Buddhism, the mutual influence of the cultures of the Turkic-Mongolian, Indo-European, Finno-Ugric, Sino-Tibetan peoples. Ultimately, this determined a special mentality, cultural stereotypes and traditions of ethnic groups, as well as the multi-ethnicity and multi-confessional nature of the region. Ethnocultural processes played an extremely important role in the general continental processes of ethnogenesis, in the formation of the languages of many ancient, medieval and modern peoples of Eurasia. Thus, being an ethno-contact zone, Central Asia largely determined the fate of the peoples of the entire Eurasian continent. The commonality of historical destinies, which has developed over the course of three to four millennia, can be traced in numerous written sources, attested in well-known historical facts, and confirmed by archaeological discoveries. This commonality is an obvious constant throughout the entire historical time of our region.

For centuries, Central Asia has been linked by ethnic, cultural, economic ties, and from time to time has been united politically. For the Central Asian (Turkestan) intelligentsia of the early 20th century, the historical and cultural unity of the region was obvious. However, during the period of delimitation and after it, most of the efforts of the intelligentsia were channeled to the nation building in the framework of the Soviet state, which took place through the separation in principle of the indivisible historical and cultural heritage. The reason that national construction took place by emphasizing, and at times artificially finding differences, lies precisely in the historical, ethnic and cultural proximity of the peoples of Central Asia [2].

The lands of modern Central Asia were inhabited by humans back in the Stone Age, by the 6th-5th millennia BC, settlements of early farmers appeared in the south of Turkmenistan, living on the periphery of the area of the most advanced Middle Eastern civilizations at that time. Starting from the 2nd millennium BC Central Asian oases are becoming centers of agriculture, but on the whole, the transition to agriculture and cattle breeding, producing forms of economy, in the vastness of the CAR was completed approximately by the 3rd millennium BC. Since the Bronze Age, the correlation and interdependence of different economic and cultural types, namely, nomadic and semi-nomadic cattle breeding with sedentary agriculture, has been determined. If on the lands of Central Asia, South and Southeastern Kazakhstan, East Turkestan, the ratio of nomadic and sedentary agricultural cultures was in favor of the latter, then in most of the steppes of Kazakhstan, the deserts of Turkmenistan and Karakalpakia, the opposite picture was observed, which left an indelible imprint on the history of the region in the next millennia.

As early as 4500 BC, some small communities in the region settled and began to engage in agriculture and cattle breeding. During the same period, some of these communities began to domesticate the horse. At a time when nomadic tribes dominated the arid plains, small city-states and agricultural communities were still developing in the wetter parts of Central Asia.

The strongest of the Sogdian cities in the Fergana Valley occupied an advantageous position on the way from Asia to Europe. These cities were enriched by the Great Silk Road after the 1st century [3].

Later, the steppes of Central Asia were inhabited by the Turks, Scythians, Mongols and a number of other peoples. Despite ethnic and linguistic differences, the nomadic way of life made the peoples similar to each other.

Researchers S.P. Tolstov and V.A. Shishkin in their works established that the most ancient states of Central Asia in the VIII-VII centuries BC were Khorezm and Bactria [4].

Another center was the area in the basins of the Zeravshan and Kashkadarya rivers, called Sogd (Sogdiana). In the 8th century BC, the capital of the state, Marakanda (Samarkand), was founded here.

The ancient state association - the Ancient Bactrian kingdom had connections with Assyria, New Babylon, Media and the Indian principalities.

The Hunnish state became the first power of the nomadic peoples of the world, setting an example of the Mongol Empire. After the success in the Hunno-Chinese wars, the Chinese states will try to expand their power to the west, but, despite their military might, the Chinese powers have not been able to conquer the entire region.

The Persian Empire managed to capture part of Central Asia up to the mouth of the Syr Darya River, and the Macedonian Empire that replaced it spread the Hellenistic culture there. After the death of Alexander the Great and the wars of the Diadochi, Central Asia was taken over by the Seleucid Empire.

A nomadic civilization was formed simultaneously with others. In East Asia, the "liberation struggle" against the "barbarians" (Huns, Khitan, Jurchen, Mongols, Manchus) ended only at the beginning of the last century. Thus, the "medieval period" can also be designated as the time of direct interaction of two civilizational zones (in Europe, "Romanesque" and "Germanic" principles, in East Asia, the Han by origin of China and "nomadic empires" of the Turkic-Mongolian area).

This classical era of the existence of a nomadic civilization can be divided into three periods:

1. Hunnic (3rd century BC - 5th century AD) - the era of the great migration of peoples, when the political map of the Great Steppe and adjacent territories (China, India, Europe) changes, and new ethnocultural communities are formed.

2. Turkic (VI - XII centuries AD) - Turkization of Central Asia, Steppe, Southern Siberia.

3. Mongolian (XII - XIV centuries). The apogee will be the existence of the state of Genghis Khan. As a result, a new ethnic and political map will be formed [5].

The cultural processes that took place in steppe Asia were no less important for world history than those that took place in the settled zone. All large regions (Europe, Islam, India, China and the Golden Horde), largely thanks to the nomads, were integrated into a single geocultural and macroeconomic space. Nomads actively participated in the creation of common Eurasian cultural values, social institutions, active development of new lands, influenced the pace and direction of development of many peoples and states, participated in the emergence of international communications and relaying of information created in cultural centers. One of the most important results of the convergence of nomadic and sedentary societies will be the feeding of Islam to one of the most ancient Asian cultures - the Turkic [6].

XIII - XIV centuries became a special "seam" in Eurasian history, and it was the nomads who played a key role in creating a new geopolitical structure in Asia. This especially tangible contribution of nomads is practically still assessed extremely negatively, as destructive. Meanwhile, the movements of the nomads are just a part of the huge Eurasian, in fact, "the second great migration of peoples." This first phase of the formation of a new world order is characterized by traditional methods of solving urgent problems (external expansion, resettlement). It was necessary to remove the old "feudal" structure of society, which was already outliving itself. This is evidenced by the wide spread throughout Eurasia of cities that are becoming not only political or military centers, but also centers of craft and trade. In Europe, the so-called "Catholic" zone is being distinguished, characterized by an emphasis on the development of the urban economy, foreign trade, "socially useful" scientific knowledge and rationalist philosophy. Asian civilizations begin an economic reorientation towards the oceans. The movement of nomads turned out to be the most effective means of the final removal of the remnants of tribal reinforcement. As a result, a new ethnic map of Eurasia has come down to us. In Europe, a similar picture is observed, when the French, Germans, British, Russians finally come to replace the old Franks, Goths, Celts, etc. The "heroic" feudal elite, focused on the agrarian economy and robbery, was also removed by force. New transcontinental connections have been established. A new cultural map has also appeared. In all these processes, nomads played not only the role of "street sweepers", but also participated in the ethnic, political and cultural structuring of space.

Since the XIII century. throughout Eurasia, a new cultural revolution in the form of "rebirth" is unfolding and a certain anti-nomadic component will be present everywhere. This is not surprising, because the powerful surge of the "dumb" nomadic mass that flooded the whole of Asia became a "challenge" for almost all sedentary civilizations. It was necessary to "put things in order" after this flood, and in this activity one can clearly see the enormous and hard work of filtering not so much a different ethnic mass as of organizing rather haphazardly thrown ideological and cultural information [7].

The ethnic stage of the formation of the civilizational space of the future Russia begins with the Mongols. At first, Southern Siberia and the Steppe were difficult to connect and a kind of "Genghis Khan zone" was formed, where the community was traced through him and his deeds. Religiously and culturally, there is great diversity here (Islam, Buddhism, shamanism), but the connecting factors are following the "path of the fathers" and "the spirit of Qenghis".

A. Toynbee compared the civilization of nomads with the civilizations of agricultural peoples, he believed that the former have some advantages over the latter. Toynbee, in particular, attributed to them the domestication of animals. He believed that this is a higher art compared to the domestication of plants, since here we see the victory of the human mind over less obedient material. Nomads, according to Toynbee,

would not have been able to win a victory over the steppe, to survive in a harsh natural environment, if they had not developed intuition, self-control, physical and moral endurance [8].

N.V. Abaev drew attention to the essential role of self-organization in the formation of traditional societies in Central Asia, their subsequent transition to the level of civilization. He is convinced that a high level of self-organization in nomadic societies persisted during the transition to imperial forms of statehood, in which the desire for a rigid centralization of power in the hands of the supreme ruler was dialectically combined and combined with the tendencies of self-organization at the "lower" levels of power relations, where communal forms of self-government [9].

Conclusion

Central Asia is more than just a link, it is a place of historical action, the consequences of which have been felt far beyond its borders - both in Asia and in Europe. The Central Asian region is a meeting place for Christian, Islamic, Buddhist civilizations, the mutual influence of the Turkic-Mongolian, Indo-European, Ugro-Finnish Sino-Tibetan, which was reflected in the processes of ethnogenesis, the formation of the languages of many peoples of Eurasia. The absence of internal borders led to constant contacts. The roots of the emergence of the statehood of the peoples of Central Asia and Kazakhstan go back to ancient times. As a result of the movements of ethnic groups, as well as endless wars for a long time, the Central Asia regions were part of various states, such as the state of the Achaemenids, Macedonian and Seleucids, the Greco-Bactrian, Parthian and Kushan kingdoms, the Hephthalite state, etc.

Since ancient times, Central Asia has been a single cultural and historical zone, where a single political space existed for many centuries.

References

- 1 Uskembayeva A.A. Features of the formation of integration processes of the independent states of Central Asia / A.A. Uskembayeva, Zh.Zh. Orazayeva // Bulletin of the Karaganda University. Philosophy History Series. — 2020. — № 3 (99). — P.213–219. — Режим доступа: <https://history-philosophy-vestnik.ksu.kz/apart/2020-99-3/23.pdf>.
- 2 Uskembayeva A.A. Formation of national identity in Central Asia [Electronic resource] / A.A. Uskembayeva // Bulletin of the Karaganda University. Philosophy History Series. — 2019. — № 3 (95). — P. 80–85. — Access mode: <https://history-philosophy-vestnik.ksu.kz/apart/2019-95-3/11.pdf>.
- 3 Сухарева О.А. Очерки по истории среднеазиатских городов / О.А. Сухарева // История и культура народов Средней Азии. — М.: Наука, 1976. — 148 с.
- 4 Воронцов М.Э. История народов Узбекистана / М.Э. Воронцов. — Л.: АН УзССР, 1950. — 476 с.
- 5 История кочевой цивилизации в Центральной Азии // История Центральной Азии [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://stanradar.com/news/full/5383-istorija-kochevoj-tsivilizatsii-v-sentralnoj-azii.html>.
- 6 Сагдуллаев А. Средняя Азия и Индия — формирование ранних путей историкокультурных связей. Индия и Центральная Азия (доисламский период) / А. Сагдуллаев. — Ташкент, 2000. — 120 с.
- 7 Ставиский Б.Я. Искусство Средней Азии. Древний период / Б.Я. Ставиский. — М.: Искусство, 1974. — 256 с.
- 8 Тойнби А.Дж. Постигание истории / А.Дж. Тойнби. — М.: Айрис Пресс, 2002. — С. 192, 193.
- 9 Абаев Н.В. Цивилизационная геополитика народов Алтай-Байкальского региона и Центральной Азии / Н.В. Абаев. — Кызыл: Изд-во Тува. гос. ун-та, 2006. — 62 с.

А.А. Ускембаева, Ж.Ж. Оразаева

Әлемдік өркениеттердің дамуындағы Орталық Азияның рөлі

Мақалада Орталық Азия халықтарының көшпелі өркениеті тұжырымдамасы қарастырылған. Мақалада авторлар Орталық Азия көшпенділерінде өркениет белгілерінің үштігі: оның ішінде монументалды сәулет, жазу және қалалар болған деген мәселені зерттеген. Дәстүрлі көшпелі қоғамдардың өркениеттік мәртебесі мәдениеттің ерекше түрі — мал өсіру мәдениетінің болуымен байланысты болуы керек. Авторлар Орталық Азия аймағында көшпелі өркениет болғанын, оны әлеуметтік-мәдени формация, адамзат тарихында едәуір мықты орын алған «супер жүйе» ретінде анықтағанын айтады. Орталық Азия — солтүстік пен оңтүстікті, батыс пен шығысты байланыстыратын әлемнің маңызды аймағы болып табылады. Ол арқылы Ұлы Жібек жолы сияқты сауда жолдары ғана емес, ежелгі дәуірлерден бастап дипломатиялық, зерттеушілік және конфессиялық миссиялар өткен болатын. Қарастырып отырылған аймақтан әлемдік ұлы жаулап алушылық әрекеттер бастау алған (Атилла, Темірлан, Бабыр). Ескендір Зұлқарнайынның шығысқа бастаған тарихи жорықтары осы аймақта тоқтаған еді. Шыңғыс хан бұл жерде терең із қалдырып,

оның ұрпақтары аймақ тарихы мен мәдениетінде маңызды рөл атқарған болатын. Осы аталған өзара байланыстар Орталық Азия өркениетінің көптеген мәдениаралық құндылықтарын тудырған.

Кілт сөздер: өркениет, Орталық Азия, көшпенділер, аймақ, әлем, тарих, мәдениет.

А.А. Ускембаева, Ж.Ж. Оразаева

Роль Центральной Азии в развитии мировой цивилизации

В статье рассмотрена концепция кочевнической цивилизации народов Центральной Азии. Авторы считают, что у кочевников Центральной Азии существовала триада признаков цивилизации, включающая монументальную архитектуру, письменность и города. Цивилизационный статус традиционных обществ кочевников следует связывать с существованием в них особого типа культуры — культуры скотоводов. Авторами доказано, что в Центральной Азии существовала кочевая цивилизация, ее определяют как социокультурное образование, «суперсистему», занявшую достаточно прочное место в человеческой истории. Центральная Азия — точка мира, соединяющая Север и Юг, Запад и Восток, через которую ещё с древности проходили не только торговые дороги, как Великий Шёлковый путь, дипломатические, исследовательские, конфессиональные миссии, но и с неё начались великие завоевания мира (Атилла, Тамерлан, Бабур), на ней замкнулся исторический поход на Восток Александра Македонского, основавшего г. Искендерабад, здесь оставил глубокий след Чингисхан, потомки которого сыграли большую роль в истории и культуре региона. Эти взаимосвязи породили множество кросскультурных ценностей центрально-азиатской цивилизации, придав ей особый колорит восприимчивости и открытости.

Ключевые слова: цивилизация, Центральная Азия, кочевник, регион, всемирный, история, культура.

References

- 1 Uskembayeva, A.A., & Orazayeva, Zh.Zh. (2020). Features of the formation of integration processes of the independent states of Central Asia. *Bulletin of the Karaganda University. Philosophy History Series*, 3(99), 213–219. Retrieved from <https://history-philosophy-vestnik.ksu.kz/apart/2020-99-3/23.pdf>.
- 2 Uskembayeva, A.A. (2019). Formation of national identity in Central Asia. *Bulletin of the Karaganda University. Philosophy History Series*, 3(95), 80–85. Retrieved from <https://history-philosophy-vestnik.ksu.kz/apart/2019-95-3/11.pdf>.
- 3 Suhareva, O.A. (1976). *Ocherki po istorii sredneaziatskikh horodov. Istoriia i kultura narodov Srednei Azii [Essays on the history of Central Asian cities. History and culture of the peoples of Central Asia]*. Moscow [in Russian].
- 4 Voroncov, M.E. (1950). *Istoriia narodov Uzbekistana [History of the peoples of Uzbekistan]*. Leningrad: Akademiia nauk Uzbekskoi SSR [in Russian].
- 5 Istoriia kochevoi tsivilizatsii v Tsentralnoi Azii. Istoriia Tsentralnoi Azii [History of nomadic civilization in Central Asia // History of Central Asia]. *stanradar.com*. Retrieved from: <https://stanradar.com/news/full/5383-istorija-kochevoj-tsvivilizatsii-v-tsentralnoj-azii.html> [in Russian].
- 6 Sagdullaev, A. (2000). *Sredniaia Aziia i Indiia — formirovanie rannikh putei istoriko-kulturnykh sviazei. Indiia i Tsentralnaia Aziia (doislamskii period) [Central Asia and India — the formation of early paths of historical and cultural ties. India and Central Asia (pre-Islamic period)]*. Tashkent [in Russian].
- 7 Staviskii, B.Ya. (1974). *Iskusstvo Srednei Azii. Drevnii period [Art of Central Asia. Ancient period]*. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- 8 Tojnbi, A.Dzh. (2002). *Postizhenie istorii [Comprehension of history]*. Moscow: Iris Press [in Russian].
- 9 Abaev, N.V. (2006). *Tsvivilizatsionnaia heopolitika narodov Altai-Baikalskoho rehiona i Tsentralnoi Azii [Civilizational geopolitics of the peoples of the Altai-Baikal region and Central Asia]*. Kyzyl: Publishing house of the Tuva state university [in Russian].

G.S. Sultangalieva*

*al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: sultangalievagulmira@gmail.com)*

Transformation of social life in Kazakh steppe: case of dynasty Bekimbaevs (XIX c.)

The article considers changes in the social status of the Berkimbayev family in the process of administrative integration of the Kazakh steppe into the imperial system of government in the first half of the XIX century. Representatives of the Berkimbayev family entered the newly created system of governance in the Steppe, serving positions from the head of the tribe, the distant chief, the volost ruler, the official of special assignments under the military governor. The Berkimbaevs had all the attributes of Russian officials: salaries, awards of military ranks, honorary certificates, medals, and orders. For their long service (1820 to 1917), they became part of the honorary citizenship and hereditary nobility of the Russian Empire. Possessing administrative resources of authority dynasty of Berkimbayevs contributed to the spread of secular education, introducing the history and culture of the Kazakh people to Russian public society.

Keywords: Kazakh officials, administrative integration of the Kazakh steppe, hereditary nobility.

Introduction

The Berkimbaevs about whom I will tell in my paper were representatives of the nomadic elite from the Jagalbaily tribe of the Zhetyru. The first ambassador of the Russian empire to the Kazakh steppe, Aleksey Tevkelev, wrote that Zhetiru consists of seven clans, namely Tabyn, Tama, Kerderi, Jagalbaily, Tilyau, Ramadan». [1:406]

Berkimbayev' dynasty controled manat branches, which were located in the border zone along the Or river, to the Tasty-chu ford (15 versts from the Orsk fortress) created in 1734) and to the mouth of the Tamdy river, where the Kazakh tribes of the Alimuly nomadize. [2;3] It was border zone of cultural contact [3], where different faces of the Russian Empire met: Orthodox Christianity and Islam, settled and nomadic life-styles, urban center (Orsk) and traditional tribal customs (Steppe). In the archival documents was noted that the influence of the biy Berkimbai Buchibaev (1805/1806), extended not only to of the Zhagalbayly tribe, but also such neighboring clans as tortkara, alashi, etc

The Berkimbaev family was not only witnesses, but also active participants of the policy of the Russian Empire on the territory of the Little Zhuz during the 19th century. In 1824 the territory of the Little Zhuz was divided into three parts: Eastern, Middle, Western, at the head of which sultans-rulers were appointed, and the Khan's power was abolished.[4]The nomadic tribe of the Zhagalbaily entered the new territorial-administrative structure — the Middle part of the Kazakhs of the Orenburg region. Sultans-rulers could not manage vast territories in the parts, so the Russian administration considered it important to introduce fractional administrative units and small in the form of distances and localities in the each parts of Little zhuz [5; 1575–1583]. According to this reform, the territory of the Western, Middle and Eastern part of the Little Zhuz was divided on a distances (distance between fortresses) along the border line. The territory of the Western part was divided into 8 distances (№ 1–8), the Middle part into 13 (№ 9–22). The greatest number of distances was in the Eastern part (No. 23–57), their number reached the 21st. The area of distance included winter nomadic pastures of each tribe. Each distance was headed by a representative of the Kazakh nobility (sultans, biies, foremen) and was named the distance chief. The regional authorities understood that only representatives of the clan aristocracy, who knew the nomadic life and places of location of each tribe, could carry out the main function — the collection of taxes from the Kazakh population.

The purpose of my report is to review the transformation process of the position of the nomadic elite, namely the Berkimbaev clan and their adaptation in the Russian imperial bureaucracy and clerisy.

The article is considered in the framework of microhistory. By itself, a microhistorical approach makes it possible to analyze the ways of everyday life of people and communities and their ability to adapt to changing living conditions and the desire to reach a new level of social positions and relations.

Berkimбай Buchibaev as distant chief and volost ruler

The life of Berkimбай Buchibaev in the 30s of the XIX century faced a new stage, that was connected with the creation of a special distance, located opposite to the fort Orsk. It was an important site, where had winter pastures more than 700 tents of different branches of the Zhagalbayly tribe. Sultan ruler of the Middle part Arslan Janturin noted that they were not included in any of the near-linear distances [2;19ob.].

As a result, on January 26, 1848, by order of the Orenburg Governor-General, the 56th distance was established, including 885 Kazakh tents along the Or river, from the fort of Tastych to the mouth of the Tamdyur, and along the rivers Taldyk and Kairaktam, flowing into the Irgiz river. On February 10, 1848, biy Berkimбай Buchibayev was appointed as a ruler of the 56th distance. Mikhail Aleksandriysky, the trustee of the near-line Kazakhs of the Orsk distance, reported that 42-year-old Berkimбай Buchibaev was respected by «local Kazakhs, wealthy, quite sensible and worthy of being appointed to the post.» [2; 12–13]

As the head of the distance, Berkimбай Buchibaevu was ordered a personalized stamp and assigned a salary of 50 rubles silver per year. The Sultan ruler of the Middle Part, Arslan Dzhanturyin, took the oath of allegiance to Buchibayev's service and Berkimбай submitted an oath to the chairman of Orenburg Border Commission. In the subordination of the new chief of the distance were 5 local rulers and the clerk [2; 59–62].

Berkimбай Buchibaev served on this position for more than 20 years, before the introduction of the new provision in 1868. Russian officials of regional administration listened to his opinion and accordingly, his sons, as representatives of a clan which were loyal to ruling dynasty, began to be involved in the service in the local government. So, his son, Derbisaly Berkimbaev (1838–25.XI.1913) at the age of 22, was appointed as chief of the 15th and then 23rd distances of the middle part of the Orenburg Kazakhs and served on this position for nine years (1860–1869) [6;1–3].

Award medals and valuable gifts became recognition of his service as a distance chief. A special group consisted medals «for diligence». They depicted a portrait of the emperor (head in profile). The hierarchy of these medals was determined by the quality of the metal (silver, gold), and the place of wearing (on the neck or chest) [7]. Berkimбай Buchibaev was awarded by silver (July 18, 1859), and two years later by gold (1861) medals on Anninsk ribbon for wearing around his neck. On February 14, 1864, he was given the rank of zauryad-cornet. The apogee of the awards of Berkimбай Buchibaev, while on position of distant chief, became the golden medal on the Vladimir tape for wearing around his neck (July 19, 1868). The awards from the Russian government as a social phenomenon [8] testified that Berkimбай Buchibaev managed to establish good business relations with the Russian administration.

The Berkimbaev family actively participated in the process of introducing a new administrative reform in the late 60s of the 19th century. Derbisaly Berkimbaev was a member of the organizing commission in the introduction of the «Provisional Regulations on the management of the steppe regions of the Orenburg and West Siberian Governor-General» dated by October 21, 1868, participated in the creation of volosts on the territory of the Irgiz district of the Turgai region. [9;18–27].

Berkimбай Buchibayev in 1869 was elected as volost ruler of Aral'yubinsk volost of Aktobe district, Turgai region and served on this position for more than twenty years. On the territory of the Aral'yubinsk volost were located the pasture of the Zhagalbayly tribes, along Or river, on the tracts Ashchibutak, Akkuduk, Akzhar, Rary-Bulak, Koyandy-Kul, who lived on these lands for more than 40 years. Fedor Sherbin, who conducted the research on Turgai region, noted that administrative divisions in Aktobe district more often than anywhere coincided with summer and winter pastures of Kazakh clans. [10; 8].

The peculiarity of the management of this volost was that his son, Mirali, was a candidate for volost ruler during all these years. According to the electoral lists, the number of electoral votes for their candidatures was almost always 99 %. The head of Aktobe district emphasized that Berkimбай «.. really governs as a person whose influence is complete.» [11]

The fact that persons from the Berkimbaev family were elected to the post of ruler in the Aral'yubinsk volost was evidence of the people's trust. In fact, there was a dynasty volost rulers of the Berkimbaevs. Mirali, the son of Berkimбай Buchibaev, being a volost candidate under his father, became a volost ruler in 1895 and served one three-year term on this position. During the period of his service, Mirali Berkimbaev received the title of hereditary honorary citizen [11; 5]. Since 1899, Berkimбай's grandson, Laik, served as ruler of the Aral'yubinsk volost, who served until the revolutionary events of 1917. The materials of the expedition of F. Shcherbin recorded that he was one of the rich volost governors who owned more than 30 thousand heads of sheep and 12 thousand heads of horses. [10]

We can say that the Berkimbaevs became good intermediaries between the imperial power and the Kazakhs and defended the interests of a own clan. Berkimbaev's dynasty contributed to the socio-cultural development of their volost. We know that each volost was allowed to have one mosque and one mullah. In this case, only a Kazakh could be a mullah, who was approved and dismissed by the military governor. Archival data show that the Aral'yubinsk cathedral mosque functioned in the volost center and Aitmuhamet Akbayev performed the duties of the mullah. [12; 1–2]

From the beginning of the 20th century, petitions for the opening of mosques began to arrive in the auls of the Aral'tiubinsk volost. In this regard, aul number 3 of the Aral'yubinsk volost was particularly notable; in 1910, a petition was received to build a mosque on ur. «Sary-Gus» of the Komsakt river at the expense of Ischan Utuleev and Zhanuzak Kuletov (200 men at the mosque), in 1913 the petition was again from nomads Babdili Aytuganov, Germurza Aykharykov, Sitemuhamed Ilekbaev and Sagytel Urtambayev for building mosque [12; 14–27]

The Ministry of the Interior affairs came to the conclusion that by the beginning of the 20th century for overseeing the mosques of it was more convenient to allow construction of them than to carry out an unsuccessful fight against mosques organized secretly by «mullahs of other nationalities Tatars, Khivans, Bukharians who were imbued with fanaticism». Therefore, from the point of view of the Russian authorities, it has become «much more useful to allow the opening of mosques and prayer houses and to appoint mullahs chosen from the Kazakhs.» [13; 3 ob].

The Berkimbaevs were supporters of the spread of education in their volost, with their funds the Russian-Kazakh school was opened in 1896, which received the name Berkimbaevskaya. In 1896, volost ruler Mirali Berkimbayev and his brother Derbisaly Berkimbayev gave their daughters (Alifu and Kaliya) to study at the Russian-Kazakh school [11; 5].

Derbisaly Berkimbayev as an official and nobleman of the Russian Empire

The fame of this clan was brought by the activities of Derbisaly Berkimbayev, who served as a distance chief, junior assistant by head of Aktobe district, official of special assignments under the military governor. [14; 5].

The military governor of the Turgay region, Lev Balluzek, wrote that Derbisaly Berkimbayev was «one of the best kazakh officials of the former local government.». Firstly, his « level of well-being « allowed him to be independent in his activity. Secondly, his connections with influential clans and a good knowledge the nomad life of the Kazakhs, the origins of internal conflicts and dynamics of relations between Kazakh tribes, made it easier for him «to have constant, accurate and detailed information about the conditions in the steppes». And the fair execution of Derbisaly Berkimbaev's duties on the previous service made military governor to describe Derbisaly as «value» and a «useful figure» for the administration». [15; 1–3]

It should be noted that the official of special assignments under the governors held a special place in the administrative apparatus, because their duties do not fit into the range of actions of ordinary full-time officials. Officials of special assignments had the status of state advisers, the first assistants of the military governors. [16; 116–117]

The primary task was to collect and provide information to the governor that adequately reflects social processes in the Steppe. Derbisaly presented to the governor his vision of the situation in the Steppe, suggested ways to resolve conflicts or tensions, and monitored the effectiveness of the measures taken in the Steppe by regional authorities. The regional administration wrote, that the activities of Kazakhs officials on special assignments are also important because they «... could always and everywhere submit their useful opinion.» [17; 1]

Three years later (May 3, 1873) D. Berkimbaev was appointed as junior assistant to the head of Aktobe district. Almost from this time, D. Berkimbaev worked in the system of Aktobe district administration for more than 20 years. [14; 5]

As a result of his activities on the service in the local administration system Derbisaly Berkimbaev became a cavalier of the orders of St. Stanislaus and Anna of the 2nd and 3rd degree, of St. Vladimir of the 4th degree (April 18, 1899). It is necessary to give explanations regarding the order of Vladimir. According to Article 35 of the Code of Laws of the Empire for 1857 «Hereditary nobility could be acquired by persons awarded with the Russian orders of St. Vladimir of all degrees. Interestingly, Berkimbaev after receiving this order immediately, namely in October 1899, appealed to the Orenburg Assembly of nobility about his inclusion in the hereditary nobility. [18; 1] This fact indicates that being a representative of Russian officials, Berkimbaev had a good awareness of the laws of the Empire. And he set an example of how to use administrative resources and desire to join the privileged strata of the empire.

On October 23, 1900 by the decision of the Governing Senate, D. Berkimbaev was included to the hereditary nobles of the Russian Empire. At the same time D. Berkimbaev was included to the Orenburg Assembly of the nobles and listed in the third part of the noble ancestry book of the Orenburg province for number 229. [19] The contradiction of the empire's policy towards the Kazakhs was manifested in the fact that Derbisaly Berkimbayev received the title of hereditary nobleman, but his 6 sons were not counted to this privileged strata only because their metric books (parish registers) from the Orenburg Muslim spiritual assembly were not presented. [18;2–2 ob.]

Such complexity and confusion emerge because the government in 1868 separated the Kazakhs from the Orenburg Muslim Spiritual Assembly, but did not resolve the question of who should issue metric books. Historian Charles Steynwedel defined metric book as «invisible links of the empire,» [20; 67] that impacted awareness of the individuals as a part of this vast state. Interesting from the point of view of self identification was the application of Berkimbaev to the Senate about the assignment of his children to the nobility. He emphasized that, as a Kazakh in the Turgai region, he did not belong to the Orenburg Muslim spiritual assembly, and consequently his children too. Moreover, he noted that the Steppe regulation of 1891 did not disclose the duties of the volost mullah and he was not given the responsibility for metric books. According to this head of district could certify the legality of the birth of children. But in the time, Dilyara Usmanova in article, gives an example of the fact that in the Spring of 1914 the Mufti of Orenburg asked officials of the Department of Spiritual Affairs for instructions on how the Spiritual Assembly should act, produce and send metric books to the districts of Akmola, Semipalatinsk and Ural oblasts, or regional administration will take this function [21; 106–153]

After a long correspondence, only two years later, on June 10, 1902, certificates of nobility were given for his children. [18;40–42]

Activity of Derbisaly Berkimbaeva were not limited to service in the local government system, he left a scientific and publicistic legacy.

Derbisaly was a member of the Orenburg branch of the Russian Geographical Society (since March 23, 1879), a full member of the Turgay regional statistical committee (since May 20, 1897). D. Berkimbaev was the author of ethnographic works, in particular, «Ancient ruins and mounds in the Kyrgyz steppe». Particular interest to the natural environment and history of the own tribe, family manifested in his article «Araltubinskaya volost», published in 1895, in the newspaper «Turgay newspaper».

Derbisaly contributed and popularize knowledge about the life and customs of the Kazakh people. He gathered more than 22 exhibits, including the national clothes of the Kazakhs (men and women) from Aktope district, silver jewelry, leathers made by Kazakhs at the All-Russian Exhibition in Nizhny Novgorod.

Derbisaly was three times in the Kazakh deputation in St. Petersburg (1876, 1881, 1898), participated in the coronation of Emperor Nicholas II in Moscow in 1896.

Conclusions

Thus, I have shown an example of how an individual family, building up relations with the authorities, was able to take positions in local administrative structures and become key figures in the steppe.

In conclusion, it is important to note that the Berkimbaev dynasty is a good example for understanding the process of incorporating the Kazakh patrimonial nobility into the system of the Russian Empire. but at the same time it does not cover the cases of opposition of members of this tribe to local Russian authorities. In the Central Archives, I did not find petitions of tribesmen for the unlawful actions of representatives of the Berkimbaev as volost rulers. Although such documents in the archives of Kazakhstan are sufficient in relation to other volost rulers. The activities of the Berkimbaev dynasty occurred in the context of major changes in the socio-political and economic life of the Steppe. Berkimbaevs were in the center of events. And they were able to use an important resource for keeping social order in their own way, creating normal conditions for the development of their tribesmen and own improvement of conditions. Having mastered the system of colonial knowledge, the Berkimbaevs wanted to modernize their own communities. On the other hand, for the Russian authorities it was important to have influential figure in the Steppe as the Berkimbaevs. How we see, loyalty to the imperial authority opened up for by opportunities of integration to the imperial administration. On the other hand, the central government, granting privileges was a way of maintaining keeping control over a vast nomad land inhabited by non-Russian peoples.

The fate of this dynasty during the Soviet era was typical. In the 1930s, the son of Derbisaly Berkimbaev was repressed.

References

- 1 Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. // Сборник документов и материалов. — Алма-Ата, 1961. — 740 с.
- 2 ЦГА РК. — Ф. 4. — Оп. 1. — Д. 2388.
- 3 Khodarkovsky M. Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800 / M. Khodarkovsky. — Indiana University Press, 2002. — 290 p.
- 4 Зиманов С.З. Политический строй Казахстана в конце XVIII и первой половине XIX в. / С.З. Зиманов. — Алма-Ата, 1960. — 296 с.; Абдрахманова Б.М. История Казахстана Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке / Б.М. Абдрахманова. — Астана, 1998. — 242 с.
- 5 Sultangalieva G.S. Dyussembekova Z. Distance and Distance Chiefs of the Kazakhs of the Orenburg Province (1830–1860) / G.S. Sultangalieva // Bylye Gody. — 2018. — Vol. 50. — Is. 4. — P. — 1575–1583.
- 6 ЦГА РК. — Ф. 25. — Оп. 2. — Д. 106.
- 7 Шепелев Л.Е. Чиновный мир России: XVIII — начало XIX в. / Л.Е. Шепелев. — СПб., 2001. — 478 с.
- 8 Шепелев Л.Е. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи / Л.Е. Шепелев. — М., 1991. — 431 с.
- 9 ЦГА РК. — Ф. 25. — Оп. 2. — Д. 764.
- 10 Материалы по киргизскому землепользованию. Собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Актюбинский уезд. — Т. 7. — Воронеж, 1903. — 420 с.
- 11 ЦГА РК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 1609.
- 12 ЦГА РК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 930.
- 13 ЦГА РК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 736.
- 14 ЦГА РК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 104.
- 15 ЦГА РК. — Ф. 25. — Оп. 2. — Д. 1841.
- 16 Полное собрание законов Российской империи. — Т. 10. — Ч. 2. — № 8595. — СПб., 1836. — 918 с.
- 17 ЦГА РК. — Ф. 25. — Оп. 2. — Д. 74.
- 18 Государственный архив Оренбургской области (ГАОрО). — Ф. 38. — Оп. 2. — Д. 10.
- 19 ЦГА РК. — Ф. 25. — Оп. 2. — Д. 107.
- 20 Steinwedel Ch. Making Social Groups, One Person at a Time: The Identification of Individual by Estate, Religious Confession, and Ethnicity in Late Imperial Russia / Ch. Steinwedel // Documenting Individual Identity: The Development of State Practices in the Modern World. Jane Caplan and John Torpey. Eds. — Princeton University Press, 2001. — P. 67–68.
- 21 Усманова Д. Мусульманские метрические книги в Российской империи: между законом, государством и общиной (вторая половина XIX — первая четверть XX в.) / Д. Усманова. — Ab Imperio, 2/2015. — С. 106–153.

Г.С. Султангалиева

Қазақ даласындағы қоғамдық өмірдің өзгеруі: Беркімбаевтар әулеті (XIX ғ.)

Мақалада XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ даласының империялық басқару жүйесіне әкімшілік интеграциялану процесінде Беркімбаевтар отбасының әлеуметтік мәртебесінің өзгеруі қарастырылды. Беркімбаевтар отбасының өкілдері ру басшысы, дистанция басқарушысы, болыс басқарушысы және әскери губернатор жанындағы арнайы тапсырмалар бойынша шенеунік лауазымдарын атқара отырып қазақ жерінде жаңадан құрылған басқару жүйесіне енді. Беркімбаевтар сол заманғы орыс шенеуніктерінің барлық белгілеріне ие болды: жалақы, әскери атақтармен марапатталуы, мақтау қағаздары, медальдар, ордендер. Ұзақ уақыт қызмет ету барысында (1820–1917 жж.) олар Ресей империясының құрметті азаматтығы мен ата тегінен бергі дворяндар құрамына кірді. Беркімбаевтар әулеті биліктің әкімшілік ресурстарына ие бола отырып, зайырлы білімнің таралуына, аймақтағы орыс қоғамының қазақ халқының тарихы мен мәдениетімен танысуына елеулі ықпал етті.

Кілт сөздер: қазақ шенеуніктері, қазақ даласының әкімшілік интеграциясы, ата тегінен бергі дворяндар.

Г.С. Султангалиева

Трансформация социальной жизни в Казахской степи: династия Беркимбаевых (XIX в.)

В статье рассмотрены изменения социального статуса семьи Беркимбаевых в процессе административной интеграции Казахской степи в имперскую систему управления в первой половине XIX в. Представители семьи Беркимбаевых вошли во вновь созданную систему управления в Степи, испол-

няя должности от управляющего родом, дистанционного начальника, волостного управителя, чиновника особых поручений при военном губернаторе. Беркимбаевы имели все атрибуты российских чиновников: жалование, награждение военными чинами, похвальными грамотами, медалями, орденами. За свою долголетнюю службу (1820–1917) вошли в состав почетного гражданства и потомственное дворянство Российской империи. Обладая административными ресурсами власти, династия Беркимбаевых внесла вклад в распространение светского образования, ознакомления российской общественности региона с историей и культурой казахского народа.

Ключевые слова: казахское чиновничество, административная интеграция Казахской степи, потомственное дворянство.

References

- 1 Kazakhsko-russkie otnosheniia v XVI–XVIII vv. (1961) [Kazakh-Russian relations in the XVI-XVIII centuries]. Sbornik dokumentov i materialov — Collection of documents and materials. Alma-Ata [in Russian].
- 2 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of Republic of Kazakhstan]. F.4. Op.1. D.2388 [in Russian].
- 3 Michael Khodarkovskiy (2002). *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800* Indiana University Press.
- 4 Zimanov, S.Z. (1960). *Politicheskii stroi Kazakh stana v kontse XVIII — pervoi polovine XIX v. [The political system of Kazakhstan at the end of the XVIII and the first half of the XIX century]*. Alma-Ata; Abdrakhmanova, B.M. (1998). *Istoriia Kazakhstana: vlast, sistema upravleniia, territorialnoie ustroistvo v XIX veke [History of Kazakhstan: power, management system, territorial structure in the XIX century]*. Astana [in Russian].
- 5 Sultangalieva, G.S. & Dyussebekova, Z. (2018). Distance and Distance Chiefs of the Kazakhs of the Orenburg Province (1830–1860). *Bylye Gody, Vol. 50, Is. 4, 1575–1583*.
- 6 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of Republic of Kazakhstan]. F. 25.Op.2.D.106 [in Russian].
- 7 Shepelev, L.E. (2001). *Chinovnyi mir Rossii: XVIII — nachalo XIX v. [The Official World of Russia: XVIII — early XIX century]*. Saint Petersburg: Iskusstvo [in Russian].
- 8 Shepelev, L.E. (1991). *Tituly, mundiry, ordena v Rossiiskoi imperii [Titles, uniforms, orders in the Russian Empire]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 9 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of Republic of Kazakhstan]. F. 25.Op.2.D. 764 [in Russian].
- 10 Materialy po kirhizskomu zemlepolzovaniiu (1903). *Sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniiu stepnykh oblastei. Aktiubinskii uезд [Materials on Kyrgyz land use. (1903) Collected and developed by an expedition to explore the steppe regions. Aktobe County]*. (Vol. 7). Voronezh: litografiia V. Isayeva [in Russian].
- 11 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of Republic of Kazakhstan]. F. 25. Op. 1. D. 1609 [in Russian].
- 12 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of Republic of Kazakhstan]. F. 25. Op. 1. D. 930 [in Russian].
- 13 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of Republic of Kazakhstan]. F. 25. Op. 1. D. 736 [in Russian].
- 14 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of Republic of Kazakhstan]. F. 25. Op. 1. D. 104 [in Russian].
- 15 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of Republic of Kazakhstan]. F. 25. Op. 2. D. 1841 [in Russian].
- 16 *Polnoie sobranie zakonov Rossiiskoi imperii (1836) [Complete collection of laws of the Russian Empire]*. (Vol. 10, Ch. 2, No. 8595). Saint Petersburg [in Russian].
- 17 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of Republic of Kazakhstan]. F. 25. Op. 2. D. 74 [in Russian].
- 18 Gosudarstvennyi arkhiv Orenburhskoi oblasti [State Archives of the Orenburg Region]. (GAOrO) F. 38. Op.2.D.10 [in Russian].
- 19 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of Republic of Kazakhstan]. F. 25. Op. 2. D. 107 [in Russian].
- 20 Steinwedel Charles (2001) *Making Social Groups, One Person at a Time: The Identification of Individual by Estate, Religious Confession, and Ethnicity in Late Imperial Russia [Documenting Individual Identity: The Development of State Practices in the Modern World]*. Jane Caplan and John Torpey. Eds. Princeton University Press, 2001. Pp. 67–68].
- 21 Usmanova, D. (2015). *Musulmanskiie metricheskiiie knihi v Rossiiskoi imperii: mezhdz zakonom, gosudarstvom i obshchinois (vtoraiia polovina XIX — pervaiia chetvert XX vv.) [Muslim metric books in the Russian Empire: between law, state and community (second half of the 19th — first quarter of the 20th centuries)]*. [Ab Imperio. 2/2015. P.106–153] [in Russian].

К.Ya. Abbasova*

*Baku State University, Baku, Azerbaijan
(E-mail: q.abbasova@mail.ru)*

The mutual influence of cultures on the Great Silk Road as a model for the formation of a modern code of national identity

The article examines the modern features of the formation of culture as a factor in the acquisition of national identity and the preservation of national consciousness. The authors refer to the history of the interaction of cultures on the Great Silk Road as a worldview model that allows one to study the roots of our cultural history, understand the origins of distinctive spirituality, our national involvement in world culture. Using the methodology of the philosophy of culture, the authors show that by the example of the interaction of cultures on the routes of the Great Silk Road, it is possible to trace the processes of intercultural communication for one and a half thousand years, to see the diversity of peoples who took part in this grandiose exchange of the achievements of material and spiritual culture, to determine the main characteristics of modern cultural situations, as well as trends in the development of intercultural relations in the future. All these factors have a decisive influence on the formation of the modern code of national identity.

Keywords: philosophy of culture, national identity, national consciousness, interaction of cultures, cultural heritage, historical experience.

Introduction

Speaking about the fact that a person creates his own cultural existence, it is necessary to bear in mind, in our opinion, only the case if he is rooted in tradition. At the same time, the interaction of tradition and the cultural level of human development is deeply dialectical. Tradition is a system of actions that are passed down from generation to generation and, accordingly, form the way of thinking and feeling of people that arise in them as a result of the impact of existing social relations. Under the tradition, according to E.A. Baller, it is necessary to understand «historically formed forms of people's behavior resolutely in all areas of public life», while «speaking about customs, we mean mainly the sphere of everyday relations» [1; 54].

Tradition, on the one hand, has a certain objective basis, and on the other hand, it contains its own «internal logic» of development, since the past reality in a number of its aspects (this applies primarily to the ideological heritage) is a spiritual value for modernity. Tradition is such an «ideological concentrate» that is continuously enriched in the process of social practice and is directed towards the future. It is precisely in this temporal hypostasis that tradition acts as such a means of developing culture, which, without disturbing the stability of cultural development, at the same time is able to powerfully influence social psychology.

Thus, tradition is not a conservative principle in socio-cultural development, i.e. something absolutely opposite to innovation, but, on the contrary, a manifestation of the creative principle in culture, when, on the one hand, it is necessary to concentrate the historical and spiritual experience of past generations, and on the other hand — to refer to the experience of the present day.

It must be said that the orientation towards tradition existed at all stages of cultural evolution. But the human world has never been at rest. Some forms of social organization were replaced by others. This is especially noticeable today.

Tradition is important not because it preserves the past — in the past there were many good and bad. Tradition is not meant to preserve everything from the past. A true tradition preserves only all that is most valuable and positive. Such a positive heritage is wrapped in a certain cultural shell that helps modern people to embrace these values. For example, religion, customs of ancestors, symbols, the system of upbringing and education.

The main contradiction in modern cultural life we see in the need for a fairly rapid renewal (modernization) of spiritual regulation, which does not correspond to the new needs of society, and the preservation of the valuable that supports the vital functions of society in its multi-level system of production and activity. This contradiction, as in the post-Soviet countries, results in a confrontation, and sometimes a fierce struggle between modernizers and conservatives, between Westerners and supporters of national identity, between supporters of transferring culture to market relations and those who defend the humanistic heritage of the culture of past eras.

Research methods

The study uses the methodological matrix of the philosophy of culture, which makes it possible to present culture as a phenomenon that fixes the degree of a person's mastering of being, as a system of ways, means and methods of human activity, as a universal guideline for a person's creative self-realization in his desire to determine the meaning of his life. The process of person's creation of socially significant forms of existence, that is, the process of cultural creation, inevitably becomes the subject of philosophical reflection. Since culture is a product of a person's conscious creative activity, and questions about a person's attitude to the world and his place in the world have always been at the center of philosophy, the determinants of the emergence and formation of cultural events in their ontological basis and value orientation becomes the subject of philosophical analysis.

Particular attention is paid to the phenomenological and hermeneutic method aimed at revealing the objectivity of cultural meanings, their substantiveness, as well as the historicity of their understanding and interpretation by the cognizing subject.

Results and Discussion

Particular attention is paid to the phenomenological and hermeneutic method aimed at revealing the objectivity of cultural meanings, their substantiveness, as well as the historicity of their understanding and interpretation by the cognizing subject.

The nature of the emergence of the new is very complex. New traditions are not strictly connected with the destruction of the old ones. After all, some traditions, having arisen in ancient times, never disappear at all, but only enrich and develop. So, the process of cultural development is a complex, dialectical process. On the one hand, there is always a tradition, a connection with what was previously achieved, and on the other hand, to preserve the tradition does not mean to limit yourself to what was achieved. Cultural heritage is not something permanent. It is necessary to practically weigh the inherited cultural values, to develop and enrich them in terms of new opportunities and new challenges. It is no accident that P.A. Sorokin drew attention to the fact that no matter how painful the destruction of an established form of culture is, it is a necessary condition for any culture to remain creatively creative throughout its historical development. «When the creative forces are exhausted and all their limited possibilities are realized, the corresponding culture and society either become dead and non-creative or change into a new form that opens up new creative opportunities and values» [2; 433].

Studying various religions, philosophical texts and works of fiction, R. Guénon comes to two conclusions: 1) spiritual principles lie at the basis of any teaching; 2) these principles, expressed in different creations of man, with the help of different means, are the same for all times, peoples, cultures. Both the creations of man and «the phenomena of nature and the events of history all have a symbolic meaning in that they express something of those principles on which they depend, in relation to which they are more or less distant consequences» [3; 142].

This idea sounds even more powerful in the fundamental research of myth undertaken by M. Eliade. He believes that there are timeless creative forms that have a sacred character, and that all human creations are constructed according to the patterns of heavenly prototypes. Here is a characteristic conclusion for this sci-

entist, made by him after studying the rituals of marriage among different nations: «It is important that the orgy, like a marriage, were rituals imitating sacred actions or certain episodes from the sacred drama of the Cosmos; it is important that human acts were legitimized using an extrahuman model» [4; 50].

We believe that common values and norms that structure the entire human culture do exist. The deep foundation of these norms is general cosmic algorithms, some creative structures called archetypes by Jung. If we look at human culture from this position, then the genesis of political programs, scientific theories and even architectural projects is a kind of repetition of general cosmic creative forms. The universality of these a priori forms makes it possible to believe in the existence of common human principles in law, morality and any sphere of spiritual production, which, in turn, provides a basis for asserting the unity of human culture.

But what about the historicity of cultural phenomena, their relativity? It can be assumed that any specific cultural phenomenon, taken at a certain time and under certain conditions, is the result of a double transformation of general cosmic generating structures. Their first transformation occurs at the biological level of being, where they change in accordance with the conditions for the existence of a species in a particular biological environment. The second transformation is social, when biologically inherited patterns of behavior change under the influence of the social environment. For this reason, the same archetype can manifest itself in different ways in different historical conditions. This determination of the archetype by the socio-cultural space gives rise to the phenomenon of the historicity of law, morality, art, etc.

The stated concept resembles the dialectical paradigm, well known to philosophers, according to which the deep foundation of all processes is dialectical laws. However, we believe that the very laws of dialectics, like sensory images and works of art, myths are only human ways of expressing universal cosmic creative principles. The logical is only one of the possible forms of expression of the ultimate foundations of being. If we exclude the mind from the human psyche, which, for example, occurs in altered states of consciousness, then these grounds can manifest themselves in the form of archetype images, which were the subject of Jung's research. They can be expressed in the form of a drawing, musical or dance rhythm, colors and spatial proportions (painting), artistic word, religious experience, architectural project, etc.

It is quite possible that knowledge about the unity of man and the universe, the unity of human culture is inherent in man, intuitively known to him. «It can be assumed that the sense of harmony and unity of an individual human personality with the world cosmic universe, some kind of inner knowledge of the laws of being, originally inherent in even a completely non-reflective individual, was a fundamental experience that constituted the early stages of the formation of human consciousness in the primitive era. Such an experience, on the one hand, contributed to the development of a sense of personal identity (personalization), and on the other hand, it served as the basis for identifying mental processes and states with the principles of the cosmic world order. The interrelation of these two principles determined the search for outside, transcendental foundations of being, characteristic of subsequent epochs of human history», — writes N.F. Kalina in the foreword to Joseph Campbell's book «The Mythical Image» [5; 4].

Thus, we can say that the mythological consciousness, formed over the centuries, and today is an important part of spiritual culture, national identity. The latter is «a constituent part of social identity, a psychological category that refers to the individual's awareness of his belonging to a particular national group or community; in turn, this is the result of self-identification, the cognitive-emotional process of realizing oneself as a representative of a particular national community or group» [6; 15]. And the problem of national consciousness itself continues to be one of the most important and urgent problems of modern socio-humanitarian knowledge, integrating the cognitive and applied interests of various social sciences. This complex, both theoretical and practical issue, despite the rather long period of its philosophical, cultural, socio-political, sociological analysis and discussion, in modern discussions acts as a subject of lively disputes, often from antagonistic positions, with a high level of emotional attitude, ideological overtones and mythological coloring. If the very fact of the existence of national consciousness as a phenomenon of culture and the result of ethnogenesis does not raise doubts and is considered by the overwhelming majority of researchers as an organizing principle in the historical development and functioning of ethnic groups, in their transition to the level of national self-organization, then various points of view are expressed about the degree of interdependence and mutual influence of ethnic, national, cultural, political, etc. factors, their structural and content interaction, and their significance in the socio-historical self-reproduction and self-preservation of peoples.

The sad experience of numerous social conflicts arising on ethnic grounds makes the scientific community again and again turn to the problems associated with the definition of the nature and essence of «nation-

al». The thesis that the national policy of the state should be built in strict accordance with the theoretical, methodological achievements of science has long become an axiom for modern socio-humanitarian knowledge. Does this mean that it is scientific analysis that determines the nature of the formation of national consciousness and the principles of interethnic relations in social space? Or is it that scientific thought itself is drawn into the sphere of the «national» and becomes an object of emotional manipulation? Unfortunately, it can be stated that the study of the problems of national consciousness is often carried out in the epistemological coordinates of nationalistically biased attitudes. Scientific searches in the field of national consciousness were associated, as a rule, with attempts to define and formulate the so-called national idea. However, this search was mainly related to political and economic contexts. It seems that this is a one-sided approach that significantly impoverishes the content richness of this problem space. This state of affairs urgently requires a revision of a number of outdated methodological perspectives. In this sense, modern scientific analysis should take into account the structural changes that have taken place and focus on the entire cultural sphere, captured in the national consciousness. Interpretation of the concept of «national consciousness» should be carried out taking into account the consideration of its cognitive content and socio-cultural conditioning.

Ethnic nationalism in the modern world is one of the main reasons for the conflict-generating nature of social processes. National identity very often becomes a cover for unseemly economic and political activities that damage the general well-being of all mankind. For the post-Soviet states, especially at the early stage of their formation, ethnic nationalism was an effective means of political mobilization, ensuring priority access to power and resources. However, the very notions of «nation», «national», «nationalism» remain mainly the subject of publicistic discourse, rather than have a clear scientific and methodological definition. So at the level of the state and the official language, the concept of a civil nation is mainly used as a means of consolidating the co-citizenship of all ethnic groups. And at the level of ethnic communities, the concept of a cultural nation is used to a greater extent as a means of protecting their interests, political mobilization and protection of collective cultural identity from the threat of assimilation or discrimination from the state and the dominant culture.

The modern cultural studies theory believes that, on the one hand, there is an idea of a plurality of equal cultures, their uniqueness, on the other hand, — there is a need to think about the integrating principle that creates cultural unity, without which the existence of humanity is impossible. The most promising is the interaction between cultures with a fundamental value orientation towards equality and partnership, ensuring cultural stability. In this regard, the scientific, theoretical and practical significance of cultural studies is actualized, in which modern processes of cultural interaction between countries and peoples, dialogue of cultures are analyzed in the context of historical experience of this kind.

Today, thanks to the efforts of many states of the world, the Great Silk Road is being revived to a new life. An increasing number of people are showing a keen interest in the history of this ancient transnational trade route, in unique cultural monuments, preserved spiritual values and traditions, customs and holidays of the peoples of the region. The Great Silk Road had a huge impact on the formation of socio-economic, political, spiritual characteristics in the culture of the countries through which it passed. Along all its routes, large and small trading cities and settlements arose, whose cultural significance is still relevant today.

Of particular importance for the functioning of the Great Silk Road was such a region as Central Asia and, more specifically, the territory of modern Kazakhstan. This region was not only crossed by dozens of trade routes, but also the most important ethnic processes took place here, diplomatic treaties and military alliances were concluded, and active interaction of cultures took place. The peoples of this region played an outstanding role in the spread of writing and world religions, many material and technical achievements. According to N.A. Nazarbayev «the Kazakh steppe and Kazakh cities were the crossroads of the dialogue of the great cultures of the South and East, North and West» [7; 18]. And the culture of the Kazakh steppe «is a complex and multi-level phenomenon with the deepest historical tradition» [7; 19].

For the first time in the history of mankind, on the vast expanses from the Mediterranean to the Pacific Ocean, the Great Silk Road connected various countries and peoples, linked their material, artistic and spiritual cultures. For many centuries, the exchange of the most diverse cultural achievements of different peoples has been carried out along this path. Interest in the Great Silk Road has stimulated various studies that make it possible to fully study the scientific, technological and cultural ties that existed between the West and the East and find out how intercultural contacts developed closed social systems, broadened people's horizons, and contributed to a more intensive development of the intellectual sphere.

V.M. Mezhuev argued that «to understand the present historically means to gain the key to understanding the past and the future.» [8; 93]. It can be stated that the appearance of the first routes of the Great Silk Road already in the Bronze Age and their further development as an extensive communication system up to the Middle Ages became a powerful tool for the economic and cultural integration of the peoples of the Eurasian continent. In those distant times, the military confrontation between eastern and western civilizations, as well as between sedentary and nomadic peoples, seemed to create not the best conditions for trade and cultural dialogue. However, paradoxically, trade not only does not stop, but on the contrary intensifies. Despite the complex political relations, it was on the Great Silk Road that multifaceted trade and cultural interaction of various countries and peoples took place.

The history of cultural contacts on the Great Silk Road shows the special role of nomadic tribes and peoples inhabiting the territory of Kazakhstan and neighboring states in the formation of the Eurasian cultural space. The features of the spiritual culture and syncretic art of these peoples are revealed by the numerous monuments of material culture located along the Silk Road, rock paintings, sanctuaries of the Bronze Age, mound complexes of the Saka and Wusun periods, archaeological and ethnographic material from the Bronze Age to the late Middle Ages. The ideas they developed about the system of building the world formed the basis of the most ancient sacred scriptures, canonized initially by the Zoroastrian priesthood, later by the institutions of Manichaeism and Nestorianism, as well as by various currents of Islam that spread them on the territory of the states of the Middle and Near East, Egypt and China. These worldview concepts influenced all spheres of social life of different peoples: the hierarchy of state structure, the order of military formations, the equipment system, intra-tribal relations, the structure and decoration of the dwelling, the plots of cult, household utensils and clothing, the arrangement of festivals and funeral rituals.

It is impossible not to agree with the statement of N.A. Nazarbayev: «You need to be an extremely poorly educated person not to know at least at the level of general information that the Kazakh land was the territory of colossal cultural innovations of the Eurasian scale — from military technologies to methods of constructing housing and raising livestock, from unique technologies in metallurgy to outstanding monuments of literary creativity. All this could not have taken place without diverse and long-term contacts with a variety of peoples and civilizations» [7, 18–19].

In the context of globalization, characterized by tendencies towards cultural unification and cultural isolation, the development of the spiritual experience of the process of interaction of cultures with its value orientation towards ensuring world order and stability is an important factor in preserving the cultural unity of the world in the diversity of cultures. This is most characteristic of the Eurasian multicultural space, in which ethnic cultures develop models of dialogue that include both universal foundations and their own cultural characteristics. And the example of the Great Silk Road shows how favorable contacts and communication based on the exchange of cultural achievements are for establishing trust between peoples.

Conclusions

Our research has established that on the Great Silk Road, there was no collision, but interpenetration, mutual enrichment of ancient cultures. The Great Silk Road played a huge role in the development of human civilization and has a unique cultural value. Thanks to the existence of the intercontinental route, there has been a grandiose, one of the fastest in world history, the interpenetration of cultures of different peoples, the expansion of the space of international communication. The Great Silk Road contributed to the strengthening of social, economic and cultural contacts between farmers of oases and pastoralists of the steppes of Central Asia, the development by farmers and townspeople of the northern steppe and mountainous regions, especially the Syr Darya basin, valleys and foothills of the Tien Shan, Semirechye, peoples living around the Caspian Sea.

The cultural history of the Great Silk Road, the development of which is an important component of the cultural policy of modern Azerbaijan and Kazakhstan, testifies that the unity of forces has always been the most effective form of peoples' response to historical challenges. The disintegration of a single space, which for centuries has connected peoples close to each other, is increasingly perceived as a major loss, with which many current difficulties and troubles are associated in the minds of people. Only unity opens up space for their dynamic development. The main goal of states' efforts to revive the Great Silk Road is to demonstrate the benefits of cultural diversity by recognizing the importance of the processes of constant interpenetration and interchange in relations between cultures, as well as the ties established since the inception of civilization.

Thus, the Great Silk Road acts as one of the most ancient integration models for the development of human society, operating in the 21st century. Through the exchange of material and cultural values, this path for twenty centuries has been connecting the peculiar and inimitable civilizations of the East and West. The experience of interaction of cultures of the past on the Great Silk Road allows modern cultures to better understand each other, to realize that the formation of a modern national code of cultural identity is impossible outside of an equal dialogue of cultures.

References

- 1 Баллер Э.А. Социальный прогресс и культурное наследие / Э.А. Баллер. — М.: Наука, 1987. — 159 с.
- 2 Сорокин П.А. Социокультурная динамика / П.А. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Политиздат, 1992. — С. 425–504.
- 3 Генон Р. Эзотеризм Данте / Р. Генон // Философские науки. — 1991. — № 8. — С. 132–171.
- 4 Элиаде М. Космос и история / М. Элиаде. — М.: Прогресс, 1987. — 312 с.
- 5 Калина Н.Ф. Психическая реальность мифического образа / Н.Ф. Калина // Мифический образ. — М.: ООО «Издательство “АСТ”», 2004. — С. 3–6.
- 6 Кадырова Р. Национальная идентичность азербайджанских детей и подростков. Социально-психологический анализ / Р. Кадырова. — Баку: Кавказ, 2007. — 247 с.
- 7 Назарбаев Н.А. В потоке истории / Н.А. Назарбаев. — Алматы: Атамұра, 1999. — 296 с.
- 8 Межуев В.М. Культура и история / В.М. Межуев. — М.: Политиздат, 1977. — 199 с.

К.Я. Аббасова

Ұлы Жібек жолындағы мәдениеттердің өзара әсері ұлттық бірегейліктің қазіргі заманғы кодын қалыптастыру моделі ретінде

Мақалада ұлттық бірегейлікке ие болу және ұлттық сананы сақтау факторы ретінде мәдениетті қалыптастырудың заманауи ерекшеліктері қарастырылды. Авторлар Ұлы Жібек жолындағы мәдениеттердің өзара әрекеттесу тарихына өзінің мәдени тарихының түп-тамырын зерттеуге, өзіндік руханияттың бастауын, әлемдік мәдениетке ұлттық қатыстылығын түсінуге мүмкіндік беретін дүниетанымдық үлгі ретінде жүгінеді. Мәдениет философиясының әдіснамасын қолдана отырып, автор Ұлы Жібек жолындағы мәдениеттердің өзара әрекеттесуі мысалында бір жарым мың жыл ішінде мәдениетаралық қарым-қатынас процестерін байқауға, материалдық және рухани мәдениеттің жетістіктерімен осы үлкен алмасуға қатысқан халықтардың алуан түрлілігін көруге, қазіргі мәдени жағдайдың негізгі сипаттамаларын, сондай-ақ болашақта мәдениетаралық қатынастардың даму тенденцияларын анықтауға болатындығын көрсетеді. Осы факторлардың барлығы ұлттық бірегейліктің қазіргі заманғы кодын қалыптастыруға шешуші әсер етеді.

Кілт сөздер: мәдениет философиясы, ұлттық бірегейлік, ұлттық сана, мәдениеттердің өзара іс-қимылы, мәдени мұра, тарихи тәжірибе.

К.Я. Аббасова

Взаимовлияние культур на Великом Шелковом пути как модель формирования современного кода национальной идентичности

В статье рассмотрены современные особенности формирования культуры как фактора обретения национальной идентичности и сохранения национального сознания. Автор обращается к истории взаимодействия культур на Великом Шелковом пути как к мировоззренческой модели, позволяющей изучить корни своей культурной истории, понять истоки самобытной духовности, своей национальной причастности к мировой культуре. Используя методологию философии культуры, на примере взаимодействия культур на трассах Великого Шелкового пути можно проследить процессы межкультурной коммуникации на протяжении полутора тысяч лет, увидеть разнообразие народов, принимавших участие в этом грандиозном обмене достижениями материальной и духовной культуры, определить основные характеристики современной культурной ситуации, а также тенденции развития межкультурных отношений в будущем. Все эти факторы оказывают решающее влияние на формирование современного кода национальной идентичности.

Ключевые слова: философия культуры, национальная идентичность, национальное сознание, взаимодействие культур, культурное наследие, исторический опыт.

References

- 1 Baller, E.A. (1987). *Sotsialnyi prohress i kulturnoe nasledie [Social progress and cultural heritage]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Sorokin, P.A. (1992). Sotsiokulturnaia dinamika [Socio-cultural dynamics]. *Chelovek. Tsvivilizatsiia. Obshchestvo — Man. Civilization. Society*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 3 Genon, R. (1991). Ezoterizm Dante [Dante's esotericism]. *Filosofskie nauki — Philosophical sciences*, 8, 132–171 [in Russian].
- 4 Eliade, M. (1987). *Kosmos i istoriia [Space and history]*. Moscow: Prohress [in Russian].
- 5 Kalina, N.F. (2004). Psihicheskaia realnost mificheskoho obraza [Psychic reality of a mythical image]. *Mificheskii obraz — Mythic image. Dzh. Kempbell*; Moscow: OOO «Izdatelstvo “AST”», 3–6 [in Russian].
- 6 Kadyrova, R. (2007). *Natsionalnaia identichnost azerbaidzhanskikh detei i podrostkov. Sotsialno-psihologicheskii analiz [National identity of Azerbaijani children and adolescents. Socio-psychological analysis]*. Baku: Kavkaz [in Russian].
- 7 Nazarbaev, N.A. (1999). *V potoke istorii [In the flow of history]*. Almaty: Atamura [in Russian].
- 8 Mezhuev, V.M. (1977). *Kultura i istoriia [Culture and history]*. Moscow: Politizdat [in Russian].

Д.Б. Байбосунов^{1,*}, У.С. Жумақанова², Г.М. Жуматова²

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан;

²Қарағанды техникалық университеті, Қазақстан

(E-mail: dossym.berikbai@mail.ru; ulpan_85-85@mail.ru; jumatova.86@mail.ru)

Мұсылман отбасы құқығының ерекшеліктері

Мақала ислам отбасына арналған. Ислам отбасы игілік, сүйіспеншілік және үйлесімділік пен тақуалықтың, бейбітшілік пен мейірімділіктің тірегі болып табылады. Қазіргі уақытта кең талқыланып жүрген мәселелердің бірі — мұсылмандық отбасындағы неке, некеге тұру, тоқтату және жарамсыз деп тану себептері, ондағы мүліктік және мүліктік емес қатынастар мақаланың негізгі өзегі болып табылады. Отбасы құрмас бұрын ер және әйел некеге тұру алдында және некеге қатысты шарттарды талқылаған. Некеге тұрған жас мұсылман отбасы арасында пайда бола алатын немесе орын алған қандай да бір жағдаятты шешу жолдары көрсетілген. Ең негізгі мақсаттарының бірі — мұсылман қоғамына неке ережелері мен қағидаларын насихаттау және дұрыс жолға бағдар беру. Мұсылман отбасы қарым-қатынастарының жалпы көрінісін бейнелеу. Отбасы құрған жас мұсылман ерлі-зайыптылар неке ұғымының негізгі міндеттерін білу тиіс. Мұсылман отбасының негізгі қағидалары мемлекеттегі заң мен ислам дін арасында үйлесімін табу және құқықтық қатынастарын реттей алу. Жоғарыда көрсетілген тұжырымдарды ескере отырып, болашақта жас мұсылман ұрпақтарымыздың неке туралы негізгі түсініктемелерді беру, насихаттау және дұрыс жолға бағдар беру мәселесі туралы ғалымдардың ой-пікірлері нұсқау ретінде көрсетілген. Мақала оқырмандар арасында өте қызықты тақырып болатынына күмән жоқ.

Кілт сөздер: шарифат, неке, отбасы, отбасылық өмірдің аяқталуы (ажырасу), махрам, мирас (мұра), құран, хадис.

Kipicne

Мұсылман құқығы шарифаттың бір бөлігі. Шарифат — бұл адамдарға міндетті түрде Алла Тағаланың Мұхаммед пайғамбар арқылы берілген нормалар мен ұйғарымдардың жиынтығы. Шарифат нормалары мұсылмандардың күнделікті өмірінде олардың өзара және билікпен қарым-қатынасындағы мінез-құлық мәселелерін реттейді. Мұсылман құқығының негізі: Құран, Пайғамбар Сүннет, иджма, қияс.

Исламда жанұя түсінігі үлкен орынға ие. Неке — отбасын құрудың негізі болып табылады. Ерлі-зайыптылар арасындағы мүліктік және мүліктік емес жеке қатынастарды туғызатын отбасын құру мақсатымен, заңда белгіленген тәртіппен тараптардың ерікті және толық келісімі жағдайында жасалған еркек пен әйелдің арасындағы тең құқықтық одақ.

Неке құруға рұқсат етілмеген адамдар яғни олар туыстық байланыстағы адамдар — махрамдар, ал неке құруға рұқсат етілген адамдар — намахрамдар яғни махрам санатына жатпайтындар. Неке құруға рұқсат етілмеген махрам санатына жататындарды үш түрге бөлуге болады: қандас, сүттес туыстары және неке бойынша жақын туыстары.

Үйде үнемі жанжалдар туындаса, отбасылардың бірлігі шайқалады, ал отбасы мүшелерінің тілегі айырылып қалады, содан кейін ерлі-зайыптылардың бөлінуі сөзсіз — ол отбасылық өмірдің аяқталуы (ажырасу) дейді. Ажырасу – татуласу мен тыныш және бақытты өмірдің қалпына келуіне «мүмкіндік болмаса ғана қолданылады.

Мирас — араб тіліндегі мұра «Мирас» сөзімен бейнеленген, ол бір нәрсенің басқа адамға (бір тайпадан басқасына және т.б.) өтуі сияқты шын мәнінде аударылады. Ол өлген адамнан оның мұрагерлеріне мүлікті беруді қамтиды. Жылжымайтын мүліктің өзі әр түрлі болуы мүмкін — жылжымайтын мүліктен ақшаға дейін.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында танымдық, пікірталастық, жалпы және жеке әдістер пайдаланылды. Атап айтқанда: гносеологиялық, логикалық, диалектикалық, талдау, индуктивтік және дедуктивтік, салыстырмалы және т.б.

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: dossym.berikbai@mail.ru (Д.Б Байбосунов)

Нәтижелер және оларды талқылау

Мұсылман құқығы шарифаттың бір бөлігі. Шарифат («тура жол») — бұл адамдарға міндетті түрде Алла Тағаланың Мұхаммед пайғамбар арқылы берілген нормалар мен ұйғарымдардың жиынтығы. Шарифат нормалары мұсылмандардың күнделікті өмірінде олардың өзара және билікпен қарым-қатынасындағы мінез-құлық мәселелерін реттейді. Шарифатта діни идея құқықтық бастамамен тығыз қарым-қатынас жасайды.

Мұсылман құқығының негізі:

- Құран;
- Пайғамбар Сүннет;
- иджма;
- кияс.

Қоғамның негізі — жанұя. Жанұясыз ешбір қоғамды елестету мүмкін емес. Өке мен шеше ол жанұяның қос қазығы. Ал, бала оның — келешегі. Қос қазықтың біреуі суырылса, отау жарым-жарты болып, бала жетім қалмақ. Исламда жанұя түсінігінің үлкен орынға ие екендігі «Неке (үйлену) — менің сүннетім. Кім менің сүннетімнен бас тартса, ол менен емес», — деген Мұхаммед (с.а.у.) пайғамбарымыздың хадисінен-ақ байқалады.

Неке — отбасын құрудың негізі болып табылады. Ерлі-зайыптылар арасындағы мүлктік және мүлктік емес жеке қатынастарды туғызатын отбасын құру мақсатымен, заңда белгіленген тәртіппен тараптардың ерікті және толық келісімі жағдайында жасалған еркек пен әйелдің арасындағы тең құқықтық одақ.

Исламдағы неке — насихат рухының және жанының тыныштығы іспеттес. Бұл бір-бірін жақсы көретін және бір-біріне қамқор болатын ерлер мен әйелдердің ортақ өмірі. Олар өзара бір біріне қолдау көрсете отырып, шынайылық пен толеранттылық қағидаттарын ұстанып, балаларын тәрбиелеуге және бақытты мұсылман отбасын құруға деген мейірімділік пен бақытты бейбіт атмосферада ұстанады. Бұл ерлер мен әйелдердің мәңгілік бірлестігі, олар бір-біріне заңды болып табылады. Некеден кейін олардың өмірі бірге басталады. Мұсылман ерлі-зайыптылары бір-бірінен жұбаныш тауып, бірге жұмыс істеп, бір-біріне отбасылық тарихты қалыптастыруға көмектеседі. Отбасы одағы Аллаһ Тағаланың кітабында өте жақсы жазылған. Қасиетті Құран махаббат, өзара түсіністік және мейірімділікті ашып, адам мен әйел арасындағы осы табиғи байланыстың тамаша сипаттамасын береді.

Аллаһ Тағала айтты: «Сендерге, оған тұрақтауларың үшін өз жыныстарыңнан жұбайлар жаратып, араларыңа сүйіспеншілік, мейірімділік пайда қылғандығы да оның белгілерінен. Сөз жоқ, осыларда ойланған елге белгілер бар» («Руми» 30 сүресі, аят 21).

Неке тек адамдар арасындағы өзара қарым-қатынастан басқа ешбір нәрсе емес, өйткені адамдар өздерінің үйінде тыныштық орната алады. Ол жерде таза сүйіспеншілік пен өзара сүйіспеншілік орнайды. Ислам отбасының игілік, сүйіспеншілік және үйлесімділік пен тақуалықтың, бейбітшілік пен мейірімділіктің тірегі болуын қалайды. Мұсылман ерлі-зайыптылар өзара қарым-қатынастың үлгісі және бір-бірінің құқықтарын құрметтеуі керек. Сонда олар бақытты және гүлденген отбасына ие болады, онда сүйіспеншілік пен мейірімділік орындайды. Мұндай отбасында ешқандай ниеттілік, екіжүзділік және өтірік болуы мүмкін емес. Ерлі-зайыптылардың көбісі бір-бірінен жұбаныш іздейді және үйлену үйінде бейбітшілік пен бақытқа кенеледі, бірақ бұл Аллаға шынайы сенімділік пен ерлі-зайыптылардың бір-бірінің құқықтарын сақтаусыз мүмкін емес. Ислам үйлену байланыстарын және отбасылық бақытты сақтауға қам жасайды. Сондықтан ол неке одағының жойылуына және жұбайлар арасындағы қарам-қайшылықтың пайда болуына әкелетін барлық нәрселерге қатаң тыйым салған. Сонымен қатар, ислам ерлі-зайыптыларға бір-біріне жақсы қарауды және бір-бірінің құқықтарын дұрыс сақтауды бұйырды. Әрбір ерлі-зайыптылар өздерінің қателіктері мен теріс қылықтары үшін бірін-бірін кешіріп, басқалардың көңілінен шығып, басқалардың кемшіліктеріне назар аудармауға тырысады. Аллаһтың елшісінің, оған Аллаһтың игілігі мен сәлемі болсын, былай деп айтқаны келтіріледі: «Мүмін мүміндерді жек көрмейді, өйткені, егер ол өзінің сипатының қандай да бір қасиеттерін ұнатпаса, ол екіншісімен қанағаттандырылады» (Муслим) [1; 77,78].

Неке — қарама-қарсы екі жыныстың (ер мен әйел) шарифат заңына сүйене отырып, бірігіп тұрмыс құру мақсатында өзара жасасқан міндеттемесі. «Жалғыздық Аллаға ғана жарасқан». Жұп болып жасау Адам Ата мен Хауа Анадан басталып, осы күнге жалғасып келеді. Ұрпақ өсіру қасиетті міндет. Әрбір мұсылман баласына тілейтін жақсы тілектің бірі осы некелесу. Мұхаммед ғ. с. да: «Үйленіңдер, ұрпақ

өсіріңдер! Қиямет күні мен үмбеттерімнің көптігімен мақтанамын» — деген. Уақтылы үйленбегендер, кезінде жесір, не жеке бас қалаушылар күнәға жақын жүруі ықтимал. Екеу болып жұптасса, отбасы қам-қаракетімен рақат тауып, бірлігін сақтауға тырысады. Пайғамбарымыз Мұхаммед айтады: «Ей, үмметім, үйленіңіз, үй болыңыз. Өйткені некедегі бір күн бір жылдық нәфіл ғибадаттан қайырлы. Ей, үмметім, сіздерден біреуіңіз үйленгеніңізде шайтан серіктеріне былай бақырады: «Бұл адам діннің екі бөлігін менен сақтап қалды». Үйленсеңіз өзіңізге әкелік, қызға аналық құрметін бағыштаған боласыз». Көріп тұрғаныңыздай, тұрмыс құру — дініміздің негіздерінің бірі.

Некеге тұрар алдындағы қағида ережелер:

а) қалыңдық таңдау ақыл-есі бүтін, абыройы өзінде, мұсылман, ұрпақ табу қабілеті бар т.б. Бұларды анықтау туыскандарының міндеті. Күйеу қалыңдығын көрмеуі де мүмкін.

ә) келісім сұрау неке кию кезінде, өзара келісім сұраудың алдында, қалыңдық таңдарда қыз келісімі сұралады. Келісім беруші әйел заты кәмелетке жеткен, ақыл-есі бүтін болуы тиіс. Қыз ұялып үндемесе, келісім бергені деп саналады. Ата-анасы разы болса болғаны. Ақылы кеміс қыздардың ата-анасы қыздың тұрмысқа ризалығын сұрамай бере береді.

б) некеге кедергі келтіретін себептер:

- жақын туыстық;
- емшектестік;
- сүйек жақындық, жекжаттық;
- әйел саны белгілі мөлшерден асса;
- дінсіздік;
- талақ айту.

Жақын туыстастығына орай мына жағдайларда некеге рұқсат етілмейді:

- а) анасы және одан тікелей тараушыларға;
- ә) қызы және одан тікелей тараушыларға;
- б) ұлының қызы және одан тараушыларға;
- в) әпкесі және одан тараушыларға;
- г) әке жағынан апа қарындасына және ана жағынан да солай;
- ғ) ағаларының қыздарына;

Сол секілді заңсыз тұрмыс құрып, олардан туылғандардың бәрімен некелесуге тиым салынады. Емшектестік болғандарға неке қиылмайды. Шарифат бойынша 2 жасқа дейін 15 рет басқа біреудің емшегін тойып емсе, емшектестік деп саналады, ал Имам Ағзам қағидасы бойынша 1 рет емсе де жетеді.

Сүйектестік, жекжаттық. Әйелдің жақын туыстарын, сол секілді ерінің әкесіне, ұлдарына некелесуге болмайды. Бір мезетте апалы-сіңлілі екі қызға үйленуге болмайды. Алдымен бірімен ажырасуы тиіс. Екі қызға да неке бір кезде қиылса, екі неке де заңсыз болып саналады. Шеше жағынан туыстарға, яғни бөлелерге некелесуге тиым салынады. Көңілдес болған әйелге үйленуге болады, бірақ оның ұлына қыз беруге, қызына некелесуге болмайды.

Әйел саны белгілі бір мөлшерден асса:

Тұрақты некемен 4 әйелге некелесіп, бірге тұруға рұқсат, ал күндерімен некелесу саны шексіз. Имам Ағзам қағидасында барлығы (мейлі азат, мейлі күң болсын) 4 әйелден аспауы тиіс [2; 79–83].

Махрам. Әйел мен ер адамдар махрам және махрам емес болып бөлінеді. Неке құруға рұқсат етілмеген адамдар яғни олар туыстық байланыстағы адамдар — махрамдар, ал неке құруға рұқсат етілген адамдар — намахрамдар яғни махрам санатына жатпайтындар. Неке құруға рұқсат етілмеген махрам санатына жататындарды үш түрге бөлуге болады: қандас, сүттес туыстары және неке бойынша жақын туыстары.

Айта кету керек, бұл адамдар махрам болса да, бұл ер адам немесе әйел бір-бірімен еркін қарым-қатынаста болуға құқылы екендігін білдірмейді, өйткені ықтимал фитна қаупі бар. Махрам некеге тұрған адамға — харамға нұсқайды. Бұл бір-бірімен некеге тұруға тыйым салынғандықтан, азғырулардың қаупі жоқ дегенді білдірмейді. Осылайша, қашықтықты байланыс кезінде ұстау керек. Еркін қарым-қатынас тек отбасы мүшелерімен, мысалы, әкесі, анасы, ұлы, қызы, ағасы, әпкесі, ағасы, тайпасы, әжесі және атасы сияқты мүмкін болады [3].

Отбасылық өмірдің аяқталуы (ажырасу). Үйде үнемі жанжалдар туындаса, отбасылардың бірлігі шайқалады, ал отбасы мүшелерінің тілегі айырылып қалады, содан кейін ерлі-зайыптылардың бөлінуі

сөзсіз. Ажырасу-татуласу мен тыныш және бақытты өмірдің қалпына келуіне «мүмкіндік болмаса ғана қолданылады.

Бүкіл отбасының сақталуы — Алла Тағаланың өсиеттерінің бірін орындау. Ерлі-зайыптылар бір-бірін жамандық жасамауға, бейбітшілік пен тепе-теңдікке қол жеткізуге, қоғамдық міндеттерді орындау үшін қажетті жағдайларды жасауға тиіс. Егер отбасында берекет болмаса, ерлі-зайыптылардың ажырасқаны жөн.

Әйелдің ажырасу құқығынан бастайық. Егер әйел күйеуіне жеккөрушілік сезсе, оны мәжбүрлеп ұстаудың мағынасы жоқ. Отбасының мақсаты — әйелді күшпен немесе полицияның көмегімен ұстайтын түрмеге айналдыру емес. Алла Тағала айтты: «... оларды үйде жақсы ұстаңыз немесе жақсылыққа жіберіңдер...» (Құран, 65: 2).

Ері әлі де өз әйелін жақсы көретін болса да, ол онымен қалғысы келмесе, оған келісуі керек. Бұл жағдайда заң әйелге күйеуінің ақы төленетін махрын қайтару арқылы ажырасу құқығын береді, одан кейін неке бұзылады деп есептеледі.

Алла Тағала айтты: «Егер сендер Алланың шектеулерін сақтай алмайтындардан қорқатын болсаңдар, онда ажырасудан бас тартса, екеуі де күнә жасамайды» (Құран, 2: 229).

Ал ажырасуға келетін болсақ, ислам оны кезең-кезеңмен жүзеге асырды, бұл кездейсоқ серпілістер мен өтпелі қалаусыздықтар отбасының негізін жоюға мүмкіндік бермеді. Егер ер адам ажырасуды қаласа, ол әйелінің етеккірі басталып аяқталғанға дейін күтеді. Ол тазарғаннан кейін, оған жақындауға болмайды. Осылайша, ажырасу жарамды болып саналады.

Мұндай ажырасу некені бұзбайды, керісінше, әйел күйеуінің үйінде қалады. Ол оны қудалауға жол бермейді және ол өзі үйден кетуі тиіс. Ол күйеуінің үйінде тағы бір ай бойы, екінші етеккір бастағанша, қалуы керек.

Біздің пікірімізше, ерлі-зайыптыларға қайта қосылуға мүмкіндік береді деп есептейміз. Ислам құқық қорғаушыларының келесі пікірін келтірейік: «Егер ер адам әйелімен жыныстық қатынасқа түскенде немесе етеккір циклінде ажырасқан болса, бұл ажырасу жарамсыз. Егер ол екінші тазалаудан кейін екінші рет ажырасса, онда ол оған қол тигізбеді. Ол осы уақытқа дейін үйінде қалады, әзірге оның уақыты келмейді және ол үшінші рет тазарады.

Бұл мәселе бойынша Алла Тағала айтты: «... немесе әйелін ақылға қонымды түрде ұстау немесе оны мейіріммен босату» (Құран, 2: 229), яғни үшінші, соңғы ажырасқан, кейін жұбайлардың бір-бірімен қайта қосыла алмайды.

Сүннет ажырасуына қатысты Пайғамбарымыз (оған Аллаһтың игілігі мен сәлемі болсын) Омардың ұлына: «Аллаһтың осылай істе деп бұйырды ма?», — деп сұрады. Ерлі-зайыптылыққа сай, ажырасу үш кезеңінен тұрады » (Әл-Бухаридің хадисі). Аллаһтың елшісі, оған Аллаһтың игілігі мен сәлемі болсын, Омарға: «Балаңа барып, айтшы: әйелін тазартқанша және оның етеккірі бастағанша күте тұрсын!», — деді. Ал егер ол қаласа, ажырассын!» (Әл-Бухаридің хадисі).

Әл-Шафии мен Мәлик: «Умардың ұлы әйелімен етеккір кезінде ажырасқан» дейді. Омар Пайғамбарға келіп, оған бұл туралы айтты. Аллаһтың елшісі (оған Аллаһтың игілігі мен сәлемі болсын) былай деп айтып жеткізді: «Ол әйеліне барып, оны уақытша ұстасын. Әзірге ол тазартылады. Егер ол ажырасқысы келсе, онда ол тазартылғаннан кейін ажырассын. Бұл Идда, сонда Алла Тағала сіздің әйеліңізді ажырасуға рұқсат берді. Сонда пайғамбар келесі қасиетті аятты оқыды: «Уа, Пайғамбар! Әйелдеріңнен ажырасаңдар, белгілі бір уақытқа ажырасаңдар... » (Құран, 65:1).

Егер біздің мақсатымыз — пайғамбардың (оған Аллаһтың игілігі мен сәлемі болсын) сүннетіне сүйену болса, онда кейбір заңды тұлғалардың ажырасуды өз уақытының талаптарына негізделе отырып, бізге түсініксіз болған себептермен рұқсат бергеніне назар аударайық. Мүмкін, бұл олардың отбасының қадір-қасиетін сақтауға деген ұмтылысы мен болашаққа қатысты кемшіліктері бар адамдарды үйрету ниеті болған шығар. Дегенмен, мұның бәрі кері нәтижеге әкелді: отбасының ыдырауы жалпыға айналды және бір кездейсоқ түрде айтылған, ойдан шығарылған сөзге байланысты болуы мүмкін.

Ажырасудың қарапайымдылығы қоғамды ұлы төңкерістерге алып келеді, санаңызға сәйкес ажырасудың дұрыс әдісін бұзу туралы айтпағанның өзінде, қайталанбайтын салдардың себебі, кешірімге кешігіп жатады. Сондықтан біз осындай нәзік мәселеде исламның айқын әдісіне оралуды және отбасының мүдделері мен оны сақтауға қатысты кез-келген күмәнді жоюды талап етеді. Кейбір кітаптарда әйелдің ажырасуы — судың қайнарына ұқсайды. Алайда, мұндай пікір исламның логикасынан және қоғам мүдделерінен өте алыс.

Шейх Мұхаммед әл-Худри Ибн Хазмтың «Әл-махалла» кітабында келтірілген аталған заңгерлердің пікірлерін қорытындылады. Төменде біз олардың пікірлерін еркін түрде ұсынамыз:

1. Ажырасу мынадай сөздердің бірі айтылғанда: «талақ» (ажырасу) болады; «Тошрич» (босату), «Фирак» (бөліп алу), сондай-ақ олардан алынған сөздерді қолданғанда. Егер адам осы сөздердің бірін айтса, бірақ сотқа дейін жеткізбесе, онда ерлі-зайыптылар күйеуі мен әйелі сияқты өмір сүруін жалғастыра береді.

2. Ерлі-зайыптылардың біреуі сотқа келмесе, ал ерлі-зайыптылардың біреуінің ажырасқысы келсе, сот оларды ажырастырмайды.

4. Егер «талақ» сөзі кездейсоқ айтылса, бейсаналық жағдайда ажырасу болмайды.

5. Ажырасу мүмкін Аллаһ Тағаланың бұйрығы бойынша ғана. Адам Аллаһтан басқа еш нәрсені жасыра алмайды. Ажырасу ол тек Аллаһтың бұйрығына сәйкес орындалса ғана жарамды деп саналуы мүмкін. Басқа тәсілмен ажырасу — оның өсиетін бұзу.

6. Егер күйеуі әйеліне: «Біз айдың басында ажырасамыз» десе немесе белгілі бір уақытта сізбен ажырасамын десе, онда сол сәттен бастап ерлі-зайыпты болуларын тоқтады.

7. Егер күйеуі әйеліне ажырасу құқығын берсе, мұндай ажырасу жарамсыз деп есептеледі.

8. Екі әділ куәгерсіз ажырасу жарамсыз болып табылады.

Белгілі бір уақытта исламға жақын кез келген ойларды тарату исламның өзі емес. Шынында, ислам бай және оның жемістері көп. Мұндай түсінікке сәйкес, пайғамбарымыздың сүннетіне сәйкес келетін және отбасының негіздерін нығайтатын Аль-Бахиу әл-Хавлидің пайымдауын қолдауға лайық:

1. Ажырасуда ашуға бой салуға болмайды. Бұл адам өзінің ашуын ұстай алмайтын, ашу-ызаға уақытша зілзала ретінде қарайды, ол қаламайтын нәрсесін айтады және оның ниеті жоқ. Ұзақ отбасылық келіспеушіліктерден жек көрініш болса, онда бұл жағдайда ажырасу шешім болып табылады. Бұл жағдайда Пайғамбардың (оған Аллаһтың игілігі мен сәлемі болсын) сөзін басшылыққа алуың керек: «Ажырасу жоқ, ашулану жоқ». Бұл Ибн әл-Қайимнің кітабында және Абу Даудтың «Күндерінде» айтылған. Бұл түрге маскүнем немесе науқастар берген ажырасу да кіреді, өйткені олардың еркі ақылға құлақ аспайды және олар өздері қаламайтын әрекеттерді жасайды.

2. Егер біреу: «Мен мұны істесе немесе ажырасам, ажырасуға тура келемін», — дейтін болса, онда мұндай ажырасу жарамсыз.

3. Егер күйеуі әйеліне: «Егер сіз мұны айтсаңыз немесе үйде рұқсатсыз қалдырамын (және т.б.) дейтін болса, онда сіз ажырасасыз» және әйелі еріне қарсы болады, содан кейін мұндай ажырасу жарамсыз болып табылады. Сонымен қатар, Шафит доктринасының кейбір имамдарының сөздеріне сүйене отырып, Ион әл-Қайим еске алады. «Бұл мұсылман заңы; атап айтқанда, Малик пен Ахмадтың ілімдеріне сәйкес келеді».

4. Абду Раззак бір кітапта былай дейді: «Ибн Жураай маған Тавустың ұлына әкесіне сілтеме жасайтынын айтты: «Ажырасу анты — бос сөздер». Кейбір имамдардың айтуынша, ажырасудың анты бос сөз емес, бұзылуы талап етілетін заңды ант. Ал өтеу — бұл «он кедейді отбасыларыңызды тамақтандыратын ортаңғы (немесе жақсы) тамақтандыру, оларды қию немесе құлды босату». Мұны істей алмайтын адам үш күн ораза ұстауы керек» (Қасиетті Құран 5:89).

Ажырасудың өтелумен байланысы жоқ. Антты бұзу немесе жоқ, ажырасу әлі де жарамсыз болады. Менің жеке өзіме келетін болсақ, ажырасу анты емес, оны бұзу өтелуді болжайды [4; 97–99].

Мирас (мұра). Араб тіліндегі мұра «Мирас» сөзімен бейнеленген, ол бір нәрсенің басқа адамға (бір тайпадан басқасына және т.б.) өтуі сияқты шын мәнінде аударылады. Ол өлген адамнан оның мұрагерлеріне мүлікті беруді қамтиды. Жылжымайтын мүліктің өзі әр түрлі болуы мүмкін — жылжымайтын мүліктен ақшаға дейін. Мұрагерлік қатынастарға себептер болады. Теологтар мен ислам заңгерлерінің екі себепті көрсетеді:

1) Неке. Еркек пен әйел арасындағы неке қарым-қатынасы мұрагерлік қарым-қатынастар түрінде жалғасады, тіпті олардың бірі қайтыс болған кезде олар бірге тұрмайды, некені бұзады және тағы басқалар.

2) Отбасылық байланыстар. Жалпы, отбасылық байланыстардың екі түрі бар: қан мен себеп (никадан кейін туындайтын).

Сонымен қатар, мұрагерлердің үш санаты бар.

Бірінші санат тікелей мұрагерлерден тұрады. Бұл адамдарға Құранның немесе биылғы жылы жоғары өкілдің өмірбаяны туралы айтылған адамдар жатады. Бұл ерлі-зайыптылар, мұрагердің әкесі, анасы, туған-туғандары мен ұлдары.

Екінші санат — әкесі тарапынан туыстар. Олар алдыңғы параграфта сипатталған адамдар өз үлестерін алғаннан кейін ғана мұрагер бола алады.

Үшінші санат — анасының туыстары. Олар үшінші орынға мүлікті бөлу үшін басымдық тәртібімен беріледі.

Жағдайға байланысты әр түрлі туыстар алатын үлестер. Күйеуі. Егер оның әйелі қайтыс болса, балалардың қатысуымен қалған мүліктің төрттен бір бөлігін алады. Егер әйелі баланың мұрагерлеріне ие болмаса, онда күйеу мұраның жартысын алуға құқылы. Әйел. Егер әйел оның күйеуі қайтыс болса, оның сегізіншісі басқа мұрагерлері болған жағдайда мұраға қалады. Бірақ ол екі есе көп — егер қайтыс болған күйеуінің бірінші санатты мұрагерлері болмаса, төрттен бірі.

Егер ер адамның бірнеше әйелі болса, онда олар бұрын айтылған үлестерді (яғни тиісінше сегізінші және төрттен бір бөлігі) алады. Егер адамның бірнеше әйелі болса, олар бұрын айтылған акцияларды (яғни, тиісінше бір-сегізінші және төртінші) жиынтығында алады.

Қайтыс болған адамның әкесі қалған мұралық иелері болса, оның мұрагерінің алтыдан бір бөлігін алады (ұлы, ұлы немересі). Егер марқұмның тек қана әйелдер (қыздар) мұрагерлері болып табылса, онда бұл жағдайда әкесі қызының қажетті бөлігін бөлгеннен кейін, алтыншыдан басқа мүліктің қалған бөлігін алады.

Егер қайтыс болған адамның бірінші санаттың басқа мұрагерлері болмаса, онда барлық мүлік әкесіне беріледі. Марқұмның (қайтыс болғанның) анасы, мұрагері болса, мұраның алтыдан бір бөлігін алады. Егер қайтыс болған адамның екі әпкесі немесе ағасы бар болса, ол да сол үлеске ие. Егер қайтыс болған адамның жұбайы (немесе ері) болса, онда оған тиісті үлес төлегеннен кейін, анасы қалған мүліктің үштен бірін алады (яғни, үлесі жұбайына (еріне) бөлінгеннен кейін). Егер қайтыс болған адамның бірінші санаттағы мұрагерлері болмаса, бүкіл мүліктің үштен бірі анасына өтеді.

Өлген адамның балалары. Егер қайтыс болған адамның тек қана қызы болса (басқа балалар болмаса, әсіресе ұлдар болмаса), қалған мүліктің жартысы оған барады. Егер оның екі немесе одан көп қызы бар болса (және оның ұлдары қайтадан жоқ болса), онда олар мұрагерлік мүліктің үштен екі бөлігін қалдырады. Егер қайтыс болған адамның ұлдары да, қыздары болса, онда олар бірінші санаттағы басқа мұрагерлері тиісті үлесті алғаннан кейін барлық мүлікке ие болады. Өлгендердің балалары арасында мүлкі екі есе көп ақша алуға тиіс.

Марқұмның немерелері. Егер марқұмның екі қызы немесе бір ұлы болса, немерелері ештеңе алмайды. Егер марқұмның өз балалары болмаса және еркек ұлы жоқ болса, онда бұл жағдайда мұраның жартысы ұлының қызына барады. Егер ұлдың қыздары екі немесе одан да көп болса және алдыңғы сөйлемнің шарты орындалса, онда бұл немерелер меншіктің үштен екісін мұра етеді. Егер қайтыс болған адамның немересі (ұлының ұлы) және басқа да мұрагерлері бар болса, ол мұраға қалған барлық мүлікті алады. Егер марқұмның бір қызы болса, ұлының қызына қосымша, мұраға алтыдан бір бөлігін алады.

Марқұмның апалы-сіңлілері. Егер марқұмның мұрагерлері (әкесі, ұлы, немересі) болса, оның әпкелері ештеңе алмайды. Егер қайтыс болған адамның қарындасы мен ағасы болса және олардың «бұғаттайтын» басқа мұрагерлері болмаса, онда екеуі мүліктің жартысын алады. Егер апалы-сіңлілер бір-бірінен артық болса және бұрынғы жағдайдың шарттары орындалса, онда осы мұрагерлер марқұмның мүлкінің үштен екі бөлігін алады. Егер қайтыс болған адамның бір қызы мен әпкесі болса, онда мүліктің алтыдан бір бөлігі соңғы болып табылады, ал қызына барлық мұраның жартысы беріледі.

Өлген адамның әжесі және атасы. Әр адамның екі атасы болуы мүмкін. Бұл мағынада мұраны бөлу контексінде қандай туыстың қандай екенін түсіну маңызды. Сондықтан екі атаның түрі бар: «дұрыс» және «дұрыс емес». Біріншісі — ата-ананың әкелері және атасының әкесі (үлкен атасы). Екінші санат — әкесінің анасы. Атасы марқұмның әкесі сияқты бір мұраны алады (яғни, алтыншыдан бір — егер мұрагерлер болса және мұрагерлер ретінде қайтыс болғандардың қыздары болса, барлығы алтыншы). Алайда, әкесі тірі болса, «дұрыс атасы» ештеңе алмайды [5].

Жоғарыда аталған жағдайларды ескере отырып, дін бүгінде ғылыми-зерттеу бағытының қадір-қасиетіне ғана емес, сонымен бірге мәдени-ағартушылық әлеуеттің эвристикасына ие гуманитарлық ойдың өте перспективалы бағыты екенін түсіну керек. Шынында да, қазіргі мәдениетте діннің мәні, діни сананың табиғаты, діни өмірдің формалары, жеке тұлғалардың, адамзат қауымдастықтары мен қоғамдарының өміріндегі діннің орны мен рөлі түбегейлі өзгеруде [6].

Қорытынды

Ғалымдардың пікіріне сүйенсек, аталған бағыттар бойынша мұсылман құқығына жүгіну әсерлілігі әдеттегі заңнамалық шараларға қарағанда жоғарырақ болуы керек. Себебі мұсылман құқығы тек құқықтық құрал ғана емес, сондай-ақ күшті идеологиялық, әлеуметтік-психологиялық фактор болып табылады. Бұл мұсылман құқығының, оны шариятпен, яғни сенімімен, тығыз байланыста қабылдайтын, мұсылмандардың құқықтық саналарына және жалпы дүниетанымдарына жақындығымен түсіндіріледі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Нирша В.А. Личность мусульманина в том виде, который стремится придать ей ислам с помощью Корана и Сунны / А.В. Нирша.— М.: Умма, 1999. — 429 с.
- 2 Өсерұлы Н. Шариат / Н.Өсерұлы, О. Сәрсенбай, А. Отарбай. — А.: Қайнар, 1996. — 351 б.
- 3 Махрам деген кім? [Электрондық ресурс]. — Қол жетімділік тәртібі: <https://everything.kz/article/7861857-makhram-degen-kim>.
- 4 Аль-Газали М. Права человека в исламе / М. Аль-Газали. — М.: Андалус, 2006. — 176 с.
- 5 Как делится наследство в исламе [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://yandex.kz/turbo?text=https%3A%2F%2Fislam.global%2Fsemya%2Fotnosheniya-s-rodstvennikami%2Fkak-delitsya-nasledstvo-v-islame%2F>.
- 6 Карипбаев Б.И. Философско-методологические аспекты религиоведения в контексте формирования мировоззренческой культуры казахстанской молодежи [Электронный ресурс] / Б.И. Карипбаев // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2020. — № 4. — С. 108–118. — Режим доступа: <https://history-philosophy-vestnik.ksu.kz/apart/2020-100-4/13.pdf>.

Д.Б. Байбосунов, У.С. Жумаканова, Г.М. Жуматова

Особенности мусульманского семейного права

Статья посвящена исламской семье. Ислам является опорой благополучия, гармонии, мира и добра в семье. Наиболее обсуждаемые в настоящее время вопросы — брак в мусульманской семье, заключение брака, причины прекращения брака и признания недействительными, имущественные и неимущественные отношения в ней, правила, касающиеся вопросов до и после заключения брака, — являются основой статьи. Авторами рассмотрены пути решения проблем, возникающих у молодой мусульманской семьи. Одной из основных целей авторов являются пропаганда правил и принципов брака в мусульманском обществе, отражение общей картины отношений в мусульманской семье. Заключившая брак, молодая мусульманская семья должна знать основные понятия брака. Главными принципами мусульманской семьи являются согласование и регулирование правовых отношений между законодательством страны и исламской религией. Принимая во внимание упомянутые выше выводы, в статье представлены взгляды ученых на проблему продвижения, пропаганды и направления правильного брака для нашего молодого поколения. Нет сомнений, что статья станет очень интересной темой для читателей.

Ключевые слова: шариат, бракосочетание, семья, махрам, завершение семейной жизни (развод), мирас (наследие), куран, хадис.

D.B. Baibosunov, U.S. Zhumakanova, G.M. Zhumatova

Features of Muslim family law

This article is about the Islamic family. Islam is a pillar of well-being, harmony, peace and goodness in the family. The most discussed issues at present are marriage in a Muslim family, marriage, the reasons for termination of marriage and annulment, property and non-property relations in it, the rules concerning issues before and after marriage are the basis of the article. The article considers the ways of solving the problems of a young Muslim family. One of the main goals of the author is to promote the rules and principles of marriage in Muslim society, reflecting the overall picture of relations in the Muslim family. Once married, a young Muslim family should know the basic concepts of marriage. The main principles of the Muslim family are the harmonization and regulation of legal relations between the legislation of the country and the Islamic religion. Taking into account the above conclusions, the article presents the views of scientists on the problem of promotion, promotion and direction of the right marriage for our young generation. There is no doubt that the article will be a very interesting topic for readers.

Keywords: Shariah, marriage, family, Mahram, completion of family life (divorce), Miras (heritage), kuran, hadith.

References

- 1 Nirsha, V.A. (1999). Lichnost musulmanina v tom vide, kotoryi stremitsia prifat ei islam s pomoshchiu Korana i Sunny [Muslim personality in the form that seeks to give it Islam with the help of the Koran and the Sunna]. Moscow: Umma [in Russian].
- 2 Osseruly, N., Caesenbai, O., Otarbai, A. (1996). Shariat [Sharia]. Almaty: Qainar [in Kazakh].
- 3 Makhram degen kim? [Who is Mahram?] — Retrieved from: <https://yandex.kz/turbo?text=https%3A%2F%2Fislam.global%2Fsemya%2Fotnosheniya-s-rodstvennikami%2Fkak-delitsya-nasledstvo-v-islame%2F> [in Kazakh].
- 4 Al-Gazali, M. (2006). Prava cheloveka v Islame [Human rights in Islam]. Moscow: Andalus [in Russian].
- 5 Kak delitsia nasledstvo v Islame [How is the inheritance divided in Islam] — Retrieved from: <https://yandex.kz/turbo?text=https%3A%2F%2Fislam.global%2Fsemya%2Fotnosheniya-s-rodstvennikami%2Fkak-delitsya-nasledstvo-v-islame%2F> [in Russian].
- 6 Karipbaev, B.I. (2020). Filosofsko-metodologicheskie aspekty relihiovedeniia v kontekste formirovaniia mirovozzrencheskoi kultury kazakhstanskoi molodezhi [Philosophical and methodological aspects of religious studies in the context of the formation of the ideological culture of Kazakhstani youth]. *Vestnik Karahandinskoho universiteta. Serii Istorii i Filosofii* — *Bulletin of Karaganda University. Series History. Philosophy*, 4, 108–118. — Retrieved from: <https://history-philosophy-vestnik.ksu.kz/apart/2020-100-4/13.pdf>.

R.M. Ziazetdinov*

*Bashkir State Agrarian University, Ufa, Russia
(E-mail: rafis.ziazetdinov@yandex.ru)*

Worldview guidelines for the historical modernization of public consciousness in the post-Soviet space

This article analyzes the process of historical modernization of public consciousness that is relevant for the modern post-Soviet space. Using the methodology of the philosophy of history, the authors reflect on the identity crisis associated with the transformation of the existing social structures and the revision of the ideological foundations of public consciousness. Problematic and promising tendencies of enhancing the participation of citizens in the discussion and solution of issues of modernization of public consciousness through the formation of the values of an «open society» and overcoming the influence of the totalitarian worldview are being considered. The authors argue the relationship and mutual influence of the factor of historical time with the personal readiness of a person to consciously choose new worldview guidelines for civilizational development.

Keywords: worldview, public consciousness, modernization, open society, time factor, humanization, culture of thinking, spiritual revival.

Introduction

One of the main goals of the transitional stage in the development of the independent states of the post-Soviet space was their achievement of the state of an open society. The conceptual development model adopted by the former Soviet republics provided for the creation of an open society, the construction of a democratic, peaceful state with a multi-structured market economy, which opens up equal opportunities for each person to make an independent choice in realizing their economic, social, national and political interests.

In essence, this formulation coincides with the definition of an open society proposed by K.R. Popper. In his understanding, an open society is «a democratic (bourgeois) society in which ordinary citizens can live peacefully, freedom is highly valued and in which one can think and act responsibly, joyfully accepting this responsibility» [1; 5].

However, while agreeing with the thesis of the classics of Marxism that history is nothing more than the activity of a person pursuing his goals, we cannot but take into account the following circumstance. If for K.R. Popper, the ideological value and social significance of the idea of an open society was confirmed both by the personal historical experience as a citizen of Great Britain — the stronghold of liberal democracy, and by the scientific experience of a researcher of social history and methodology from antiquity to the present day, then for the majority of Kazakhstan citizens the idea of an open society in many ways still remains a declaration, not affecting the fundamental layers of daily life. This is due, first of all, to the fact that the personal historical experience of the majority of citizens of the post-Soviet states was formed under the conditions of the domination of a totalitarian worldview, albeit it has undergone some transformations in recent decades. It is certainly impossible to discard this worldview or instantly replace it with another. But to understand its historical specifics, to understand the historical sources and prospects for the existence of this worldview in order to overcome its destructive influence, of course, is necessary. Analysis of the features of the totalitarian worldview conducted by A.A. Khamidov allows us to better understand why the idea of an open society penetrates our consciousness with great difficulty, and what we must change in our views on the world in order to acquire new worldview guidelines, without which the existence of a democratic society is impossible. True, all this will be significant, from our point of view, only on condition that we really want to get rid of those features of the totalitarian worldview pointed out by A.A. Khamidov.

Methods of research

In the proposed research, the unity of the logical and the historical is considered the leading method. In its most general form, the application of this method of studying the researched object presupposes that a thought aimed at an object with its own history should proceed from this historicity and should strive to real-

ize it. In the historical process of the existence of the researched object, we should distinguish the periods of formation of stable structures and periods of their reproduction on their own basis, that includes the functioning of these systems as well as the processes of their development. This logical component of the research should be included in a broader historical context of consideration, which involves referring not only to the reproduction of the system in the present, but also to its origins and possible prospects in the future. The historicism of theoretical thought, ultimately, appears as a necessary condition for understanding the multivariance of historically developing reality.

Results and discussions

So, «one of the main features of the totalitarian worldview is its closeness and self-centrism. It is maximally protected from the inside from the influence of other worldviews, which are deliberately false for it» [2; 199]. Therefore, the totalitarian worldview claims its exclusive universality and proclaims itself the only true one, not admitting the necessity for its critical improvement, and, even more so, meeting any external criticism with hostility.

«The second most important feature of the totalitarian worldview is its extreme simplicity, or, more precisely, simplification. It is extremely poor in content, but this is what makes it the total worldview of the «new man», homo soveticus» [2; 200]. Such a worldview, in practice, does not address the sphere of rational, reflection, relying on the emotional-volitional level. Lack of independent thinking skills and the emergence of a stable habit of not reasoning, but obeying, deprive a person of his personal social initiative, the desire to «joyfully accept responsibility,» which K.R. Popper talked about.

The third feature of the totalitarian worldview is «its extreme ideologization, indoctrination. Hence, such an essential feature of it as a given purposeful unrealism: it is aimed at a given (desired by the authorities) vision of the world and is immune to that in the world that undermines at least faith in the justice of the regime «[2; 200]. Therefore, in a totalitarian worldview, the world is arranged in the most simple way, knowledge about its structure exists in a ready-made and unchanged form. And what remains incomprehensible to the «common man» is, as an absolute truth, «in the hands of the authorities and, above all, of the Leader, who sends it down to ordinary people who, through thoughtlessness etc cannot accept it as a whole «[2; 201]. In turn, the authorities themselves establish total control over the worldview, giving it the status of a state one and requiring members of society not only to follow it, but also to believe in its obligation. «The following of the state worldview merges with the attitude towards the regime and power, and thus — personally towards the dictator, with blind and boundless love for him. It merges with the cult of power and the Leader, and therefore the exercise of a religious cult is at the same time the administration of the cult of power and the cult of the Leader «[2; 202].

As we can see, the presented features of the totalitarian worldview represent a serious obstacle on the way to an open society, and overcoming this obstacle is possible only by a gradual change in the nature of social life of people. Therefore, we return to the question of the ideological foundations of the process of democratic transformations. The need for such a question in the light of the above analysis of the features of the totalitarian worldview, in our opinion, is obvious. We have to figure out what criteria indicate that the process of democratization of society has become the real basis of our social practice and that a sufficient number of social actors are consciously involved in it.

As Ye.Zh. Yesengaraev points out, if we consider the processes in the post-Soviet space from the standpoint of institutional theory, then the changes in society will not be so radical. Esengaraev draws attention to the presence in society of basic norms, which are the framework of the socio-cultural system and are distinguished by increased resistance to the impact of events and innovations. «Basic norms rely on a very ramified array of social knowledge, and this array serves as the basis for defining the world, society, human interaction. The arrays of social knowledge that underlie society and its basic norms serve not only to solve social problems, but, due to their massiveness, have very effective compulsion «[3; 93]. The formation and rooting of basic norms in society cannot occur arbitrarily and in a short time. Therefore, attempts to introduce modern social institutions into society, not supported by appropriate socio-cultural standards, lead to the complex of borrowed institutions «turning into a set of relations simplified to the level of only technical and, as a rule, ineffective adaptations» [3; 95]. The main problem that needs to be solved to improve the efficiency of modern institutions is the transformation of the state of «massively low institutional competence» into «effective and viable institutional identity», based on dedication to the «cognitive nuances of institutional knowledge» [3; 96]. In other words, a democratic society cannot exist only because people are democratically inclined and want democratic changes. This is important, but not enough. It requires the establishment

of social systems that are resistant to undemocratic influences. Yes, the institutions of a totalitarian society are being dismantled, but the arrays of knowledge that determined their existence have been preserved in the social perceptions of people and continue to influence their actions. Therefore, society should lay an adequate foundation for special institutions of the modern type in the form of more complex structures of social knowledge, which presuppose «the transformation of basic epistemological standards, cognitive values and ideals» [3; 97]. Another important condition that ensures the effectiveness of modern institutions is the formation of differentiated lifestyles of social actors. «The correlation between complex transcendental forms and the growth of the effectiveness of special forms of activity is empirically repeatedly proven and stable. This dependence explains the steady growth of societies where we observe the rootedness of complex cultural forms, and the lagging of societies where there is no developed tradition of practicing complex cultural forms, where complexity is not a legitimate value» [3; 99]. The gap between the way of life and special institutions that persists in post-Soviet society is a factor that determines the low functional efficiency of modern social institutions. It is required to form stable organic ties of modern institutions with the world of everyday life. «Without achieving an organic correspondence between the way of life and special types of modern activities, the latter will always suffer from narrowness and fragmentation» [3; one hundred]. Accordingly, the main problem for the majority of post-Soviet societies «is the extreme limitation of their ability to generate modern sociocultural cognitions» [4; 153].

It is no coincidence that K.R. Popper, in his explanations of the fundamental principles of an open society, constantly returned to the idea of the need for individuals to make personal decisions. He insisted on the need for constant effort to be rational, refrain from satisfying at least some of our emotional needs, watch our actions, and take responsibility. He argued the need to be critical of various kinds of social taboos and to base their decisions on joint discussion and the capabilities of their own intelligence. And, most importantly, he argued, that the cornerstone of building an open society is the belief that «the future depends on us, and no historical necessity dominates us» [1; 7].

Ultimately, it is the time factor in the conditions of a constant increase in the rate of social development that becomes in many ways a key reference point for the search for new paths of human history, possible only on the basis of advancing situational demands of the present moment of socio-political, spiritual and moral development of society and man [5; 11 -16].

A decisive role in outstripping the time of the existing structure of social relations belongs to autonomously acting or conscious subjects of objective, social and cultural-historical creativity. Only they can, ultimately, be the engines and real creators of time. And on the other hand, only they can be a real obstacle to mastering it as a creative principle that creates objective social and cultural forms of human existence. Today, the degree of personal readiness to be an independent and responsible subject of individual and social activity, capable of controlling and directing the objective process of historical development, is extremely important. The ability to be a conscious creator of his own life manifests itself in a person's ability to coordinate the temporal rhythms of natural, social and existential life, for which it is required to abandon the habitual forms of life that have lost their effectiveness, to reorient their actions and deeds in accordance with new ideas about the goals and objectives of the individual and social life or to restore the original principles of his life purpose, violated by the person himself.

The awareness of oneself as an independent and responsible agent is striving for an autonomous beginning of everything from the whole of one's own being, as a reasonably assimilated reason. This is the beginning of the isolation of the agent and the opposition of his strength to the strength of the environment. As a result of this, consciousness sets a new impulse for universal transformation. The essence of the process is that a new manifestation of the general action of the world multitude is being created in the center determined by consciousness. In this regard, each action corresponds to its special mind, effective nominal for this action. Cognition therefore begins with the entry of a person into an uncertain situation. And the mind is formed as the ability to correlate existing knowledge with «actually taking shape in life and therefore each time unique, each time unforeseen, each time unexpected and individual coincidences of circumstances» [6; 25]. The assertion of oneself and the strengthening of one's duration, as the existence of a uniting center, is the control of the external parameters of time, generated by the consciousness. Through conscious activity, we constantly influence time and its modification. Such is the meaning of intelligent action. This must be understood not in the sense that there is no time outside the activity of our consciousness and that, consequently, time is a subjective form of consciousness. We say that time is created by conscious beings in the sense that only where a separate, individualized action exists, can we talk about the duration of the existence of something. If there is no isolated action, there is no the individual, and therefore only the general process

lasts. But a separate, isolated action only exists where there is a consciousness that separates it from the universal action. In this case, there is a subject of action isolated by this consciousness and the corresponding time created by it. In the case of the absence of consciousness, there is generally no private action at all, but only a single undifferentiated action of the whole world. There are no separate temporary existences of separate entities, but there is a resultant of all the forces of the world, which is expressed in the uniform flow of time of the world at whole.

Thus the modern idea of time is directly related to the type of behavior, life position, the advancement of time along the hierarchy of the values of being. Only the activity of creation, aimed at ensuring a better future, fulfills the filling of a person's time with the authenticity of events, provides joy in the present and recognition of the significance of the past. Awareness of this phenomenon becomes the basis for the formation of culture of a person, which cannot be reduced to simply the possession of a sum of knowledge, external forms of behavior, and labor activity. In the structure of the value orientation of the individual, the active and practical manifestation of the need for awareness of the time of finding oneself in the world comes to the fore. «A person who has not crushed living life in himself by some absolutized «image» of one hundred percent correctness, guaranteed substantiality, in fact, meets every day anew with an eternally different universe, inexhaustible and non-complete by no being» [7, 172]. Carrying out his world-transforming activity, a person not only realizes and evaluates the most complex spectrum of time (from natural, biological rhythms, through the time of personal existence, to the time of history and culture), but also develops his own time of «becoming subjectivity». «And this becoming, this incomplete self-formation, is the most normal state of a person!» [7; 173]. It is all the more important to immediately direct all efforts of socio-humanitarian thought, and especially its pedagogical component, to foster «creative and authorial human participation in history and in universal evolution in general» [7, 176].

Therefore, we cannot do without the formation of a new worldview culture of attitude to the required changes in social development, a culture without which it is impossible to join the inner, spiritual, endless dimension of freedom and the meaning of our participation in modernization processes. Encouraging self-understanding and mutual understanding, a new worldview culture in a modernizing society will contribute to the acquisition of individual and national identity, while maintaining the universal values of spiritual harmony. For this, the humanitarian fund existing today has all the necessary samples of a spiritual and moral strategy.

The policy of innovative development is focused on the implementation of this strategy in the modern educational space, since without the state-wide formation of a free creative personality, actively using the spiritual heritage in the development of his self-awareness, one cannot be sure of the success of the historical modernization of public consciousness. It is the modern education system that should offer new formats of educational activities for young people, in which the achievement of social and personal success by each young person was the result of hard work and positive life guidelines, the formation of innovative behavior among young people. It is young people, due to their receptivity to everything new, adaptability to life changes, creative intellectual energy and readiness for socially active activity, can become a conductor and accelerator of the introduction of new ideas, initiatives and technologies into practice.

At the same time, it is important to form youth adherence to the principles of meritocracy («the power of the worthy»). The main attribute of the modern professional career of a young specialist should be the recognition of his social success solely on personal merit. Young people should move forward with positive ideals and align themselves with the best, those who have risen to the pinnacle of success thanks to their own talent, hard work and personal responsibility.

An important condition for the formation of a sense of social responsibility among young people is the strengthening of spiritual and moral values and the values of familial well-being. Young people should become the bearers of a new ecological ethics, take care of their native land and its natural resources. The principle of responsibility for their health, rejection of bad habits, and a healthy lifestyle should be of great importance for young people.

Modern trends in the development of the leading states of the world show that economic prosperity and social well-being today are achievable only through a high level of human capital. Achieving this level presupposes the formation of each person's ability to live rationally with an emphasis on achieving realistic goals, on education, a healthy lifestyle and professional success.

Therefore, there is a need to provide such knowledge and practical recommendations that would aim each person, and especially a young specialist, at educating oneself as a person who can actively and independently analyze, evaluate, draw conclusions, make adequate, objective decisions, and be able to participate

in forming an open, democratic, legal society characterized by a dynamic social structure, high mobility, innovation and criticism.

Modern higher professional education is designed to prepare specialists who not only have the competencies necessary for the technological implementation of professional activities, but also professionals with the necessary level of culture of a new quality, in which the essential forces of a person, his spiritual and moral potential, harmonizing the relationship of spirit, consciousness and being are realized person.

Educational and professional activities at the university should contribute to the awareness of young people of justice and the appropriateness of the requirements imposed on them, the transformation of ethical norms, initially external to them, into their own life principles, as well as the formation of a humanistic worldview in young people and the ability to moral and volitional regulation of their behavior. In addition, a necessary condition for self-actualization and spiritual and moral development of students is their appeal to models that reflect the true values of national and universal culture.

The acquisition of political independence by the post-Soviet states, the formation of new economic relations, and the transformation of social ties raised many questions about the role of spiritual factors in these processes before the representatives of socio-humanitarian knowledge. Understanding the need to propose a program of spiritual renewal adequate to political and socio-economic changes should determine the nature of the relevant research.

The awakening of interest in the problem of spiritual modernization, the real need of the restless soul of our contemporaries to find their way in the incomprehensibility of the chaos of new relationships and other values, to find a higher goal (than the vanity of everyday life), to find the true meaning of their life. Spirituality does not oppose the materiality of the world, does not oppose the inner world of a person to the external (natural, social) conditions of his existence, but is a manifestation of universal unity, the manifestation of the One of the specific personality in its meaning-bearing function.» Recognition of spirituality as beingness is the «fusion of the World and Man» in the long and arduous process of man's self-improvement. The process of forming the spirituality of an individual is a constant transformation of a person, the purpose of which is to acquire a state of refined perception and internal combustion, thanks to which the acquisition of integrity and purification of a person takes place.

Orientation of a person to the outside world, to cognition and change of this world, elevated to an end in itself, to an immutable principle, impoverishes a person, leads to «narrowing of consciousness by the framework of empirical reality», to oblivion of the spiritual depths of a human being. All this, ultimately, becomes the cause of human lack of freedom, unreasonableness, immorality, meaningless existence and suffering. The restoration of the original integrity of human existence, the revelation of the «inner man» in oneself in the modern world is feasible only on the basis of spiritual practices, offered as an accomplished experience of the spiritual ascetics of humanity. At the same time, the matter now consists not in utilitarian activity to transform the world of objects and not even in creativity as the creation of something new in the surrounding reality: the task of transformation — a radical transformation of the person himself — is brought to the fore.

Conclusion

Alienation of people from their ethnic roots is one of the threats to the modern world, which threatens a gradual loss of the originality and uniqueness of national cultures. Overcoming this threat is the essence of the revival of national cultures, which in the modern situation presupposes both the creation of conditions and a mechanism for the formation of a national culture as an integral system that has originality and uniqueness, is capable of self-development and self-reproduction, and the establishment of a cultural environment that would include himself not only the objective world of the values of traditional culture, but also human activity, the person himself — thinking and creating. A mandatory change in the worldview matrix, paradigm of consciousness, categorical structure and way of thinking that determine the type and way of being a person in culture are called as important condition for the implementation of these requirements in the general context of the formation of new national relations. Which, in turn, is impossible without a transition to a methodology based on the recognition of the multidimensionality and intrinsic value of various forms of national and cultural life, overcoming various kinds of local culture-centrism. The key issue of this methodology is the attitude to the historical past of the people, which, regardless of the emotional form of its perception, has an intrinsic value as a fact of the history of the people. It is necessary to take possession of the heritage of the past «constructively, ie. implement positive continuity. Moreover, to master it in the subject-personal aspect of social development, which will make it possible to correctly determine when answering the question: what is the significance of this heritage for reforming society. The cultivation of totalitarian

forms of socialist culture led to the destruction of the ethnic core of the personally significant content of culture, which ultimately resulted in the formation of a fairly stable marginal complex in human consciousness: the loss of the personality of its own «I», sense of national dignity, responsibility and shame for the fate of its people; the automation of the individual, the loss of social ties by it, its alienation from society. The revival of national culture opposes the dehumanization of a person as a real opportunity for an individual to self-familiarize with the spiritual values of their people and common human culture, when conditions arise under which the culture and spirituality of an individual are not reduced only to the totality of the morally positive qualities it assimilates (kindness, conscience, honesty, etc.), but act as ways of constituting a person themselves, choosing their own image (gaining self-identity, the meaning of individual life), their own destiny.

Thus, we see that modern searches for public consciousness, responding to the challenges of a difficult time of social transformations and spiritual upheavals, suggest turning to the spiritual heritage as an existential questioning about the meaning of one's own life in the multilevel relationship between Man and the World. Spirituality involves us in finding the truth of human life, which is born from the comprehension of life itself. The phenomenon of spiritual heritage, realized as a process of self-knowledge, in which the essence of a person unfolds, reveals itself to an ever increasing degree of humanization of a person. And only in this way is the state of forgetfulness of oneself overcome by a person, which develops into a spiritual crisis of mankind, into the loss of the humanistic principle in society.

The meaning of the development of our society lies not in achieving a theoretically planned stage of social development, but in the fact that any society in any form is progressive insofar as it contributes to human development. In the conditions of modern crisis situations in civilizational development, a person loses the idea of his own identity, of the stability of his own inner world, of human existence. The destruction of traditional social structures and stereotypes of social behavior, deformation of the usual forms of social life, stormy social and psychological processes, intensified by the threat of natural disasters, give rise to social apathy, a person's lack of faith in their own creative forces.

Real humanism is a revolutionary change in social relations, the construction of a society that will reveal the talent, universality of each person, their moral perfection, the ability to selfless creativity based on the ideals of truth, goodness and beauty. And for this it is necessary to cultivate the ability to independently solve the tasks set by life itself, and not to give ready-made recipes, in each person. Only by introducing them to the logic of solving such problems can one develop the ability to think creatively, find new things and not be afraid of it.

It is necessary that the growth of material and technical civilizational possibilities is constantly accompanied by an increase in the moral and cultural level of people. People will assert themselves through the wealth of their personality, through the possession of cultural treasures, and not through the possession of things. Only those who work creatively and develop spiritual and material culture are capable of creatively mastering cultural values. Creative work is a manifestation of freedom, a condition for a decent and happy life of a person, a key principle of his all-round development.

References

- 1 Поппер К.Р. Открытое общество и его враги. — Т.1. Чары Платона: пер. с англ. / К.Р. Поппер; под ред. В.Н. Садовского. — М.: Феникс; Междунар. фонд «Культурная инициатива», 1992. — 446 с.
- 2 Хамидов А.А. Категории и культура / А.А. Хамидов. — Алматы: Ғылым, 1992. — 240 с.
- 3 Политическая социализация в постсоветском обществе: хрест. / Сост. Н.А. Головин, Е.Ж. Есенгараев. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2003. — 315 с.
- 4 Есенгараев Е.Ж. Общество, институты и социальная наука / Е.Ж. Есенгараев. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2017. — 312 с.
- 5 Капица С.П. Об ускорении исторического времени / С.П. Капица // Новая и новейшая история. — 2004. — № 6. — С. 3–16.
- 6 Ильенков Э.В. Философия и культура / Э.В. Ильенков. — М.: Политиздат, 1991. — 464 с.
- 7 Батищев Г.С. Деятельностный подход в плену субстанциализма / Батищев Г.С. // Деятельность: теории, методология, проблемы. — М.: Политиздат, 1990. — С. 169–176.

Р.М. Зиязетдинов

Посткеңестік кеңістіктегі қоғамдық сананы тарихи жаңғыртудың дүниетанымдық бағдарлары

Мақалада қазіргі посткеңестік кеңістік үшін өзекті қоғамдық сананы тарихи жаңғырту процесі талданған. Тарих философиясының әдіснамасын қолдана отырып, автор қалыптасқан әлеуметтік құрылымдардың өзгеруіне және қоғамдық сананың дүниетанымдық негіздерін қайта қарауға байланысты сәйкестілік дағдарысы туралы ойланған. «Ашық қоғам» құндылықтарын қалыптастыру, тоталитарлық дүниетанымның ықпалын еңсеру арқылы қоғамдық сананы жаңғырту мәселелерін талқылау мен шешуге азаматтардың қатысуын жандандырудың проблемалық және перспективалық үрдістерін қарастырған. Автор тарихи уақыт факторының адамның өркениеттік дамудың жаңа дүниетанымдық бағыттарын саналы түрде таңдауға жеке дайындығымен өзара байланысы мен өзара әсерін дәлелдеген.

Кілт сөздер: дүниетаным, қоғамдық сана, жаңғырту, ашық қоғам, уақыт факторы, ізгілендіру, ойлау мәдениеті, рухани жаңғыру.

Р.М. Зиязетдинов

Мировоззренческие ориентиры исторической модернизации общественного сознания на постсоветском пространстве

В статье проанализирован актуальный для современного постсоветского пространства процесс исторической модернизации общественного сознания. Используя методологию философии истории, автор размышляет о кризисе идентичности, связанном с трансформацией сложившихся социальных структур и пересмотром мировоззренческих основ общественного сознания. Рассмотрены проблемные и перспективные тенденции активизации участия граждан в обсуждении и решении вопросов модернизации общественного сознания путем формирования ценностей «открытого общества», преодоления влияния тоталитарного мировоззрения. Аргументированы взаимосвязь и взаимовлияние фактора исторического времени с личностной готовностью человека к сознательному выбору новых мировоззренческих ориентиров цивилизационного развития.

Ключевые слова: мировоззрение, общественное сознание, модернизация, открытое общество, фактор времени, гуманизация, культура мышления, духовное возрождение.

References

- 1 Popper, K.R. (1992). *Chary Platona [Charm of Plato]. Otkrytoe obshchestvo i ego vragi — Open society and its enemies*. V.1.; V.N. Sadovskogo (Ed.). (Vols. 1–2; Vol. 1.). Moscow: Feniks; International fund «Kulturnaia initsiativa» [in Russian].
- 2 Hamidov, A.A. (1992). *Katehori i kultura [Categories and culture]*. Almaty: Hylym [in Russian].
- 3 Golovin, N.A., & Esengaraev, E.Zh. (2003). *Politicheskai sotsializatsiia v postsovetskom obshchestve: Hrestomatia [Political socialization in post-Soviet society: Anthology]*. Karaganda: Izdatelstvo Karahandinskoho universiteta [in Russian].
- 4 Esengaraev, E.Zh. (2017). *Obshchestvo, instituty i sotsialnaia nauka [Society, institutions and social science]*. Karaganda: Izdatelstvo Karahandinskoho universiteta [in Russian].
- 5 Kapica, S.P. (2004). *Ob uskorenii istoricheskoho vremeni [About the acceleration of historical time]. Novaia i noveishaia istoriia — Early and late modern history, No. 6, 3–16* [in Russian].
- 6 П'енков, Е.В. (1991). *Filosofiia i kultura [Philosophy and culture]*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 7 Batishchev, G.S. (1990). *Deiatelnostnyi podkhod v plenu substantzializma [Activity approach in the trap of substantialism]. Deiatelnost: teorii, metodolohiia, problemy — Activity: theories methodologies, problems*. Moscow: Politizdat [in Russian].

МЕРЕЙТОЙ ИЕСІ НАШИ ЮБИЛЯРЫ FOR ANNIVERSARY

Р.М. Жумашев — ученый, создатель, патриот

Целому поколению наших современников выпала уникальная судьба — жить и творить на стыке исторических эпох. Судьба закалила лучших, сделала их профессионалами высшей пробы и дала уникальную возможность создавать и развивать новую страну, её экономику, науку и образование. Таким человеком для высшей школы Казахстана стал доктор исторических наук, профессор *Рымбек Муратович Жумашев*, отдавший отечественному образованию свои незаурядные способности, талант ученого и организатора. Сегодня Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова отмечает его 60-летний юбилей.

Известный учёный Дональд Уокер разработал типологию биографического жанра в историко-экономических исследованиях, и для каждого случая — очень подходящую и применимую к интеллектуальной истории. В предложенную Д.Уокером типологию входят: 1) биография личности (сведения о времени и месте рождения, образовании, семейных корнях и влияниях, чертах характера и личной жизни ученого); 2) профессиональная биография (о позиции учёного в академической среде, его профессиональной деятельности и отношениях внутри научного сообщества); 3) библиографическая биография (анализ трудов автора, история их создания, источниковой базы, техники и методологии исследования, понятийного аппарата и междисциплинарных связей); 4) ситуационная биография, или биография среды (события и условия социально-экономической и политической жизни общества и эпохи, в которых жил и работал ученый). Таким образом, вся совокупность фактов личностного, профессионального, ситуационного и библиографического характера образует то, что можно назвать научной биографией.

Рымбек Муратович родился в 1960 г. в городе Абае Карагандинской области в семье шахтера. Его отец — Мұрат Жумабекұлы родился в Восточно-Казахстанской области и переехал в Караганду в 1939 г. Мұрат Жумабекұлы проработал на шахтах имени Калинина и имени Тусупа Кузембаева 44 года, кавалер всех трех степеней знака «Шахтёрская слава». Мама Рымбека Муратовича из известного рода Шаншар (потомок рода Мәди Бәпиұлы). Ляззат Ғабдоллақызы и Мұрат Жумабекұлы воспитали 4-х детей.

Рымбек Муратович после окончания средней школы № 59 г. Караганды в 1978 г. поступил на исторический факультет Карагандинского университета. В 1982 г. молодой специалист получил диплом с квалификацией: «историк, преподаватель истории и обществоведения». После окончания учебы в университете непродолжительное время работал преподавателем в СПТУ-27 посёлка Токаревка (ныне посёлок имени Г. Мустафина Бухаржырауского района).

С декабря 1983 г. по настоящее время Рымбек Муратович трудится на кафедре археологии, этнологии и отечественной истории. Прошел все ступени профессиональной карьеры вузе: преподаватель, старший преподаватель, доцент, заведующий кафедрой, декан исторического факультета.

В 1986–1989 гг. обучался в очной аспирантуре исторического факультета Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова.

В марте 1990 г. защитил кандидатскую диссертацию по истории культуры Казахстана в годы Великой Отечественной войны. Научным руководителем кандидатской диссертации была доктор исторических наук Лидия Алексеевна Пинегина — автор монографии «Город меди на Балхаше», видный специалист по истории художественной культуры.

В те годы аспирантам читали лекции «мэтры» советской историографии — академик Ю.С. Кукушкин, В.М. Селунская, В.С. Лельчук, Ю.С. Борисов, В.Т. Ермаков, И.Д. Ковальченко, С.П. Карпов.

Университетский патриотизм — так следовало бы охарактеризовать отношение Рымбека Муратовича к своей «Alma mater». Немногие знают, что, находясь в очной аспирантуре в Москве, он продолжил дело, начатое его старшими коллегами А.К. Арнгольдом и М.Е. Омаровым. В 1984 г. они привезли первую партию книг из Томского университета, которые впоследствии стали основой для образования Читального зала редких книг научной библиотеки нашего университета. Если сейчас в Фонде насчитывается более 12 тысяч книг, то добрая половина из них была привезена Рымбеком Муратовичем из московских библиотек.

Научный руководитель Л.А. Пинегина, выпускница КазНУ им. С.М. Кирова, училась в одной группе с академиком М. Козыбаевым, который в 2002 г. «благословил» тему докторской диссертации Рымбека Муратовича по историографии культуры Казахстана 1936–1991 годов. Докторская диссертация была защищена в 2004 г. в МГУ имени М.В. Ломоносова.

Написание и подготовку к защите докторской диссертации декану Р.М. Жумашеву пришлось совмещать с подготовкой факультета к процедуре Государственной аттестации в 2003 г., которую факультет прошел без замечаний. Кафедрами в то время заведовали Людмила Леонидовна Батурина и Нурсахан Ахметовна Бейсенбекова. Благодаря дружной работе всего коллектива факультет одним из первых в КарГУ прошёл эту процедуру. Спустя 5 лет, в 2008 г., во время прохождения очередной госаттестации Рымбек Муратович, занимая уже должность первого проректора, принял самое деятельное участие в успешном прохождении факультетом данного контрольного мероприятия со стороны министерства.

Благодаря организаторским способностям Р.М. Жумашева, в годы его деканства кафедры получили новые компьютеры, мебель, расширился фонд учебной и научной литературы по истории, увеличивалось количество остепененных преподавателей исторического факультета. Докторскую диссертацию защитила З.Г. Сактаганова, кандидатскую — М.С. Жакин. В тот период прием на I-й курс исторического факультета был невероятно высоким, по 200–240 человек на место, общая численность студентов приближалась к тысяче.

Исторический факультет всегда был школой активного участия в жизни университета, города, страны. Воспитательная работа на факультете активно проводилась не только во время учебных и спортивных занятий, но и во внеучебное время. Исторический факультет был инициатором многочисленных традиционных мероприятий — Посвящение в студенты, КЛИО, Ералаш и другие, и поэтому каждого студента Рымбек Муратович знал не только по имени, но и по его успехам в учебе, участию в общественной жизни, способностям к различным видам деятельности.

Очень интеллигентный, всегда спокойный и выдержанный, Р.М. Жумашев умеет общаться с очень разными людьми. Обладая редким даром сразу увидеть способности человека, он старался поручать ППС и студентам особые задания, чтобы раскрыть их возможности и таланты. Многие преподаватели исторического факультета и университета стали учениками его научной школы. Начатая Рымбеком Муратовичем в 2003 г. работа по возобновлению деятельности Диссертационного совета увенчалась его открытием в 2006 г. За период 2006–2010 гг. было защищено 4 докторских и более 40 кандидатских диссертаций соискателей из всех регионов Республики Казахстан. В составе Диссертационного совета с 2006 по 2010 гг. работали академик Б.Е. Кумеков, профессор Т.Х. Тлеуов, омские профессора А.П. Толочко, В.Г. Рыженко, С.П. Исачкин. Сотрудничество с омскими коллегами позволило провести в 2009 г. на базе КарГУ имени Е.А. Букетова Международную конференцию «Степной край Евразии».

Таким образом, трудно переоценить вклад Рымбека Муратовича в развитие исторического факультета, в создание собственной научной школы. За период функционирования Диссертационного совета под его научным руководством было защищено 12 кандидатских и 4 докторских диссертаций. 18 соискателей работали и продолжают работать в нашем университете. Более чем убедительным свидетельством плодотворной деятельности Диссовета под руководством ученого является тот факт, что все административные и преподавательские должности на факультете декана исторического факультета, заведующих кафедрами, ведущих доцентов — занимают соискатели, защищавшие диссертации в КарГУ имени академика Е.А. Букетова.

В годы работы первым проректором КарГУ им. Е.А. Букетова Р.М. Жумашев успешно сочетал административную работу с научной. Благодаря его усилиям был издан подготовленный

Д.А. Аманжоловой, доктором исторических наук, профессором, Почетным работником высшего профессионального образования РФ, сборник документов «Россия и Центральная Азия». Совместно с сотрудниками Государственного архива Карагандинской области вышел в свет сборник «Спецпереселенцы Карагандинской области». В 2002 г., в период празднования 70-летия области, по предложению Рымбека Муратовича был переиздан выпуск энциклопедии «Караганда. Карагандинская область».

Лидерские качества позволили Рымбеку Муратовичу не только результативно руководить Диссоветом, но и подготовить университетские специальности к успешному прохождению первой Международной аккредитации в 2006 г. После замены прохождения процедуры Госаттестации процедурой Институциональной и специализированной аккредитации в университете была выстроена система работы по подготовке и успешному прохождению аккредитации для всех специальностей.

Стремление к анализу качества собственного опыта работы, постоянное совершенствование и адаптация к международным стандартам позволили успешно пройти Международную сертификацию на соответствие стандартам ISO 9001 в швейцарском комитете SGS.

Постоянное стремление к творчеству, огромный энтузиазм и оригинальные идеи Р.М. Жумашева стали основой для предложения включить сооружение памятника первому ректору университета академику Е.А. Букетову в Областную программу «Культурное наследие». В декабре 2006 г., благодаря поддержке акимата Карагандинской области, памятник основателю университета был воздвигнут перед входом в главное здание вуза.

В 2008 г., в память об ученом Ж.С. Акылбаеве, возглавлявшем КарГУ им. акад. Е.А. Букетова в период с 1991 по 2004 гг., Р.М. Жумашев опубликовал статью «Лучший ректор десятилетия». Кроме того, по его предложению, кафедре теплофизики физико-технического факультета названного выше вуза было присвоено имя профессора Ж.С. Акылбаева.

В 2010 г. Р.М. Жумашев был внешним экспертом Институциональной и специализированной аккредитации ЮКГУ им. М. Ауэзова (г. Шымкент). Неоднократно был руководителем экспертной группы НАОКО по институциональной аккредитации (2012 г. — Актюбинский государственный педагогический институт; 2014 г. — КазНУ им. аль-Фараби).

В 2012 г., в год 40-летия университета, была издана книга, где последовательно и системно излагается история второго университета нашей республики — «Очерки истории Карагандинского государственного университета. 1972–2012 гг.».

В 2012 г. под непосредственным руководством Р.М. Жумашева был разработан и реализован проект реконструкции фасада и прилегающей территории главного здания университета. В год 20-летия Независимости Республики Казахстан главный корпус и его фасадная сторона преобразились: был сооружен фонтан, проведены работы озеленению и благоустройству, появились пешеходные дорожки, новые зоны отдыха с удобными скамейками и освещением. Коллеги-дизайнеры с профессионально-художественного факультета КарГУ предложили Рымбеку Муратовичу подать заявку для вступления в Союз дизайнеров республики, мотивируя свое предложение его умением выстроить конструктивные коммуникации для достижения наилучшего результата.

В 2014 г. Р.М. Жумашев стал инициатором издания первого обобщающего труда об истории города Караганды — «Город славы трудовой. Очерки истории Караганды. 1934–2014 годы».

Следуя классическим академическим традициям, в 2015 г. — в год 90-летия Евнея Арстановича Букетова — по предложению Рымбека Муратовича был выпущен сборник «Мир Евнея Арстановича Букетова». Он же стал и инициатором идеи документального фильма о первом ректоре Карагандинского университета.

В год 85-летия академика З.М. Мулдахметова под руководством Рымбека Муратовича была издана книга «Вклад академика З.М. Мулдахметова в развитие Карагандинского государственного университета им. Е.А. Букетова».

В год 350-летия со дня рождения Қаздауысты Қазыбек бия, а также 350-летия Бухар жырау Рымбек Муратович принял активное участие в подготовке и издании 2-томного исследования и иллюстрированного альбома о Қазыбек бие и сборника произведений Бухар жырау «Ұрпаққа ұлагат», в котором были собраны все известные высказывания и творения великого жырау.

В 2015 г. с коллективом авторов подготовил сборник документов и материалов «Карагандинская область в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 годы» (данный труд был изменен, дополнен и переиздан в 2020 г.).

Рымбек Муратович долгие годы являлся членом Редакционной коллегии журналов «Вестник Карагандинского университета» и «Открытое и дистанционное образование» (г. Томск, Российская Федерация).

Р.М. Жумашев — один из тех, кто бережно и с огромным уважением относится к памяти своих наставников и учителей. Оформленные при его непосредственном участии аудитории имени К. Жуасова и К.А. Есимова свидетельствуют о связи времен в истории исторического факультета и университета.

Когда-то, еще в студенческие годы, Рымбек Муратович на сельскохозяйственных работах в пос. Петровка (Бухаржырауский район) рассказывал Евнею Арстановичу Букетову, ректору университета, как студенты истфака участвуют в битве за урожай и как им живется в студенческом лагере. Много лет спустя, в 2015 г., в память о первом ректоре университета, в год его 90-летия, в Мемориальном музее при самом активном участии Рымбека Муратовича была проведена максимально аутентичная духу того времени реконструкция. Он разыскал рабочий стол, за которым начинал работу первый ректор второго университета нашей республики.

Материалы о выдающихся ученых Е.А. Букетове, З.М. Мулдахметове с полным основанием можно отнести к «Public History», что также характеризует Рымбека Муратовича как неординарного исследователя, организатора и администратора.

Свидетельством профессиональной зрелости Рымбека Муратовича как ученого и организатора стали открытие в 2016 г. Лаборатории робототехники и публикация документального сборника «Он закалялся у настоящего огня. (О трудовой и политической деятельности Н.А. Назарбаева в Карагандинской области в период с 1960 по 1979 годы)».

Профессор Р.М. Жумашев ежегодно совершенствует профессиональную квалификацию и имеет множество сертификатов: сертификат Nazarbayev University & Leadership Foundation for Higher Education, 18th day of July (2014); сертификат МОН РК, МИК «Астана» (2017); Certificate of Eurasian Higher Education Leaders' Forum Nazarbayev University (Astana, 2018); Certificate of participation in the First Eurasian Forum — International Conference on Quality Assurance in Education dedicated to the 10 th Anniversary of Independent Agency for Quality Assurance in Education «Forward to the Future: Trends, Problems and Perspectives of Quality Assurance in Higher Education» (Astana, 2018); сертификат Immanuel Kant Baltic Fedetal University stepik.org. «Теория, методология и философия истории» (2019) и т.д.

Р.М. Жумашев активно занимается общественной деятельностью. В 2015 г. он был избран членом Областной ономастической комиссии. В 2017–2019 гг. был в составе Областной комиссии по присуждению грантов по программе «Дорожная карта бизнеса». В 2018 г. стал членом Областного экспертного совета по направлению «Туған жер» программы «Рухани жаңғыру». В 2018 г. — руководителем проектного офиса «Рухани жаңғыру» КарГУ им. академика Е.А. Букетова.

Рымбек Муратович — автор более 120 научных трудов, в том числе 10 монографий и авторских свидетельств, имеет 6 статей в международных базах Web of Science и Scopus. Он обладатель юбилейных медалей «Ахмет Байтұрсынұв», «Бібырай Алтынсарин; нагрудных знаков «За услуги в развитии науки», «Почетный работник образования Республики Казахстан».

В 2016 г. удостоен благодарности от Первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева. Свидетельством признания академическим сообществом научного вклада профессора Р.М. Жумашева являются 3 публикации в журнале «Вопросы истории» (1991, 2002); публикация в четвертом томе академического издания «История Казахстана» (2010) разделов по источниковедению и историографии культуры Советского Казахстана.

Р.М. Жумашевым изучены основные массивы нарративных источников по истории культуры Казахстана XIX–XX вв. и создано научное направление, связанное с систематизацией и изучением исторических трудов и литературы, посвященной культурной и социальной истории Казахстана. Впервые в казахстанской историографии комплексно исследованы труды ученых, писателей, мемуарная литература по исторической культурологии; проведена систематизация основных комплексов источникового материала. Предложена периодизация истории развития культуры Казахстана в XX в.; определены основные этапы изучения истории культуры в отечественной историографии; выделены общие и особенные черты в развитии культуры крупных этносов, населяющих Республику Казахстан. Показано воздействие партийно-государственной политики на процессы развития культуры, восприятия идеологием этнической культуры и трансформации традиционных форм искусства, литературы и образования. Показан вклад первого поколения национальной интеллигенции современной формации в становление основ государственности Казахстана в первой четверти XX в., формирование этниче-

ского самосознания и культурной идентичности казахов. Предложено использование массовых источников по социальной и культурной истории Казахстана XX в. Апробировано использование методов математического моделирования при изучении социально-экономического развития и его воздействия на сферу образования и культуры.

Пройдя путь за 37 лет от преподавателя до первого проректора, профессора Карагандинского университета, Р.М. Жумашев сумел сплотить вокруг себя команду единомышленников, вырастить поколение последователей и стать одним из самых компетентных специалистов высшей школы в стране. Он успешно реализовал свои многогранные таланты и способности, добился признания заслуг не только в университете, в котором работает много лет, но и далеко за его пределами. Его книги стали настольными книгами для многих специалистов — историков, археологов, политологов, социологов, культурологов, работников образования.

И сегодня преподавательская деятельность Рымбека Муратовича очень насыщена: состоялись две защиты диссертаций, идут работы над разработкой новой образовательной программы «История и исламоведение со знанием арабского языка», готовятся публикации для издания в высокорейтинговых журналах.

Кроме того, Рымбек Муратович читает курсы в бакалавриате, магистратуре и докторантуре, такие как «Историческая наука и современные теории», «Фундаментальные проблемы отечественной истории XVIII–XX вв.», «Актуальные проблемы зарубежной историографии истории Казахстана», «Евразийство: теория и практика» и др.

Являясь ученым, педагогом, энтузиастом, бесконечно любящим свое дело, своих студентов, проявляя человечность и уважение к коллегам, свой юбилей Рымбек Муратович встречает в расцвете творческих сил и верности своему делу. Он полон грандиозных идей и планов по развитию факультета и университета!

Пусть Ваш ум, Рымбек Муратович, всегда остается пытливым и неутомимым! Созидательность, как качество личности, — это способность, постоянно проявляя энергию воли и разума, делать что-то существующим, создавать, производить, основывать. Пусть созидательное начало в Вашем характере подталкивает Вас искать что-то новое и конца этому процессу не будет!

Коллектив исторического факультета от всей души поздравляет Вас с замечательным юбилеем и желает Вам, Рымбек Муратович, крепкого здоровья, семейного благополучия, творческих успехов, всегда оставаться лучшим примером в нашей профессии!

*Коллектив кафедры археологии, этнологии и отечественной истории
Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова*

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abbasova, K.Ya.** — Doctor of philosophical sciences, Associate professor of the Department of sociology, Baku State University, Baku, Azerbaijan.
- Baibosunov, D.B.** — Master of religion studies, lecturer at the Department of philosophy and theory of culture, E.A. Buketov University of Karaganda, Kazakhstan.
- Beisembayeva, A.R.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Belgibayev, T.U.** — Master student, Department of world history and international relations, E.A. Buketov University of Karaganda, Kazakhstan.
- Donentaev, D.D.** — Master student, Department of world history and international relations, E.A. Buketov University of Karaganda, Karaganda, Kazakhstan.
- Kalysh, A.B.** — Doctor of history sciences, professor of the Department of archeology, ethnology and museology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Kilinchkaya, M.D.** — Prof. Dr., Hacettepe University, Ankara, Turkey.
- Li Yang** — PhD student, Kazakh Humanitarian Juridical Innovative University, Semey, Kazakhstan.
- Orazaeva, Zh.Zh.** — Candidate of historical sciences, senior lecturer of the Department of history and religious studies, Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov, Kazakhstan.
- Satanov, A.B.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Smagulova, G.M.** — Candidate of historical sciences, Associate professor of the Department of world history and international relations, E.A. Buketov University of Karaganda, Kazakhstan.
- Sovetkhan, R.A.** — Master student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Sultangalieva, G.S.** — Doctor of historical sciences, professor of the Department of world history, historiography and source study, al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan.
- Tlegenova, L.T.** — Candidate of historical sciences, senior researcher of Research Institute «Khalyk Kazynasy», National Museum of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Tuleuova, B.T.** — Candidate of historical sciences, Associate professor of the Department of world history and international relations, E.A. Buketov University of Karaganda, Kazakhstan.
- Tuleuova, K.T.** — Master humanitarian sciences, lecturer of the Department of world history and international relations, E.A. Buketov University of Karaganda, Kazakhstan.
- Uskembayeva, A.A.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Zhangabulova, Zh.M.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Zhumakanova, U.S.** — Master of philosophical sciences, senior lecturer of the Department of the Assembly of people of Kazakhstan and social and humanitarian disciplines, Karaganda technical University, Kazakhstan.
- Zhumatova, G.M.** — Master of law, senior lecturer of the Department of the Assembly of people of Kazakhstan and social and humanitarian disciplines, Karaganda technical University, Kazakhstan.
- Ziazetdinov, R.M.** — Doctor of historical sciences, professor of the Department of Social Sciences and Humanities, Bashkir State Agrarian University, Ufa, Russia.